

**УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

***КАРШИ МУХАНДИСЛИК ИКТИСОДИЁТ
ИНСТИТУТИ***

**«БУХГАЛТЕРИЯ ХИСОБИ ВА АУДИТ»
КАФЕДРАСИ**

МОЛИЯ ФАНИДАН

МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

КАРШИИ - 2005 йил

ТУЗУВЧИ :

кат. улит. Ю. ХАСАНОВА

ТАКРИЗЧИЛАР:

**КМИИ, «Иктисодиёт ва Менежмент»
кафедраси доценти Ш. Файзиева**

и.ф.н. С. САХАТОВ

**Маърузалар матнлари туплами «Иктисодиёт» факультети
«Бухгалтерия хисоби ва аудит» таълим йуналишидаги
бакалаврлар учун мулжалланган булиб, унда ушбу фан буйича
таълим стандартлари ва намунавий дастурда кузда тутилган
барча маърузаларнинг асосий мазмуни ёритилган.**

**«Бухгалтерия хисоби ва аудит» кафедраси мажлисида
маърузалар матни туплами (Баён № 1__ «27.08.____» 2005 йил)
«Иктисодиёт» факультети услубий комиссиясида (Баён № 1__
« 30.08 ____» 2005 йил) ва институт услубий кенгашида (Баён №
__1__ «4.09.____» 2005 йил) келиб чикилган ва укув жараёнида
фойдаланишга тавсия этилган.**

А Н Н О Т А Ц И Я

Мазкур маъруза матнда бозор иктисодиётининг асосий элементларидан бири булган молиянинг назарий масалалари уз аксини топган бўлиб, унда асосий диққат эътиборни молиянинг иктисодий моҳияти ва функциялари, молиявий сиёсатнинг стратегияси ва тактикаси, молиявий бошқарув ва бозор иктисодиёти шароитида ундаги туб узгаришлар, молиявий назоратнинг асосий бугини саналган аудиторлик назоратининг вужудга келиши, молиявий бозорнинг таркибий қисми ҳисобланган қимматли қозғаларга қаратган.

А Н Н О Т А Ц И Я

В данном учебном пособии особенное место уделено в период рыночной экономики основным элементам финансовой теории, ее сущности, функциям, финансовой политике, тактике и стратегии, финансовому управлению и контролю, аудиторскому контролю, финансовому рынку и ценным бумагам.

A N N O T A T I O N

This teaching aid mainly explains the of financial theories and its main functions, financial operation and control, audit control to a finance market and securities.

«Молия» фанидан мавзуларнинг таксимланиши

Т/р	Мавзулар номи	Ажратилган соат	Шундан	
			маъруза	амалий
1.	Молиянинг умумий назарияси ва трансформациялашуви. Молия ҳақидаги иқтисодий таълимотлар.	4	2	2
2.	Молия сиесати ва молия механизми. Молия тизими. Бюджет тизими.	4	2	2
3.	Давлатнинг бюджетдан ташкари мақсадли пул фондлари.	4	2	2
4.	Давлат кредити. Маҳаллий молия	4	2	2
5.	Молияни бошқариш. Молиявий баҳолаш.	4	2	2
6.	Солик ва соликка тортиш. Сугурта.	4	2	2
7.	Давлат буюртмалари, захиралари ва эҳтиёжларини молиялаштириш.	4	2	2
8.	Иқтисодиётнинг давлат ва тадбиркорлик секторлари молиясининг хусусиятлари.	4	2	2
9.	Турли ташкилий–ҳуқуқий шакллардаги корхоналарнинг молиявий хусусиятлари.	4	2	2
10.	Корхоналарнинг молиявий ресурслари. Тижорат асосида фаолият юритувчи корхоналар ва ташкилотлар молияси.	4	2	2
11.	Нотижорат фаолиятини олиб боровчи муассасалар ва ташкилотлар молияси. Хиссдорлик жамиятлари молиясининг хусусиятлари	4	2	2
12.	Молия-саноат гуруҳлари Корхоналарни молиялаштириш ва кредитлаш.	4	2	2
13.	Корхона пул маблағлари оқимларини бюджетлаштириш.	4	2	2
14.	Корхоналарнинг оборотдан ташкари активлари.	4	2	2
15.	Корхоналар айланма маблағларини молиялаштириш.	4	2	2
16.	Тадбиркорлик фаолиятининг молиявий натижалари. Корхоналарнинг молиявий ночорлиги (банкротлиги).	4	2	2
17.	Молиявий таҳлил ва корхонанинг молиявий стратегияси. Уй ҳужаликлари молияси.	4	2	2
18.	Инновацион фаолликни молиявий рағбатлантириш. Халқаро молия ва унинг жаҳон таракқиетида роли.	4	2	2
	Жами:	72	36	36

СУЗ БОШИ

Бозор муносабатлари ҳамма тармоқларга тааллуқли бўлиб, жамиятимизда иктисодий фаолиятини тулалигича уз ичига олди. Бозор иктисодиётининг энг мухими шуки, у иктисодий тараккиётни инсон манфаатидан келтириб чикаради. Бунинг учун иктисодиёт эркин ривожланиш ва у бозор оркали бошқарилмоғи зарур.

Ишлаб чиқаришдаги туб узгаришлар, яъни бозор муносабатларига ўтиш, меҳнат коллективлари, бошқарувчилар олдида юксак маъсулиятли вазифаларни куйди. Ижтимоий мулк урнига мулк пайдо бўлаётган бир шароитда ишлаб чиқаришга булган муносабат узгариб бормокда. Чунки ҳозирги кунда фақат тадбиркор раҳбарлар эга булган корхоналаргина тула фаолият курсатиши мумкин.

Албатта, бундай даражага молиявий жихатдан мустаҳкам бўлиб олгандан кейингина эришиш мумкин. Ҳозир корхоналар уз имкониятларига қараб узлари коллектив билан бирга режаларини белгилайдилар. Бу корхоналарнинг рентабелли ишлашига, меҳнат жамоаларининг турмуш тарзига ижобий таъсир этмокда. Режаларнинг юқоридан белгиланиши ва курсатилган рақамни бажаришга мажбур этиш ҳужаликлар молиявий танг қилиб қуйган эди. Чунки корхона аъзолари фойдали тармоқни билиб туриб, шу соҳага маблаг ажрата олмас эдилар. Барча мустақил республикалар иттифоқида бўлаётган қаби Ўзбекистонда ҳам кичик, қўшма ва хусусий корхоналарнинг вужудга қелиши миллий фаровонликка эришишнинг асосий йулларидан бири.

1- МАЪРУЗА: МОЛИЯНИНГ УМУМИЙ НАЗАРИЯСИ ВА ТРАНСФОРМАЦИЯЛАШУВИ. МОЛИЯ ХАКИДАГИ ИКТИСОДИЙ ТАЪЛИМОТЛАР.

Р Е Ж А:

- 1.1.Молиянинг моҳияти объектив зарурлиги.
- 1.2.Молиянинг функциялари.
- 1.3.Молиянинг бошқа иктисодий киймат категориялари билан узаро боғликлиги
- 1.4.Молия хақида иктисодчи олимларнинг фикрлари.

Адабиётлар:1,4,6,11,12,23,24

Таянч сўзлар: Молия, категория иктисодий конунлар, баҳо, иш хақи, кредит функция, таксимлаш, назорат, хужалик ҳисоби, базис.

Молиянинг вужудга келиши тарихий хусусиятга эгадир. Молиянинг пайдо бўлишига таъсир этган омиллар товар пул муносабатларини ривожланиши, дастлабки шаклланиши, истеъмолини кондириш учун уз олдида турган вазифаларини бажаришидир.

Молиянинг асл маъноси бу **лотин** тилидан кириб келган суз бўлиб «**тулов**», «даромад» ва «**пул тулови**» демакдир. Молиянинг маъноси йилдан йилга чуқурлашиб ҳозирги вақтда молия деганда ялпи ички маҳсулотни таксимлаш ва қайта таксимлаш жараёнида хилма – хил марказлашган ва марказлашмаган пул жамғармаларини ташкил этиш ва улардан давлат вазифаларини бажаришда фойдаланиш билан боғлиқ пул муносабатлари тушунилади. Молия ХІҲ – ХҲ асрларда Италиянинг Флоренция, Венеция шаҳарларида ва шунга ухшаш Эвропа савдо марказларида ва банк ишларида қуллана бошланди. Кейинчалик товар пул муносабатлари кенг миқёсда ривожланиши сабабли халқаро термин бўлиб хизмат қила бошлади. Тармок иктисодиётида товар пул муносабатларини ривожланиши канчалик прогрессив бўлса, молиявий муносабатларнинг ҳам ривожланиши, шаклланиши шунчалик юқори бўлади. Молиявий муносабатларнинг **пул характери** – молия мавжудлигини асосий белгисидир. Молия иктисодиёти тушинилишига қараб бир неча хусусиятлиги билан ажралиб туради. Булар:

- 1.Пул характерлиги.
- 2.Таксимлаш ва қайта таксимлаш характерлиги.
- 3.Фонд характерлиги.

Молиянинг ижтимоий – иктисодий категория қуринишида шакллана боргандан бўён то шу бугунги кунгача бир неча функцияларни бажаришини иктисодчи олимлар уртасида аниқ келишиб олгани йук.

Айрим иктисодчилар молияни ишлаб чиқариш функцияси хақида фикр юритадилар. Уларнинг кўрсатишларга қараганда молия фақат таксимлаш ва қайта таксимлашга хизмат қилиш билан чегараланмасдан, балки ишлаб чиқаришни ҳам маълум босқичларида (ишлаб чиқиш, алмашиши, таксимлаш) хизмат қилади.

Молиянинг назорат функцияси унинг ўзига хос хусусиятларини кузда тутиб, таксимлаш функциясини амалга оширилишига хизмат килади. Молиянинг назорат функцияси молия ресурслари устидан, уларнинг ҳаракат доираси ишлаб чиқариш планларини бажарилиши, моддий ва пул ресурслари сарфланиши устидан мунтазам назорат олиб боришни назарда тутди.

Нazorat функциясининг доирасида таксимлаш функцияси доирасига қараганда анчагина кенг, чунки бу функция орқали ижтимоий маҳсулотдан ташқари бошқа ресурслар ҳам назорат қилинади. Назорат функцияси маблағларнинг унумли фойдаланишига ёрдам беради. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида қусатилган функциялар, яъни

- 1.Олий советнинг план-бюджет комиссияси.
- 2.Молия вазирлиги ва унинг органлари.
- 3.Солик инспекцияси.
4. Вазирликнинг молия бўлими.

Қорхона ва ташкилот бухгалтерлари назорат функцияси ташкилотларида айрим вужудга келиши мумкин. Чунки, қўп республикаларда давлат бюджетининг даромад ва қаражатларда ўзгариш содир бўлмоқда.

Молия категориясининг бошқа иқтисодий категориялар билан муносабатлари:

- 1.Баҳо
- 2.Кредит
- 3.Иш ҳақи
- 4.Хужалик ҳисоби қиради.

Қўратилган категориялар билан молия категориялари турлича муносабатда бўлади. Баҳо категорияси билан молиянинг муносабатлари шундан иборатки, биринчидан баҳодан бюджет даромадларини сафарбар қилиш мақсадида фойдаланамиз.

Баҳо
Таннарх
Фойда
Оборот солиғи

Иккинчидан бюджет ҳисобидан иш ҳақи ва бошқа категориялар ўзгарганда қомпенсация берилади.

Кредит категорияси билан молияни боғланганлиғи кредит ресурслари дастлаб бюджет ҳисобидан шаклланган.

Қорхона ва ташкилотларнинг маблағлари банкда сақланади. Бу маблағлардан фойдаланишга қадар улардан кредит бериш учун фойдаланади.

Давлат банкининг фойдасидан 55 % бюджетга ўтқизилади. **Иш ҳақи** билан **молиянинг муносабатлари** қуйидагилардан иборат.

1.Маълумки иш ҳақи таннархнинг таркибида бўлиб, меҳнат унумдорлиғи ошса иш ҳақи суммаси қамаяди. Бўнинг ҳисобига фойданинг қўпроқ қисми бюджетга олинади.

2.Ноишлаб чиқариш соҳаларида ишловчилар асосан бюджет ҳисобидан иш ҳақи олади. Хужалик ҳисоби билан молиянинг муносабатлари қуйидагилардан иборат:

- молия органлари хужалик ҳисоби принципларини тартибга солишга ёрдам берадилар. Бу принциплар орасида асосий принцип даромадларни харажатлар билан бараварлашиш ва фойда олишдир. Бу принципни амалга ошириш учун молия томонидан назорат қилинади. Бундан ташқари корхоналар билан икки томонлама алоқа бўлади:

1. Даромад
2. Харажат

Таксимлаш ёки бирламчи таксимлаш корхонанинг моддий ишлаб чиқариш шароитида яқунланади. Қайта таксимлаш (иккиламчи корхона ва аҳоли томонидан бюджетга маблағларнинг (тулов) утқизишдан бошланади. Уларни ҳисобига марказлаштирилган фонд ташкил қилинади. Бу катта-кичик фондларга бўлинади (иктисодиёт харажати, соғлиқни сақлаш, маориф ва бошқалар). Қайта таксимлашнинг яқунловчи босқичи майда фондларга ажратилган маблағлардан фойдаланишдир. Иккинчидан таксимлаш ва қайта таксимлаш катта микёларда амалга оширилади.

Курсатилган масала бўйича иктисодчиларнинг фикри 1917 йилдан бошлаб, 3 босқич бўйича такомиллашиб боради:

- 1 – **босқич**. 1917 йилдан бошланиб, 1940 йилнинг охиригача.
- 2 – **босқич**. 1940 йилдан 1960 йилгача.
- 3 – **босқич**. 1960 йилдан то ҳозиргача.

1 – босқичда молияга таъриф берилганда молия совет давлати томонидан халқ хужалиғи, маориф, маданият, муҳофаа ва бошқаларга сарфланадиган ресурслар туплами деб таъриф берилган.

2- босқичда молия - пул ресурслари туплами деган назария майдонга чиқди.

Шеременовнинг ёзишича (Ф. СССР 1977 гл 1,2) молия ишлаб чиқариш муносабатларининг бир қисми бўлиб, жами ижтимоий маҳсулотни таксимлаш натижасида пул фондлари юзага келади ҳамда фойдаланилади ва ижтимоий, шахсий талаблар учун юналтирилади. Бошқа категориялардан молияни фарқ қиладиган асосий хусусиятлари шундаки у турли мақсадлар учун пул фондларини таксимлаш процессида вужудга келади.

Вознесенский фикрича, **ижтимоийистик жамият молияси** – императив катъий формадаги пул муносабатлари системаси бўлиб, ижтимоий маҳсулот қийматини бир қисмини планли қайта таксимлаш процессини акс эттиради.

Проф. Сичевнинг ёзишича (Ф. СССР 1984 с 1-8) **молия** – иктисодиёт муносабатларнинг йигиндиси бўлиб, бу муносабатлар пул, даромадлар, жамғармалар фондларни вужудга келиши ва улардан фойдаланиш билан боғлиқликдир.

Шерменов М.К. **молия** ишлаб чиқариш муносабатларининг бир қисмидир, деб курсатади.

Бошқа адабиётларда (Шерменов М.К. ва Гаретовский Н.Г.) **молияни мохияти** пул маблағлари фондлари вужудга келиши ва фойдаланиши билан боғлиқ бўлган таксимлаш ва пул муносабатларидан иборат деб курсатилган.

Молия жамиятда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни амалга ошириш ва бошқа ижтимоий эҳтиёжларни қондириш мақсадида режа равишда вужудга келтириладиган пул маблағлари фондини ташкил қилиниши, таксимланиши ва

ишлатилиши билан боглик булган иктисодий яъни пул формасида амалга ошадиган муносабатлардир.

Моддий жихатдан жамиятда молия давлат ихтиёридаги марказларлаштирилган умумдавлат пул фондлари, давлат бюджети, ижтимоий сугурта фонди, давлат кредитидан ва корхона пул фондларидан, корхонада кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни амалга ошириш ва ходимларни ижтимоий-маданий ихтиёжларини қондириш учун ташкил қилинган пул фондларидан иборат.

Молия марказлашган ва марказлашмаган пул маблағлари фонди вужудга келишида ва улардан фойдаланиш давридаги иктисодий муносабатларни йигиндисидан иборатдир.

Ўз-ўзини назорат қилиш саволлари:

- 1. Қандай молиявий функцияларни биласиз?**
- 2. Қандай молиявий фондлар мавжуд?**
- 3. Молиявий ресурсларни таърифлаб беринг.**
- 4. Қайси категориялар билан молия боглик?**
- 5. Молиянинг такомиллашиб бориш нечта босқичдан иборат?**
- 6. Молиянинг мохиятини таърифлаб беринг?**
- 7. Молиянинг назорат қилиш функция, қандай функция?**
- 8. Молиянинг қандай категорияларни биласиз?**
- 9. Қандай молиявий фондларни биласиз?**
- 10. Бюджетдан ташқари фонд, қандай фонд?**

2 - МАЪРУЗА: Молия сиёсати ва молия механизми. Молия тизими. Бюджет тизими.

Р Е Ж А:

- 2.1. Молиявий сиёсатнинг мазмуни ва принциплари.
- 2.2. Молиявий сиёсатнинг давлатнинг жамият ривожланишидаги роли.
- 2.3. Бюджет сиёсати.
- 2.4. Молия механизми ва унинг моҳияти.
- 2.5. Молия механизмининг шакл ва усуллари
- 2.6. Молия тизимининг бугинлари.
- 2.7. Молия тизимининг тузилиш тамойиллари.
- 2.8. Давлат молиясининг моҳияти ва бугинлари.
- 2.9. Давлат бюджети. Давлат кредити.

Адабиетлар: 2, 5, 12, 32, 8, 11.

Таянч иборалар: тизим, сугурта муассаси, давлат молияси, шахсий сугурта, давлат бандлик фонди, давлат кредити. Молиявий сиёсат, ижтимоий эҳтиёжлар, иктисодиётга давлат аралашуви., Кейнс назарияси, молиявий кризис, бюджет ва кредит-пул сиёсати. Хужалик механизми, молия механизми, баҳо механизми, керидит механизми, режалаштириш механизми, молия механизмининг шакл ва усуллари.

Молиявий сиёсат – маблағларни бошқариш тизимида асосий таркибий қисм ҳисобланади. Маблағларнинг, ижтимоий ялпи маҳсулотнинг шаклланиши, тақсимланиши, қайта тақсимланиши ва ишлатилиши бўйича ўзига хос қиймат муомаласи сифатидаги таърифидан келиб чиққан ҳолда, давлат бу муомалаларини ташкил қилишда жамият олдидаги ва шунга тегишли равишда молиявий тизим олдида турган асосий асосий мақсадлар ва вазифаларни белгилайди. Ҳар доим бошқа ижтимоий муносабатлар орасидаги зарурлигини ифодаладиган молиявий муносабатларнинг асосий мақсади, қайта ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини ва биринчи навбатда, ҳам алоҳида одамнинг, ҳам бутун жамиятнинг ҳаёт фаолияти, яшаши ва ривожланишининг энг зарур шарт-шароити сифатида, ишлаб чиқарувчи кучларни қайта ишлаб чиқарилишини таъминлаш. Қайта ишлаб чиқариш жараёни турли ижтимоий эҳтиёжларнинг мажмуини ифодалайди. Бу эҳтиёжларни қондириш молиявий имкониятларга, яъни мавжуд бўлган молиявий ресурсларга ва давлат молиявий имкониятларига боғлиқ. Шунининг учун **молиявий муносабатларнинг иккинчи асосий мақсади** – ижтимоий бойликнинг ўсишини таъминладиган муносабатларнинг ташкил этилишидир. Бу мақсадга фақат маблағ ресурслари ва давлат молиявий имкониятларини тақсимлаш, қайта тақсимлаш ва ишлатилишининг аниқ шаклларида самарадорлигида эришиш мумкин.

Молиявий механизм самарадорлигининг умумлаштирувчи кўрсаткичлари бўлиб, ички ялпи маҳсулот ва миллий даромад ўсишининг суръати ҳисобланади.

Молиявий сиёсат – молиявий муносабатлар шароитидаги давлатнинг мустақил фаолият доирасидир. Бу фаолият, иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг турли давлат дастурларини амалга оширилиши учун тегишли маблағ ресурслари билан таъминлашга мўлжалланган. Ижтимоий ривожланиш факат таълим, маданият, соғлиқни сақлаш ва бошқа ижтимоий эҳтиёжларни эмас, балки жамиятнинг ижтимоий тузумини ҳам тутати. Шунинг учун молиявий сиёсатни нуқул иқтисодий сиёсатга боғлаш керак эмас.

Сиёсат давлатнинг ҳамма турдаги фаолиятини ўз ичига олади. Сиёсий таъсир объекти ҳисобланган ижтимоий муносабатлар доирасига боғлиқ равишда иқтисодий ёки ижтимоий-маданий ёки техник, бюджет ёки кредит, ички ёки ташқи сиёсат ҳақида гап юритилади.

Молиявий сиёсат ўзига таъсир этувчи мустақил аҳамиятга эга бўлиб шу билан бирга давлатнинг турли ижтимоий фаолиятидаги сиёсатни амалга оширувчи энг муҳим восита ҳисобланади. Ҳоҳ иқтисодий, ижтимоий соҳа, ҳоҳ харбий ислохот ёки халқаро муносабат бўлсин.

Сиёсат, сиёсий таъсир, сиёсий бошқарув ўрта асосий элементларга умумлаштирилган:

1) жамият ҳаётининг аниқ муддатида қўйилган мақсадларни аниқлаш ва белгилаш учун перспектив ва тез орада бажариладиган вазифаларни конкретлаштириш;

2) айтилган мақсадларни қисқа муддатларда амалга ошириш учун ёрдам берадиган муносабатларнинг усуллари, воситаларини ва ташкил қилишнинг аниқ шакллари ишлаб чиқиш, тез орада қилинадиган ва перспектив вазифалар эса оптимал тарзда бажарилади;

3) Қўйилган вазифаларни бажаришга қодир кадрларни танлаш ва жойлаштириш бу вазифаларнинг бажарилишини ташкил қилиш.

Демак, **молиявий сиёсат** – бу мақсад ва вазифаларни аниқлаш, уларнинг бажарилишига йўналтирилган ижтимоий бойликларнинг шаклланиши, тақсимланиши ва қайта тақсимлаш жараёнлари йўналтирилган узлуксиз қайта ишлаб чиқариш жараёнини ва қайта ишлаб чиқаришнинг айрим аниқ эҳтиёжларини қондиришга маблағ ресурслари билан таъминлаш учун юритилади.

Молиявий сиёсатнинг реализацияси, давлат вазифаларини ва дастурларини узок муддатли, ўрта муддатли, қисқа муддатли бажариши учун маблағ ресурсларини тақсимлаш ва қайта тақсимлашга мўлжалланган давлат тадбирларининг мажмуини таъминлайди.

Бу тадбирлар орасида энг муҳим ўрин – молиявий муносабатлар шакли нормаларининг ҳуқуқий регламентациясига берилган.

Молиявий сиёсат ўзидан ўзи ёмон ёки яхши бўлиши мумкин эмас. У жамиятнинг эҳтиёжларини қондириш ва қўйилган мақсад ва аниқ вазифаларнинг бажарилишини имконини беришга қараб баҳоланади. Ушбу ҳокимиятнинг молиявий сиёсатини баҳолаш учун ва уни тузатиш бўйича тавсияномалар биринчи навбатта, ижтимоий ривожланишнинг аниқ дастурига эга бўлиш керак. Бу дастурда ҳам бутун жамият, ҳам алоҳида шахсларнинг талаблари, перспектив ва тез қилинадиган

вазифалар характеристикаси, уларни бажариш усуллари ва муддатлари ёритилиши зарур.

Факат шундай шароитдагина молиявий сиёсат реализациясининг аник механизмини ишлаб чикиб, унга объектив баҳо бериш мумкин.

Молиявий сиёсат биринчи навбатда маблаг ресурсларининг мумкин булган максимал хажмини шакллантириш учун йўналтирилган, чунки улар ҳар қандай қайта қуришнинг моддий базасидир. Демак, молиявий сиёсатни аниклаш ва шакллантириш учун давлатнинг молиявий ахволи ҳақида ишончли маълумотлар бўлиши зарур. Ҳукукий демократик давлатда молиявий статистика кўрсаткичлари кенг оммага маълум бўлиши лозим, молиявий ҳисоб-китоб ҳам доимий, уз вақтида ва тушунарли, асосийси-ишончли бўлиши керак.

Хозирги бозор шароитида ўтиш ҳамда бошқаришнинг маъмурий буйруқбозлик тизимидан воз кечиш жараёнида корхона ташкилот ва умуман давлат микёсида молиявий ресурсларга муҳтожлик сезилади. Ушбу талабларни қондириш молиявий бозор орқали эчилади.

Молиявий бозор – пул операцияларини махсус формаси ҳисобланиб у объект сифатида аҳолининг буш маблағлари, субъект сифатида хўжалик ва давлат структурасининг узок муддатли ссуда шаклида бериладиган қимматбаҳо қозғалари ҳисобланади.

Молиявий бозорни биз икки гуруҳга бўлиб, яъни **дастлабки** ва **қелғуси молиявий бозор** шаклида урганамиз.

Дастлабки молиявий бозорда янги қимматбаҳо қозғаларни ишлаб чиқариш билан шугулланилади. **Қелғусида эса,** олдин дастлабки бозорда чиқарилган, фойдаланилган, ҳам да хозирги пайтга қелиб буш булган қимматбаҳо қозғаларни сотиш тушунилади.

Қимматбаҳо қозғалар хусусида суз юритадиган булсак, улар узок муддатли ва қисман (улушли) қимматбаҳо қозғаларига булинади. **Узок муддатли** (қарз) қимматбаҳо қозғоз сифатида облигацияни қелтиришимиз мумкин. **Умуман (улушли)** да эса акциялар булиши мумкин.

Молиявий бозорни шакллантириш бир ва ундан ортик икки даврни уз ичига олади. Молиявий бозорни ташкил этиш учун қуйидаги иккита омилдан фойдаланиши зарур деб ҳисобланади.:

1. Корхона ва ташкилот ҳамда муассасалар хусусийлаштирилган, ҳамда эркин фаолият қурсатиши лозим.

2. Давлат томонидан тегишли ёрдам қурсатилиши керак. Молиявий бозорнинг шаклланишида молия-банк институтлари ва асосан фонд биржалари асосий рол уйнайди.

Биржалар учга булинади:

1. Ёпик

2. Қисман очик

3. Очик биржалар

Молиявий бозорнинг вужудга қелиши ва фаолият қурсатиши қуйидагилар аҳамиятга эга:

1. корхоналарнинг ривожланиши учун катта имқоният тугилади;

2. илмий техника прогрессининг ривожланиши юқори табақага қутарилади;

3. молиявий бозор асосида корхона ташкилот ва давлат ташки бозорга чиқиш имконияти тугилади;

4. юкоридагиларни ҳисобга олган ҳолда, аҳолининг ижтимоий маданий аҳволи яхшиланади;

Бюджет сиёсати қуйидагилар бўйича аниқланади;:

- давлат бюджети даромадларининг шаклланиш манбалари;

- бюджет харажатларининг устивор йуналишлари;

- бюджетнинг мумкин бўлган чегараларда мувозанатининг узгариши;

- бюджет тақчиллигига маблағ ажратиш манбалари;

- бюджет тизимининг алоҳида қисмлари орасида узаро муносабатлар принциплари.

Уз навбатида, бюджет сиёсати таркибида нисбий мустақилликка қуйидагилар эга бўлади: солиқ сиёсати, инвестициялар сиёсати, давлат қарзларини бошқариш сиёсати, бюджет, федерализм сиёсати. Солиқ сиёсати солиқ таркибини танлашни, ставкаларининг улчамларини, солиқнинг ҳар қайси тури бўйича имтиёзлар ва санкцияларни аниқлайди. Бир вақтнинг ўзида, ҳам бутун солиқ тизими, ҳам алоҳида солиқнинг конфискацион ва рағбатлантирувчи тамойилларининг чегаралари белгиланади. Кредит - пул сиёсати эса, эмиссиялар инкироз ва миллий пул бирлиги курсини бошқариш орқали пул муомаласи барқарорлигини таъминлашни ифодалайди; халқ хужалиғи ва молиявий тизимнинг ҳар хил бўлимларида ҳисобларнинг уз вақтида ва доимий равишда таъминлаш, банк тизими фаолиятининг бошқарилишини регламентацияси орқали, молиявий бозор фаолиятини бошқариш. Кредит – пул сиёсатида нисбий мустақилликка эмиссион сиёсат, нарх сиёсати, валюта сиёсати, кредит сиёсати, унинг таркибида эса, масалан, фойз сиёсати ва инвестиция сиёсатига эга бўлади. Шунини таъкидлаш керакки, агар бюджет муносабатлари амалиётда инвестициялар сифатида молиявий даромад ва асосий фондлар модернизацияси тушунилса, унда банк амалиётида инвестициялар сифатида қимматли қозғалдиҳлар шаклланиши тушунилади. Кредит – пул сиёсати таркибига молиявий сиёсатнинг қиритилиши масаласи баҳсга лойиқ, лекин улар орасидаги узаро алоқа ва узаро боғлиқлик шубҳасиздир. Молиявий сиёсатга бюджет билан бирга кредит – пул сиёсатининг қиритилиши. Россия-Федерацияси молиявий кризис сабабларининг таҳлили исботлайди. Бюджет солиқ ва кредит-пул сиёсатларининг узаро алоқаси ва узаро боғлиқлиги ва уларнинг битта молиявий тугунга бирлашиши ҳақида Россия ва бир неча йиллар мобайнида молиявий кризисдан чиқиш бўйича қўшма ҳукумат дастурлари, шунингдек Марказий Банк ва Россия Федерациясининг Молия Вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган 1998 йил кризисдан чиқиш бўйича кризисга қарши тақлифлар ҳам қўйилган.

Е. Примаков бошчилигидаги Россия Федерациясининг Ҳукумати, кризисни бартараф қилишдаги зарурий масаласини ягона молиявий банк тизимида эканлигини қўйиши тасдиқий эмас. Марказий банк раиси В. Геращенко уз тақлифларининг қўйиши қисмини Молия Вазирлигига юборса, Молия Вазирлиги М. Задорнов эса, молия кризисидан чиқиш муаммосини Марказий банк фаолиятдан қўйиши. XX аср охирида муҳим урини халқаро молиявий сиёсат эгаллайди. Унинг асосида, халқаро муносабатлар соҳасидаги валюта-маблағ ва кредит муносабатларини бошқариш ётади. Бу халқаро муносабатлар, меҳнатнинг халқаро бўлиниши, давлат қарзининг шаклланиши ва ташкилотлар фаолияти иштироки билан боғлиқ. Ҳозирги пайтда

куйидаги молиявий халқаро ташкилотларнинг молиявий сиёсати катта аҳамиятга эга : Халқаро валюта фонди (ХВФ), Реконструкцияси ва ривожланиш Халқаро банки (РРХБ), Реконструкция ва ривожланиш Европа банки (РРЕБ) ва бошқалар. Айрим давлатларнинг Халқаро молиявий сиёсати, одатда, уз мамлакатининг ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришга, шунга тегишли равишда ҳар қайси давлат халқаро ҳом-ашё, маҳсулотлар, ишчи кучи ва капитал бозорларида узининг муҳим урнини эгаллашга қаратилган.

Давлат уз манфаатларини божхона ва валюта сиёсати орқали ҳимоя қилади. Бу манфаатлар давлатнинг уз экспорти ва импортини кенгайтиришдаги талаблар даражаси билан аниқланади. Бунга мос равишда божхона туловлари ёки аниқ, божхона тартиби тизими қўлланилади. Божхона ва валюта сиёсатларининг асосий максоди – давлатнинг олтин валюта захираларини сақлаш ва қўпайтириш. Халқаро молиявий ташкилотлар молиявий сиёсати, молиявий кризис ёки молиявий кийинчиликка учраган давлатларга молиявий ёрдам курсатишга йўналтирилган. Ёрдам, одатда, кредит ажратиш шакли ёки мавжуд бўлган давлатнинг ташқи қарзини реструктуризация шакли орқали амалга оширилади. Ижтимоий ҳаётнинг ва барқарор давлат тузумининг эволюцион ривожланиш даврида давлатнинг ташқи ва ички молиявий сиёсати, битта асосий вазифани бажаради – давлатда мавжуд бўлган ижтимоий муносабатлар тизимини сақлаш ва турғунланишини таъминлаш. Революцион узгаришлар даврида сиёсий қўчлар, мавжуд бўлган тизимини узгаришида манфаатдор бўлган шу тизимнинг бузилишига ва янги ижтимоий тизим муносабатларининг шаклланишига олиб қўлувчи сиёсатни ўтказди.

Жамият ҳаётининг қайта узгариш давларида молиявий сиёсат ролини қайта баҳолаш жуда кийин, чунки биринчи навбатда, ижтимоий бойликнинг қайта тақсимланишини ва молиявий тизимнинг қайта қўрилиши амалга ошади.

Ҳар бир ижтимоий-иқтисодий тузум ёки ишлаб чиқариш усул ишлаб чиқариш воситаларига бўлган мулкчилик муносабати билан белгиланувчи ҳужалик механизмига эга. Ҳужалик режали равишда юритишга асослаш тузум ҳам уз ҳужалик механизмига эга бўлиб, баҳо, режалаштириш кредит механизми ва бошқалар унинг таркибий қисимларини ташкил қилади. Механизми.

Молия механизми ҳужалик механизмининг таркибий қисмидир. Шу сабабли молия механизмининг таркибий қисми моҳиятини ва мазмунини ҳал қиладиган аввал ҳужалик механизмининг моҳияти тугрисида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳужалик механизми жамиятнинг иқтисодий ҳаётини, ҳужалик жамоаларини амалга оширувчи ва ташкил этувчи шакл ва усуллар йиғиндисидан иборат. Ҳужалик механизми жамиятдаги ишлаб чиқарувчи қўчлар ва ишлаб чиқариш муносабатларининг намоён бўлиш шакли бўлиб, уларни алоқаларини ўзида акс эттиради.

Демак, ишлаб чиқариш муносабатларини ривожланиши билан иқтисодий ҳаёт ҳам ривожланиб такомиллашиб боради. Молия ва молиявий муносабатлар иқтисодий муносабатларнинг таркиби номи бўлганлиги учун молия механизми ҳужалик механизмининг таркибий қисми ҳисобланади. «Молия механизми» тушунча тугрисида фикр юритар эди «механизм» атамаси техника фанларидан олинганлигини

тан олмай илож юк. Аммо молия фанида «механизм» атамасидан жуда эҳтиёткорлик билан фойдаланиш керак.

Жамият молия механизмини вужудга келтиришда албатта иштирок этади. Унинг шакл ва усуллари куйидагиларидан иборат

а) Молиявий муносабатларнинг мазмуни.

в) Иктисодий конунларнинг ҳаракати билан белгиланади.

Молия механизмининг шакл ва усуллари, уз навбатида, жамият ривожининг ҳар бир босқичларидаги иктисодий эҳтиёжларига мос келиши керак. Иктисодий ислохот амалиёти, молия механизмини вужудга келтиришда юкорида таъкидланган талабларни етарлича инобатга олмаслик, уни умумиктисодий шароитдан ва ижтимоий ривожланишнинг маълум бир даврида ҳал этиладиган конкрет вазифалардан ажратиб қуйиш унинг ҳаракатида негатив натижаларга олиб келиши мумкинлигидан далолат беради.

Бундай молиявий механизм объективдир; молиявий муносабатларнинг шакл ва усуллари ташкил этишда бозор ҳужалиги иктисодий конунларини, талабларини инобатга олган ҳолда қуплаб объектив омилларини ҳисобга олиш зарур деган ҳулосага келиш мумкин.

Иктисодий категория сифатида молия давлат бюджети, корхоналар ва ташкилотлар молияси, давлат мулкӣ ва шахсий сугуртаси каби категорияларда уз ифодасини топади. Уз навбатида, давлат бюджети бюджет даромади ва харажатлари деб аталувчи категорияларда намоён булади. Бюджет даромадлари эса солиқлар ва давлат корхоналарининг туовларида уз ифодасини топади.

Молия механизмининг объектив масаласини қуриб чиқиш давлат молиядаги объективлик ва субъективлик муаммоси ҳам қуриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Объектив ва субъектив омиллар тугрисидаги таълимотга қура молия тушунчасини ташкил этувчи иктисодий муносабатлар объектив омилларга қиради. Умумдавлат ҳамда корхоналар ва иктисодий тармоқларининг ихтиёрини қондириш билан боғлиқ булган молиявий муносабатларнинг гурпуаси объективдир.

Қамрок абстракт ҳарактерга эга булган молиявий категорияларнинг намоён булиш формалари булиши мумкин.

Давлат томонидан маълум бир молиявий сиёсатнинг ишлаб чиқариш молиявий муносабатларни ташкил этиш ва улардан фойдаланиш механизмларининг тартибга келтирилиши молиявий бошқаришнинг узи сингари субъектив омилдир. Бошқа соҳаларда булгани каби молиянинг ҳам омиллари қатта аҳамиятга эга. Чунки иктисодиётни ривожлантиришда молиявий муносабатлардан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Жумладан, ташкил этилган молия механизми ишлаб чиқаришнинг ривожланишни таъминлайди.

Субъектив омилларни тан олган ҳолда иктисодий муносабатларнинг бирламчи эканлигини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим. Молиянинг ривожланиш қонуниятлари ва ривожланишнинг умумий иктисодий шарт-шароитлари тулик тула инобатга олинса, субъектив омилларнинг таъсири шунчалик актив самарали булади. Бошқа шароитлар тенг булган тақдирда молиявий муносабатларни ташкил этиш шакли унинг мазмунига шунчалик мос қелади.

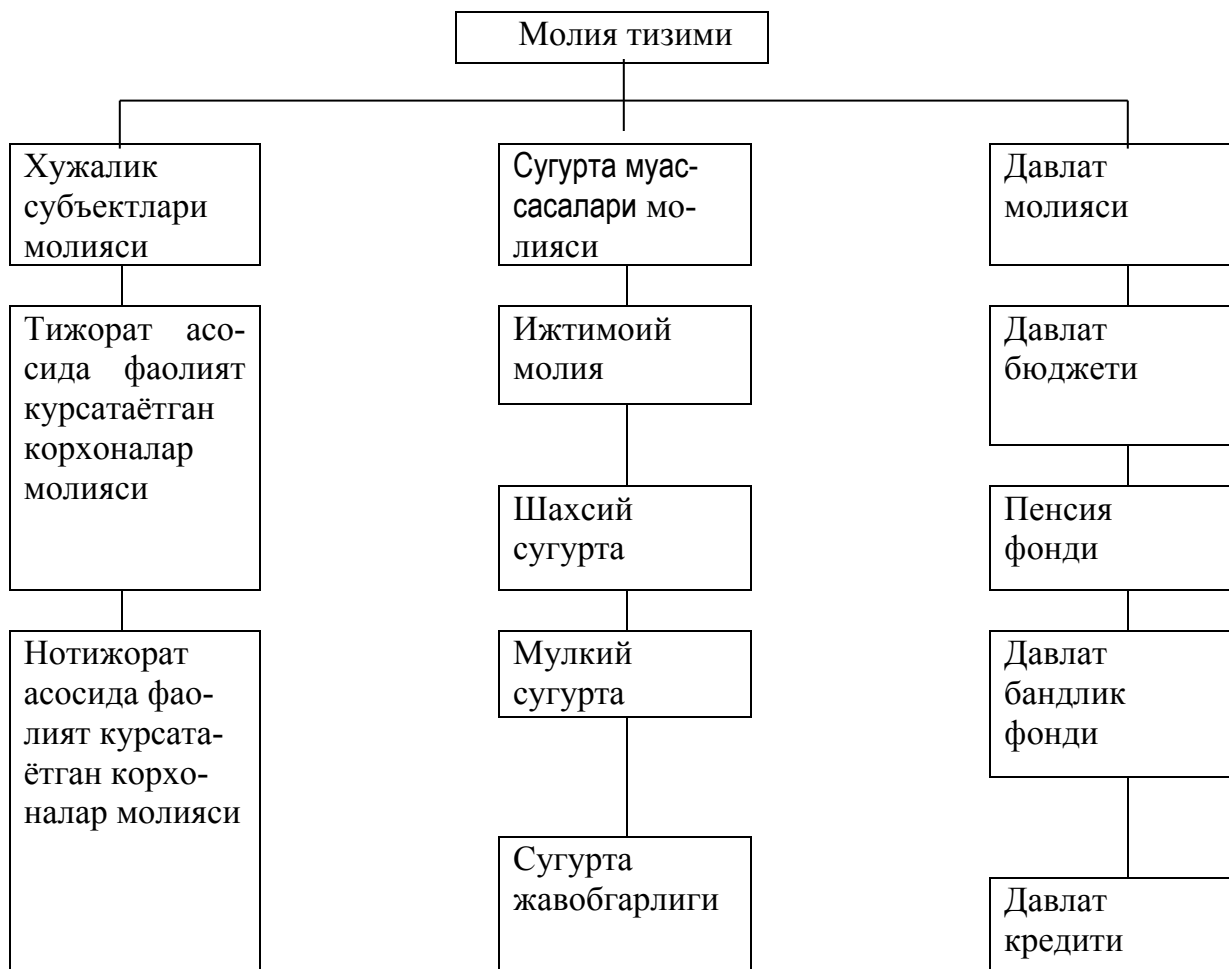
Демак молия тизимидаги қадрларнинг тайёргарлик ва билиш даражаси молиявий муносабатларнинг муҳассамлаштирилган имқониятларнинг самарали

даражасини белгилаб беради: хозирги пайтда молия фанининг кенг ривожланиши ва юкори малакали кадрларни тайёрлаш молия сиёсати муваффақиятининг ва молия механизмини самарадорлигининг гаровидир.

Молия механизмнинг мазмуни, унинг таркиби ва тузилиши бевосита молиянинг мазмуни, таркиби ва тузилишидан келиб чиқади. Жамият ривожланишининг контракт боскичи эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда объектив молиявий муносабатларни урганиш асосида уларни ташкил этишнинг у ёки бу шакли ва усуллари жорий этади, яъни ташкилий характерга эга булган муносабатларнинг иккинчи кадамни вужудга келтиради. Масалан, маълум асосий фондлар ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиб, уз қийматини бир қисмини тайёр маҳсулотга утқазиб беради. Ана шу нарсага асосий ҳолда давлат амортизация ажратмалари нормасини белгилайди, амортизация фондидан фойдаланиш тартибини урнатади.

Айланма фондини саклаш ва кенгайтиришни таъминлаш мақсадида айланма фондлар нормативи, уларни ошган ёки етишмаган қисмини тиклаш манбалари аниқланади.

Юкорида билдирилган фикр ва мулоҳазаларни эътиборга олган ҳолда молия механизмига қуйидагича таъриф бериш мумкин: такрор ишлаб чиқариш эҳтиёжларини қондиришга нотижорат соҳасини саклашга, жамият ва алоҳида хужалик звеноларнинг марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул фондларини ташкил этиш ва фойдаланиш билан боғлиқ тизимидир.

Молия тизимининг хар хил бугини уз урнида ички тузилмавий таркибидан келиб чикиб, бугин остилари (подзвено)га булинади. Масалан, тижорат асосида фаолият курсатаётган корхоналар тармок йуналишлари буйича-саноат, кишлок хужалиги, савдо, транспорт молиясига булинса, мулк шаклидан келиб чикиб – давлат корхоналари, кооператив, хиссадорлик, хусусий ва кушма корхоналар молиясига бўлинади.

Сугурта муассасалари молияси соҳасидаги бугинлар сугурта тармокларини белгилаб бериб, у сугурта турларига караб булинади. Масалан, шахсий сугурта тармогида: аралаш сугурта, сугурта, никохни сугурталаш, фарзандларни сугурталаш, бахтсиз ходисалардан сугурталаш ва х.к.

Давлат молиясидаги бугинларни гурухлаш бевосита давлатнинг бошқарув тизимидан келиб чиқади. Масалан, маҳаллий бошқарув, республика бошқаруви ёки маҳаллий бюджетлар, давлат бюджети ва шу қабилар.

Молиявий муносабатларнинг молиявий соҳа ва бугинларга бўлиниши, уз урнида хар бир соҳа, бугин ва бугин остиларининг узига хос молиявий механизмда жипслашишини такозо этади. Булар:

- хужалик субъектларининг молия механизми
- сугурта ташкилотларининг молия механизми
- давлат молиясининг молия механизми.

Уз навбатида, хар бир соҳа алоҳида тузилмавий бугинларни узида гавдалантиради. Масалан, давлат молиясининг механизми бюджет ва нобюджет фондлар механизмига булинади. Худудий бўлинишдан келиб чиққан ҳолда, республика молия механизми – вилоят молия механизми ва туман молия механизмидан таркиб топади.

Молиявий механизмнинг хар бир соҳа ва бугинлари бир бутун яхлитликнинг таркибий қисми ҳисобланади. Улар бир-бирини тулдириб туради. Шунга қарамадан, хар бир соҳа ва бугин нисбатан мустақил фаолият юргизади.

Молия механизмнинг соҳа ва бугинларида алоҳида элементларнинг мураккаблиги ажралиб туради. Масалан, бюджет механизми турли хил қуринишдаги солиқлар, маблағлардан ранг-баранг йуналишларда фойдаланишнинг мавжудлиги ва молиялаштириш усуллари билан характерланиб турса, қорхона ва ташкилотларда пул жамғармаларининг шакллари, фойданинг тақсимланиши, фондларнинг шаклланиши ва фойдаланиши уртасидаги муносабатлар аниқланади. Сугурта ташкилотларида резерв фондлар тизими кенг ривожланган.

Ҳозирги шароитда жамият ҳаётининг барча соҳалари тубдан узгараётган бир даврда, уз вақтида қонунчиликдаги муаммоларни бартараф этишни таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Қонунчиликнинг қониктирилмаган ҳолати тадбирқорлик ташаббусини сусайтиради ва ижтимоий ривожланишни тухтатади. Ҳуқуқий тартибга солишдаги қелишмовчиликлар иқтисодда самарасиз қаражатларни ошириб, салбий ижтимоий ва маънавий қашшоқликни олиб қелиши мумкин.

Давлат молия механизмини шакллантиришда у ёки бу даврдаги молиявий сиёсат талабларига тулақонли жавоб беришни таъминлашга қаракат қилади. Бу, уз

урнида молиявий сиёсат олдида куйлган мақсад ва унга эришиш учун амалга ошириш лозим бўлган вазифаларни уз вақтида бажарилишига қаранти бўлади.

Республикамиз мустиқликка эришган пайтдан давлатимиз рахбарияти молиявий сиёсат йуналишини халқнинг турмуш фаровонлигини оширишга, мулкчиликнинг турли хилларини шакллантиришга, бюджет қамоматини жахон андозасига мос келтириш учун қулай шарт-шароитлар яратишга даъват этиб келмоқда. Шу маънода, хар бир молия йилида реал вазиятдан ва иқтисодий имкониятдан келиб чиқиб, мамлакат миқёсида йиллик молиявий сиёсат дастурлари қабул қилинмоқда.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида маҳаллий ҳукумат ва бошқарув органларини жавобгарлиги билан бирга, уларнинг манфаатдорлигини ошириш мақсадида, маҳаллий бюджетлар ихтиёрида қуйидаги умумдавлат солиқлари ва йигимларини тулалигича қолдириш қўзда тутилган:

- а)** сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ;
- б)** экология солиғи;
- в)** юридик мақомга эга бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти Билан шугулланаётган шахслардан олинатиغان даромад солиғи;
- г)** кичик қорхоналар учун белгиланган соддалаштирилган солиқ;
- д)** пиво, ўсимлик ёғи, гилам ва гилам маҳсулотлари, хрустал буюмлар ва хрусталдан ясалган қандиллар, мебел, видео-аудио аппаратураси ва қумушдан қилинган ошхона анжомларидан олинатиغان аксизлар.

Вазирлар Мақкамасининг резерв фонди Давлат бюджетининг қаражатиға нисбатан 1,4 фоизда белгиланди, шунингдек, Ўзбекистон Республикасига ташқи қарзларни жалб қилишдан вужудга келган қарз мажбуриятларига нисбатан қоплаш учун 2000 йил бюджет қаражатларига нисбатан 0,6 % миқдорида белгиланди:

Хозирги қунда Республикамизда олиб қорилаётган молиявий сиясатнинг марказий бугинида турган асосий масала – бу юридик ва жисмоний шахслардан ундириладиған солиқлар, туловлар, йигимлар ва ажратмалар юқини имқон қадар пасайтиришдан иборатдир.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:

- 1. Молиявий сиёсатни мазмуни нимадан иборат?**
- 2. Молиявий сиёсатни принципларини таърифлаб беринг?**
- 3. Молиявий механизмини таърифлаб беринг?**
- 4. Молиявий сиёсатнинг нечта эмитентлари мавжуд?**
- 5. Бюджет сиёсатининг тарқиблари нимадан иборат?**
- 6. Бюджет сиёсатининг тарқиблари нимадан иборат?**
- 7. Пул-қредит сиёсати нимадан иборат?**
- 8. Маблағ ресурслари тушунчаси?**
- 9. Молиявий тизимни нечта тарқибий қисмлари мавжуд?**
- 10. Молиявий тизимнинг қандай бугинларини биласиз?**

3. - МАЪРУЗА: Давлатнинг бюджетдан ташкари мақсадли пул фондлари.

Р Е Ж А :

- 3.1. Бюджетдан ташкари фондларнинг иқтисодий моҳияти.
- 3.2. Яратиш йуллари ва тузиш усуллари.
- 3.3. Чет эл давлатлари молиявий тузилишидаги махсус фондлар.
- 3.4. Ҳокимликлар бюджетдан ташкари фондларнинг тузилиши

Адабиётлар: 1,3,56,45,80,91,88,56,70,92,67,34.

Таянч иборалар: фонд, махсус фонд, юридик шахс, жисмоний шахс, йул фонди, бандлик фонди, инфраструктура, ижтимоий соҳа, пенсия фонди.

Бюджетдан ташкари фондлар - мақказий ва маҳаллий давлат органларига тегишли булган ва бирор юналиш бўйича кулланадиган молиявий воситалар йигиндисидир. Улар молиявий тизимида асосий уринни эгаллайдилар.

Фондларнинг тузилиши ва ишлатилиши молиявий ҳуқуқ билан тартибга солинади. Бюджетдан ташкари фондлар давлат томонидан миллий даромадни аҳолининг қайсидир ижтимоий қисмига қайта тақсимлаш билан боғлиқ. Давлат узининг олиб бораётган ишлари учун аҳоли даромадини бир қисмини жалб этади.

Уларнинг келиб чиқиши бюджет пайдо бўлмасдан аввал махсус фондларнинг ва алоҳида ҳисобот қуринишида булган. Давлат фаолияти кенгайиши билан харажатлар ҳам қупайган. Уларни қоплаш учун воситалар махсус фондлардан мақказлаштирилган ва махсус юналиш учун ишлатилган.

Улар вақтинчалик қуринишга эга булардилар. Давлат томонидан белгиланган вазифалар бажарилгандан сунг бу фондлар молиявий таъминоти ва фаолияти тухтатилар эди. Умуман олганда бу фондларнинг қупайиши тенденцияси қуринмокда.

Махсус фондлар қуплиги бир қанча қийинчиликлар тугдирар эди. Баъзиларида молиявий ортиқ бўлса, баъзиларида етишмас ва уларни бошқариш учун қушимча талаб қилинади. Ана шунда давлат томонидан бу фондлар бирлаштирилди ва давлат бюджети ташкил топди ва парламент томонидан қуриб чиқиб тасдиқланганидан сунг ижрога мажбурий қуйди.

Ҳозирги шароитда бюджетдан ташкари булган фондларнинг урини ошиб бормокда

Ҳозирги барқарор бўлмаган иқтисодиёт даврида ҳужалик ҳаётига аралашуш ва тадбиркорликни молиявий қуллаб қувватлаш учун давлатда ортиқча маблағлар пайдо бўлди;

Фондлар бюджетдан автоном булган ҳолда янги вазифаларни бажариш мумкин. Айнан йуналтирилган ҳолда маблағларни шу фондларда ишлатиш уларни давлат томонидан назорат қилиш вазифасини енгиллаштирилди:

Актив салдо булган ҳолда бюджетдан ташкари фондлар кредит механизми орқали давлат бюджети етишмовчилигини қоплаш мумкин.

Бюджетдан ташкари фондлар 2 йул билан тузилади:

1. Бюджетдан мухим ахамиятга эга булган харажатларни ажратиш;
2. Шахсий даромад манбаларига эга буладиган бюджетдан ташкари фондларни тузиш. Масалан, купгина давлатларда ижтимоий сугурта фонди тузилган булиб, кам таъминланган ахоли катламларини куллаш учун давлат бюджетидан маблаг ажратилган. Бошка фондларнинг тузилиши авваллари машхур булмаган харажатлар пайдо булгани билан боглик. Бундай холларда хукумат таклифига махсус карор кабул килади.

Бюджетдан ташкари махсус фондлар йуналишли ишлаши учун мулжалланган. Асосан фонд номида харажат максадлари курсатилади.

Бюджетдан ташкари фондларнинг молиявий системанинг бошка кисмлари сингари материал манбаи миллий даромад хисобланади. Фондларнинг асосий кисми миллий даромадни кайта таксимлаш жараёни тузилади.

Фондларни тузаётганда миллий даромадни кайта таксимлашда асосий усуллар:

1. махсус солик ва йигимлар;
2. заём ва бюджет воситалари;

Асосий метод - **махсус солик ва йигимлар** конун чикарувчи орган томонидан белгиланади. Фондларнинг асосий кисми марказий ва регионал **бюджет воситаларидан** тузилади.

Бюджетдан воситалар кайтмас субсидиялар ва солик даромадлари сифатида **заём воситалари** хам чикиши мумкин.

Бюджетдан ташкари фондларнинг кимматбахо когозларни сотиб олиш ва улардан дивидент ёки фоиз куринишида даромад олиш мумкин.

Чет эл давлатлари молиявий тузимида махсус фондлар алохида уринга эгадир.

Уларда йигилган маблаглар хажми катта. франтсияда махсус фондлар хажми давлат бюджети хажмига якин. Японияда махсус фондлардан давлат харажатларининг ярмидан купи таъминланади. Англияда учдан бир кисми таъминланади.

Чет элда махсус фондларга турли автоном ва кушимча бюджетлар, бюджетдан ташкари фондлар, махсус хисоблар киради.

Уларга биринчи чогда ижтимоий ва иктисодий вазифалари юклатилган. Фондлар воситаларидан фойдаланиб, давлат ишлаб чикариш жараёнига аралашиши, ташкилот ва корхоналарга субсидия ва кредитлар ажратиш, ахолига ижтимоий хизмат курсатиш мумкин.

Махсус фондлар асосан йуналтирилган характерга эга булади. Мисол учун, ижтимоий сугурта фонди сугурта килинганлар учун тулов, кредит фондлари тадбиркорларга ёки бошка давлатларга ссуда ажратадилар.

Бундай фондлар турли ва кай юналишда ишлатилиши билан ажратилади.

Махсус фондлар кулланиш максадига биноан иктисодий, илмий текшириш, кредит, ижтимоий, шахсий ва мулкий сугурта, харбий сиёсий, давлатлараро кисмларга булинади.

Иктисодий фондлар хужалик хаётини бошқариш учун мулжалланган. Бундай фонд воситалари хусусий капитал ва давлатнинг устувор юналишдаги корхоналари учун ажратилади. Ёрдам субсидия ва имтиёзли кредит куринишда берилади.

АҚШ да иктисодиётни кайта куриш ва ривожлантириш фонди муҳим булиб, федерал бюджет воситалари ҳисобидан амалга оширилади. Унинг сиёсий вазифаси – хусусий саноат компаниялари манфаатларида банк оператсияларини сугурта қилиш.

1984 йилдан бошлаб фонд иктисодий ривожларининг, хусусий кора металлургияда янги программаларини бошқаришда улар фаолиятини бошлаш.

Иккинчи жаҳон уруши тамом бўлганидан кейин Францияда модернизация фонди тузилди ва нинг 1955 йилда бошқа фондлар билан бирлашгандан сунг ижтимоий ва иктисодий ривожланиш фонди деб номланадиган бўлди. (ФЕСР). Унинг ҳисобига асосан заёмлар ва бюджетдан туловлар келиб тушади. Фонд инвестиция программаларини, регионал ривожланиш планларини давлатга ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш, ишчилар мутахассислигини узгартириш ва ривожланган саноат корхоналарини индустриал марказлардан қучиришни молиявий таъминлайди.

Иктисодий қийинчиликка дуч келган раёнларда ҳисоблашган корхоналар учун саноат адаптацияси фонди ташкил этилган. Саноатга капитал қуйилмалар махсус тузилган конъюктура фонди орқали ажратилади, бу фонд баъзи манбалардан, шу жумладан конъюктура солигидан ташкил топади.

Фонд маблағларининг сарф қилиниши давлатдаги иктисодий аҳволга боғлиқ булиб, иктисодий ривож пасайган пайтда ундан воситалар саноат, уй-жой қурилиши, ижтимоий ривожланишига ажратилади, саноат усаётган пайтда фонд тулдирилади.

Илмий техник революциянинг ривожланиши илмий текширув фондларини яратишга тўртки булиб саноат, қурилиш, шунингдек миллий илмий марказларни таъминлаш учун яратилган. АҚШ да 2 йирик фонд – Миллий илмий фонд (ННФ) ва стандарт бюросининг илмий фонди (НФБЕ) мавжуд.

Миллий илмий фонд воситалари федерал бюджетдан ажратилган воситалар, саноат корхоналари даромадидан туловлар, ушнингдек университет ва коллежлар взносларидан ташкил топган. Воситалар фундаментал текширувлар, олимлар-илмий ишлари учун молиявий ёрдам сифатида ажратилади. **Стандарт бюросининг миллий фонди** уз воситаларини эксперимент утказаетган компанияларга ажратади ва уларнинг илмий изланишларини саноат ва кишлок хужалигида қулланиш даражасига олиб боради.

Англияда илмий текширувлар **Миллий корпорация фонди** узининг мустикал балансига эга булиб, давлат бюжетига боғлиқ эмас. Унинг воситалари кашфийётларга олинган литсензиялар сотувидан олинган даромад эвазига тулдирилади. Давлат фондига ҳар бир вақти белгиланмаган аванслар ва йилнинг субсидиялар ажратилади.

Фонд илмий изланишлар ва уларнинг махсулини ишлаб чиқаришга татдиқ этиш шуғулланувчи компанияларга молиявий ёрдам қурсатди. Фонд воситаларига давлат университетлари лабораторияларида миллий ва хусусий компанияларда амалга оширилатган илмий изланишлар учун ишлатилиб уларни саноат узлаштиришига олиб борилади.

АҚШ да қўпгина ижтимоий фондлар фаолият қурсатиб, турли админстратив идораларга бўйсундилар. Улар орасида 2 та умуммиллий фонд мавжуд: **қариллик, ногиронлик ва боқувчисини йукотиш ҳоллари бўйича сугурта фонди**; давлат хизматчиларини сугурта қилиш фонди.

Англияда 2 асосий ижтимоий фонд иш қуритади, булар **миллий сугурта фонди** ва **давлат корхоналари нафақа фондларидир**.

Японияда 4 та йирик фонд мавжуд: соликни сугурта килиш, миллий нафака, ишлаб чикариш синишидан сугурта килиш ва ишсизликдан сугурта килиш фондлари.

Францияда касалликдан ногиронлик ва оналик фонди; нафака фонди; оилаларга ёрдам фонди; ишсизликларга ёрдам миллий фондлари катта ахамиятга эга.

Маҳаллий ҳокимликлар учун бюджет ва корхона ташкилотлар маблағларини маҳаллий инфраструктурани ривожлантириш учун ишлатишда кенг имкониятлари очиб берилгандан сунг айнан шу маблағларни қандай қилиб бирлаштириш муаммоси пайдо бўлди ва айнан маҳаллий ҳокимликларнинг бюджетдан ташқари фондлари иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш учун, яъни ташкилотлар маблағларини концентрациялаштириб, уларни шу вилоят ёки раён талаблари учун ишлатишни уз олдиға мақсад қилиб қўйди.

Бу бюджетдан ташқари фондлар қўйидаги манбалардан ташкил топиши мумкин:

- 1) юридик ва жисмоний шахсларнинг уз хоҳиши билан ажратган воситалари;
- 2) **аукционлардан** олинган даромад;
- 3) табиат ресурсларидан нотугри фойдаланганлик, атроф-муҳитни ифлослантириш ва бошқа табиатни саклаш қонуниға зид ҳолларда туланадиган штрафлар;
- 4) ҳокимлик қармоғида бўлган тарихий ва маданий ёдгорликларға зарар етказганлик учун жарима, шунингдек қелтирилган зарарни қоплаш учун туланадиган воситалар;
- 5) қонунчиликка асосланган ҳолда административ ва бошқа тартиббузарликлар учун жарималар.

Ҳокимликлар бюджетдан ташқари фондлари маҳаллий давлат органлари қарорлари асосида тузилади. Бу қарор асосида ижрочи органлар томонидан қелиб тушаётган маблағларни саклаш учун бошқа ҳисоб рақами очилади.

Фондни бошқариш учун маҳаллий ҳокимият ва ташкилотлардан қурсатилган номзодлар коллегиал орган тузишлари мумкин. Коллегиа орган фонд маблағларидан қандай фойдаланиш ҳақида қарор қабул қилади. Бу маблағлар:

1. кооперативлик асосида ижтимоий-маиший объект қрилишиға;
2. бюджет қаражатлари қупайғанда, шунингдек фойдани планға мувофиқ равишда олинмағанда шу фарқни қоплашда;
3. норматив ва лимит бўйича қаражатлар белгиланган миқдорда ошиб қетғанда қаби қаражатлар учун жалб этилади.

Қорхоналар ажратган маблағлар эвазига қелиб тушган фойда асоси умумрегионал аҳамиятға эға бўлган объектларни қуриш ва таъминлаш учун ишлатилади. Аҳоли пунктларида ҳокимларнинг бюджетдан ташқари фондлари:

- 1) регионал органлар ва ташкилотларнинг маблағлари маҳаллий ижтимоий – маиший инфраструктурани ривожлантириш учун;
- 2) маҳаллий органларни уз ҳужалик фаолиятларида моддий рағбатлантиришни ошириш учун;
- 3) давлатимиз моддий ва молиявий ресурсларини янада эффектив қулами учун;

4) маҳаллий органлар ва улар билан территориал булган корхоналар уртасидаги иктисодий алокаларни мустаҳкамлаш;

5) корхоналарни маҳаллий хужаликни ривожлантириш учун тегишли булган фаолиятга жалб этиш;

6) маҳаллий органларни ишлаб чиқариш ва у билан боглик булмаган жараёнда юзага келадиган диспропорцияни камайтириш учун молиявий имкониятларни кенгайтириш;

7) инфраструктурадаги алоҳида тармоқларни ривожлантириш корхонани техникавий ривожини оширишда маҳаллий органларнинг таъсирини оширади;

8) аҳолига курсатилаётган маиший хизматни ривожлантириш учун ёрдам беради.

Уз-узини назорат қилиш саволлари:

- 1. Қандай бюджетдан ташқари фондлари мавжуд?**
- 2. Бюджетдан ташқари фондларнинг тузилиши нимадан иборат?**
- 3. Бюджетдан ташқари фондлар қандай мабалардан ташкил топган?**
- 4. Бюджетдан ташқари фондлар қимга қарашли?**
- 5. Бюджетдан ташқари фондларнинг қелиб чиқиши?**
- 6. Бюджетдан ташқари фондлар нечта йул билан тузилади?**
- 7. Бюджетдан ташқари фондлар нималар учун мулжалланган?**

4- МАЪРУЗА: Давлат кредити. Маҳаллий молия.

Р Е Ж А:

- 4.1. Кредитнинг функциялари ва тамойиллари.
- 4.2. Кредит туловлари.
- 4.3. Давлат кредити.
- 4.4.. Маҳаллий молия.

Адабиетлар: 2, 34,23,29,72

Таянч иборалар: кредит, кредит фоизи, ссуда, функция, ресурс, тулов, шартнома, таваккалчилик, хавф-хатар, маҳаллий бюджет.

Бизга маълумки, пул маблағларига кредитларга олинган маблағлар корхоналарнинг ҳисоб варкасидаги маблағлар ва молиявий ресурслар киради.

Бу иктисодий категориялар бир-бирига ухшамайди.

Кредит - бу вақтинча буш турган пул маблағларини маълум муддатга, ҳақ тулаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиққан иктисодий муносабатлар йигиндиси.

Кредит ёрдамида товар-моддий бойликларни, турли машина ва механизмлар сотиб олинади.

Кредит иктисодий категория булиб, қарз берувчи ва қарз олувчи уртасидаги иктисодий муносабатларни ифодаловчи категориядир.

Кредитнинг моҳиятини очиш - бу унинг сифатларини, кредит муҳим томонларини, кераклигини курсатувчи асосларидир.

Иктисодий категория сифатида кредитнинг моҳияти қўпгина иктисодчи олимлар томонидан урганилиб чиқилган ва улар томонидан кредитнинг моҳияти бўйича турлича фикр билдирилган:

Масалан, Вознесенский, Эверс ва Аллехвердян каби олимларнинг фикрича кредит махсус категория ҳисобланса у молия таркибига киради.

Захаров, Лаврунин, Песслев, Левчук, Кодиров каби олимлар эса кредитни молия билан параллел равишда алоҳида мустақил иктисодий категория деб ҳисоблайдилар ва қўйидагиларни фикрларга асосланиб, кредитнинг баъзи муҳим томонлари аниқланади:

1) Миллий даромад ва пул ресурсларини қайта тақсимлашга боғлиқлиги.

2) Харажатнинг асосий ҳал этувчи белгиси (қарзи)

3) Кредитнинг ҳаракат шакли.

Берилган кредитни қайтариб бериш шарт, у шу сифати билан молиядан фарқ қилади.

Кредитнинг муҳим элементларидан бири бу **кредитнинг объектив ва субъективларидир.**

Кредит таркиби

**Кредит
субъекти**

**Кредит
объекти**

**кредитор қарз
олувчи**

**қарзга берилган
қиймат юналиши**

Кредит муносабатларида субъектлар икки хил бўлади:

1) Кредитор (қарз берувчи).

2) Қарздор (қарз олувчи)

Кредит объекти – бу кредитор, карз берувчидан карз олувчига бериладиган ва карз олувчидан карз берувчига кайтариб бериладиган кийматдир.

Бунда карзга берилган маблаг уз кийматини саклаб колиши кредитнинг асосий хусусияти хисобланади.

Хар кандай иктисодий категория узининг функцияларига эга. **Кредитнинг функциялари** – бу кредит фаолиятининг намоён булишидир.

Кредитнинг куйидаги функциялари мавжуд :

1) карзни берувчи кийматни вақтинча фойдаланишга бериш функцияси.

Бу кредит ва пул маблағлари уртасидаги муносабатлар.

2) кайта таксимлаш функцияси – кредит кайта ишлаб чиқариш, таксимлаш, муомала ва истеъмолга хизмат курсатади.

Кайта таксимлаш функция ёрдамида корхоналар, ташкилотлар, давлат ва шахсий секторнинг буш пул маблағлари ва даромадлари ссуда капиталига айлантирилади ва вақтинча фойдаланишга берилади.

Бу функция ёрдамида ишлаб чиқаришдаги пропорциялар ва пул капитали ҳаракати бошқарилиб турилади. Ссуда – моддий бойликларни гаров ҳисобига % олиш шарти билан бир вақтга берилган карзлар.

Ссуда капитали – бу мулк, унинг эгаси карз олувчига капиталини доимий эмас, балки вақтинча фойдаланиш учун беради.

Кредит вужудга келиш давридан бошлаб ҳақиқий пулларни (олтин, кумуш) кредит пуллари, - банкноталар, чеклар билан айламадинишни таъминлаб келган.

Бу функциянинг амалга ошиши кредитнинг иктисодий моҳиятидан келади. Унинг манбаи айланниши савдо капиталининг доиравий айланиши молиявий маблағлар ҳисобланади.

Корхона ва ташкилотларнинг уз айланма маблағларининг вақтинчалик етишмовчилигини тулдириш учун ссудалар олиш кенг тарқалиб борган.

Кредит туфайли пул муомаласи доирасига чек, кредит карточкалари каби воситалар киритилиб, нақд пулли ҳисоб-китобларни нақд пулсиз операциялар билан айлантиради. Бу эса давлат ичидаги халқаро бозордаги иктисодий муносабатлар механизмини осонлаштиради ва тезлаштиради.

Фан – техника таракқиётининг жадаллашуви ҳам кредит орқали самрали амалга оширилиши мумкин. Кредитнинг фан-техника таракқиётини жадаллаштиришдаги ролини фан-техника билан шугулланувчи ташкилотларининг фаолиятини молиялаштириш жараёни орқали кузатиш мумкин. Илмий тадқиқот ишларини олиб боровчи марказларнинг нормал ишлаб туришини молиялаштириш учун ҳам улар фаолиятини молиялаштиришда кредит ресурслари ишлатилиши мумкин.

Кредит инновацион жараёнларда ишлаб чиқаришга илмий тадқиқот натижаларини жорий қилиш ва ишлаб чиқариш технологиясини узгартириш билан боғлиқ харажатларни молиялаштириш жараёнларини амалга ошириш учун зарур.

Албатта, корхоналарнинг маблағлари етарли булган ҳолда бу турдаги харажатлар корхоналарнинг уз маблағлари ҳисобидан молиялаштирилади, ушнингдек уз маблағлари етарли булмаган шароитда банкнинг мақсадли урта ва узок муддатли ссудалари ҳисобидан бу иш ҳам амалга оширилиши мумкин.

Иктисодий категория сифатида кредит бир неча тамойилларга эга. Булар кредитнинг кайтиб беришлилиги, кредитнинг муддатлилиги, кредитнинг таъминланганлиги, мақсадлилиги ва туловлилик тамойилларидир:

1. Кредитнинг кайтариб бериш тамойили.

Кредитнинг кайтариб беришлик асосий белгиси ҳисобланади. Кредитдан самарали фойдаланиш асосидаги кайтариб беришлик – бутун банк фаолиятининг марказий пункти ҳисобланади.

Олдин, собик иттифок даврида, кредитнинг «кайтирилмайдиган ссуда» тушунчаси бўлган

Тамойили кредит берувчидан олинган кредитни уз вақтида кайтариб бериш муддатини, яъни кредитнинг қандай муддатга берилганлиги билан характерланади.

Шу муддатлилик тамойилларига қура **кредит узок ва қиска муддатли кредитларга** бўлинади.

Кредитнинг муддатлилиги ҳар иққала томон, кредитор ва қарз олувчи учун муҳимдир.

Кредитнинг муддатлилиги ишлаб чиқариш, чиқарилган маҳсулотни жунатиш муддатлига, товарларни сотиш муддатлига ва фондларининг доиравий айланишининг тезлигига боғлиқдир.

3. Кредитнинг товар – моддий бойликлар билан таъминланганлиги.

Кредит олаётган қорхона банкка товар ёки товар ҳужжатларини, бошқа бирор шаклдаги мулкни қаровга қуяди. Агарда банк берган кредит, қарз урнини қоплаш ҳуқуқига эга бўлади. Баъзида кредит қаррант асосида ҳам бурилиш мумкин (қаррант бу – қаров учун хизмат қилувчи ҳужжат).

4. Туловлилик тамойили.

Бу тамойилга асосан қорхоналар фойдаланилган қарз маблағлари учун кредиторга қоиш шаклида туловни утқаздилар.

Кредитнинг туловлилиги қорхоналарнинг қойдасига боғлиқ.

Бу тамойилнинг амалиётда 3 та асосий функциясини қуришимиз мумкин:

Ҳуқуқий шахслар қойдасининг ва жисмоний шахслар қаромадининг тақсимланиши.

Банк миқозларининг қул маблағларини инфляциядан қимоялаш.

5. Кредитнинг мақсадлилиги.

Бу тамойилнинг моҳияти шундаки қарз олувчи томонидан кредитлар аниқ бир мақсадларни амалга оширишга юналтирилган бўлиши қарур.

Кредитнинг қайси мақсадга юналтирилганлиги, масалан, товар моддий бойликлар сотиб олишга ёки бирор ишлаб чиқариш қаражатларини қоплашга банк ва қорхона уртасидаги тузиладиган кредит шартномада қурсатилган бўлади. Қорхона олган шартномада қурсатилган ишни бақаришга сарфлаши қерак.

Кредит аниқ объектга ишлаб чиқариш қаражатларига, ишлаб чиқариш захираларига тайёр маҳсулотга, жунатилган товарларга, ҳисоб-қитоб ҳужжатларига берилади.

Бозор иқтисдоети шароитида кредитнинг юқорида қелтирилган тамойиллардан ташқари, кредитдан оқилона фойдаланишни иқодаловчи тамойил кредитнинг самарадорлигини тамойилидир.

Бу кредит ёрдамида кредитланадиган ёки молиялаштириладиган соҳа, тармок, корхона канча самарадорликка эришишини ифодалаш зарур. Бозор иктисодиети шароитида бериладиган кредитлар маълум бир лойихаларнинг бажарилишига юналтирилган бўлади.

Кредитнинг самарадорлигини таъминлаш мақсадида гарб мамлакатлари амалиётида кредитлаштиришнинг бир учун янги коидаси кулланилади. Бу коида кредитлашда «5 С лар коидаси» деб юритилади. 5 С лар коидасига асосан ҳар бир С буйича корхонанинг фаолияти таҳлил қилиб чиқилади ва корхона фаолияти талабга жавоб берагина корхонага кредит берилади. Улар қуйидагилар:

Сарастер – қарз олувчининг характери баҳолаш, бозордаги обриси.

Сараситй – қарз олувчининг бошлаган ишни охирига етказа олиш, тегишли даромад олиш, ҳамда банк кредитларини қайтариб бериш қобилияти.

Саритал - қарз олувчининг сармоясининг етарлилиги.

Сондитионс – шартлар, бу бизнеснинг ривожланиши назарда тутилади

Солатерал – гаров (қафолат, сугурта полиси, товар

Жамиятнинг турли-туман эҳтиёжларини тўхтовсиз молия билан таъминлаш мақсадида давлат ўз харажатларини қоплаш учун хужалик структураларининг эркин молия ресурсларини ва аҳолии маблағларини жалб этиши мумкин. Уларни олиш, асосан, давлат кредити ҳисобланади. Мамлакат ичкарисида давлат кредити операцияларини амалга ошириш пайтида давлат, одатда, маблағларни қарзга олувчи, аҳолии, корхона ва ташкилотлар эса кредиторлар ҳисобланади. Халқаро иктисодий муносабатлар соҳасида давлат ҳам қарз олувчи, ҳам кредитор олида чиқади.

Давлат кредитининг ўзига хослиги қарзга бериладиган маблағларнинг қайтарувчанлиги, ошиғичлиги ва туловлилигидан иборат. Бироқ, бу муносабатларни банк кредити билан аралаштирмаслик керак, ссуда жамғармасидан корхона ва ташкилотларга кенгайтирилган қайта ишлаб чиқариш тузхтовсиз жараени ва унинг самарадорлигини таъминлаш мақсадида кредит беришда фойдаланилади. Кредитларни хусусий шахслар ҳам олишлари мумкин. Кредит ресурслардан капитал сифатида фойдланиш қўшимча маҳсулотларнинг ҳисобланадиган қийматини ошириш ҳисобига кредит ўзиш ва фойзаларни тулаш учун шароитлар яратади.

Давлат кредити ялпи ижтимоий маҳсулот қийматининг таққорий тақсимлаш муносабатлари ва миллий бойликнинг қисмини ифодалайди. Давлат кредити муносабатлари соҳаси дастлабки тақсимлаш босқичида шакллантирилган бир қисмигина тушади. Одатда, уларга жорий истеъмол учун белгиланган аҳолии, корхона ва ташкилотларнинг вақтинчалик эркин пул маблағлари қиради. Бироқ, муайян шароитларда аҳолии ва меҳнат жамоалари онли равишда истеъмолчи чеклашлари мумкин. Бундай ҳолларда давлат кредити манбаи бўлиб, жорий истеъмол еки корхоналарнинг зарурий ишлаб чиқариш еҳуд ижтимоий сарфларини молия билан маблағлар хизмат қилади.

Давлат кредити ички ва ташки бўлиши мумкин. Давлат сарфларининг асосий қисми миллий валютада амалга оширилади, шунинг учун ички давлат кредити қупрок ривожланади. Бироқ, меҳнатнинг кенг халқаро тақсимои, технологиялар ва илмий-техник гоёлар билан ўзаро алмашиш, чет Ёл давлатларига молиявий ердам қурсатиш-буларнинг ҳаммаси халқаро давлат кредитининг жадал ривожланишини шартлайди. Давлат кредити муносабатлари тизими, шунингдек, шартли давлат кредити

киритилиб, бунда давлат чет эллик карз оловчилар, жамиятнинг маҳаллий идоралари, давлат бирлашмалари, ва хоказоларга бериладиган кредитлар буйича кафил ролида чиқади.

Давлат кредити қимматли қозғалар эгалари ва жамғарма банклари омонатларида пул даромадларини ошириш манбаи ҳисобланади (давлат заёмлари ва омонатлари буйича фойизлар ва ютуқларни тулаш йули билан). Халқаро давлат кредити маблағларни оловчи мамлакат учун унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини жадаллаштириш, молиявий аҳолини мустаҳкамлаш буйича имкониятларини кенгайтириш манбаи ҳисобланади. Бироқ, давлат кредитининг молиявий аҳолини белгилаган пайтда, унинг ердамида давлат сафарбар этадиган маблағлар олдиндан олинган солиқлар деб ҳисобланади.

Уз-узини назорат қилиш саволлари:

- 1. Кредит тушунчаси**
- 2. Кредит турлари**
- 3. Кредит функциялари**
- 4. Кредит туловлари**
- 5. Халқаро кредит**
- 6. Давлат кредитининг моҳияти**
- 7. Давлат кредитининг бўлиниши**
- 8. Маҳаллий бюджетлар**

5-МАБРУЗА: Молияни бошқариш. Молиявий баҳолаш.

Р Е Ж А :

- 4.1 Молияни бошқаришнинг моҳияти, максоди ва вазифалари.
- 4.2. Молияни бошқариш тизимининг ташкил қилиш.
- 4.3. Ўзбекистон Республикасида молия сиёсатини юритиш масалалари.
- 4.4. Молияни бошқаришда автоматлаштирилган тизимини моҳияти.
- 4.5. Молиявий назоратнинг моҳияти ва функциялари.
- 4.6. Молиявий назоратнинг тизими ва тамойиллари.

Адабиётлар: 1,2,56,78,34,23,12,34.

Таянч иборалар: молия, бошқариш, сиёсат, автоматлаштириш, тезкор, режалаштириш, бюджет қамомади, молиявий назорат, молиявий назоратнинг усуллари.

Бошқариш, аник бир натижага эришиш учун бирор объектга мақсадли – таъсир этиш методи ва усулларининг мажмуасидир. Бошқариш инсон фаолиятининг барча соҳаларига ҳосдир, шу жумладан молиявий соҳага ҳам ҳосдир. Инсоннинг онгли ва мақсадга мувофиқ фаолияти сингари, бошқариш жамият ривожланишининг объектив қонунчиликни билишга асосланган, шунинг билан бирга бошқаришга давлат тегишли бошқаруви структураси сифатида катта таъсир курсатади.

Бошқарув фаолиятининг муҳим соҳаси бўлиб молияни бошқариш ҳисобланади. Уни алоҳида метод ва усуллар, шу жумладан турли хил рағбатлар ва жамғармалар ёрдамида махсус аппаратни амалга оширади. Бошқариш санъати олдига қуйилган масалаларни тезроқ ечиш мақсадида қулланилаётган методлардан оқилона фойдаланиш орқали энг самарали методни танлашдан иборат. Ҳар қандай бошқарилаётган тизим сингари, молияни бошқаришда ҳам бошқариш объектлари ва субъектларига ажратилади. Объектлар сифатида турли хил молиявий муносабатлар чиқади, субъектлар сифатида эса уша бошқаришни амалга ошираётган ташкилий тизимларга айтилади.

Молиявий алоқаларнинг соҳалари бўйича турқумланишга мувофиқ, объектлар 3 турга бўлинади, яъни қорхоналар (ташкilotлар) молияси, сугурта алоқалари ва давлат молияси. Уларга қуйидаги бошқариш субъектлари тегишли: қорхоналар (ташкilotлар, муассасалар) молия (булими) хизмати, сугурта органлари молия органлари ва солиқ инспекциялари. Молияни бошқаришни амалга ошираётган барча ташкилий тузилмалар мажмуи, молиявий аппарат дейилади.

Режалаш молияни бошқариш тизимида муҳим урин эгаллайди. Айнан режалаштириш вақтида қайси ҳужалиқ субъекти бумасин албатта унинг молиявий ҳолатини ҳар томонлама баҳолайди, молиявий ресурсларни қупайтириш, имқон даражада улардан янада самарали фойдаланишини курсатади. Режалаштириш жараёнида бошқариш қарорлари молиявий маълумотларни таҳлил қилиш асосида қабул қилинади ва бу маълумотлар тулик ва аник бўлиши лозим. Аник ва уз вақтида олинган маълумотлар ҳар томонлама асосланган қарорларни қабул қилишни амалга оширади. Молиявий маълумотлар бухгалтерлик, статистик ва тезқор ҳисоблардан олинади. Тезқор бошқарувни ишлаб чиқилаётган қомплекc қораларни, тезқор таҳлил қилиш асосида қайта тақсимлаш ёрдамида минимал қаражат қилиб максимал самара олиш мақсадини уз ичига олади.

Назорат-бошқариш элементи сифатида режалаштириш жараёнида ҳам ва тезқор бошқариш босқичда ҳам амалга оширилади. У молиявий ресурслардан фойдаланишдаги ҳақиқатдаги маълумотларни режалаштиришдаги натижалар билан солиштириш, молиявий ресурсларнинг усиш захираларини аниқлашга, эғалиқ қилишнинг янада самарали усулларини аниқлаш имқониятини беради. Молиявий бошқаришнинг стратегик ва тезқор бошқариш турларини фарқлаш мумқин.

Стратегик бошқариш қелажақ учун башорат қилиш орқали молиявий ресурсларни аниқлаш, мақсадли дастурларни амалга оширишда молиявий ресурслар ҳажмини белгилашда намоён бўлади. У давлат ва иқтисодий бошқариш органлари орқали амалга оширилади: Олий Мажлис, Президент Девони. Молия вазирлиги, бюджетдан ташқари фондлар дирекцияси, сугурта ташкilotлари, қорхоналар ва ташкilotлар молия бўлимлари.

Молияни бошқаришда илмий ёндашиш уни стратегик ёки тезкор бошқаришдан катъий назар, улар молиявий алоқаларнинг ҳар бир соҳасида, ҳар бир звеносида бошқариш купкиррали характери ва тизимли ёндашиш аниқлайди. Юридик конунларни, молиявий башорат ва режа қарорларини расмийлаштириш характериға эға бўлган молиявий бошқариш ечимларни ишлаб чиқиш: иқтисодий ва юридик конунлар талабларини; нафакат утган ҳужалик даврининг иқтисодий таҳлил натижаларини, балки истикболларини; молияни бошқаришда иқтисодий математик усуллар ва автоматлаштирилган тизимлар; иқтисодий ва бошқариш методларининг оқилона уйғунлаштирилишини ҳам ҳисобға олади. Бозор иқтисодиётининг барпо бўлиши ва ривожланиши шароитида молияни бошқариш қуйидагиларни талаб қилади: молия бўйича бошқариш қарорларининг илмий асосланишини қучайтириш, илғари қам қулланилган методларни амалға ошириш ва бошқалар. Бундай шароитларда Шарқий Европа мамлакатлари, яъни бозор иқтисодиётига утган, қуп йиллар ижтимоий аниқланган бозор ҳужалигида яшаб қелувчи иқтисоди ривожланган капиталистик мамлакатлар тажрибаларини инобатға олсак бўлади.

Бизнинг мамлакатимизда узок вақт мобайнида таъсир этишнинг эски усуллари қулланилиб қелинди, бу эса уз навбатида қеракли самараға эришиш имқонини бермас эди. Бошқариш тизимининг амалда қулланилаётган маъмурий бўйруқбозлик усули янги молиявий воситаларни ишлаб чиқиш ва уларни амалға тадбиқ этишни, амалдаги молия воситаларининг янги узок муддатли нормативларни қечиктиришиға олиб қелади (амортизация ажратмалари нормалари, ижтимоий сугурта ажратмалари нормалари ва бошқалар).

Утган даврнинг ижобий тажрибаларини ҳисобға олмаслик молияни ривожлантириш ва уни бошқаришға салбий таъсир қурсатади. Бюджетға ҳужалик туловларининг солиқ формаларидан суғт фойдаланилди: давлат қредит формалари ривожлантирилмади; бюджет субвенциялар (мақсадли дотациялар)ни қуллашдан воз қечилди ва ҳ.к. Шу ва шунға ухшаш сабаблар натижасида молияни роли бир мунча пасайди.

Шундай қилиб, молиявий бошқарувнинг асосий методлари режалаш, башорат қилиш, солиққа тортиш уз-узини молиялаш уларни ажратиш, ҳисоблар тизими, амортизация ажратмалари тизими, рағбатлантириш масалалари, молиявий, санкциялари тизими қабиларни қелтириш мумқин. оширилиши мумқин. Бунда солиқлар тизими бевосита, умум давлат ва маҳаллий солиқларнинг турларини уз ичига олиши мумқин. Ҳар бир солиқ эса узининг алоҳида, солиқ қонунчилиги ривожли билан боғлиқ қолда узғариб турадиган солиққа тортиш объекти ва субъектлари, ставкалари, имтиёзлари ва бошқа элементларға эға.

Молияни бошқариш давлат томонидан молия механизмини амалда қуллаш билан боғлиқлик мақсадларни қузда тутувчи фаолият маҳсус ташқилий тизимлар орқали амалға оширилади. Бу барча элементлар давлат органлари, қисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг қундалиқ фаолиятидан молиявий сиёсат вазифаларини қуйидагича таърифлаш мумқин:

1) мумқин қадар қупроқ молиявий ресурслар шаклланиши учун шарт–шароитлар яратиб бериш;

2) молиявий ресурсларни, давлат манфаатларига мос қолда оқилона тақсимлаш ва улардан самарали фойдаланиш;

Иктисодий-ижтимоий жараёнларни бошқариш ҳамда рағбатлантириш молиявий усуллар ёрдамида ташкил этиш; молия механизми ва унинг ривож стратегиясининг мақсад ва вазифалари узғаришига мослаб ишлаб чиқариш; молияни бошқаришнинг самаравий ва амалий ишлар учун кенг имконият яратувчи тизимини ташкил этиш.

Молия оператив бошқаришни молия аппарати орқали амалга оширади. Давлат молиявий фаолиятни халқ хужалигини ҳамма тармоқларида баробарлик қилади. Айнан молия аппарати оператив молиявий режалаштириш ва анализ, назорат ва тартибга солиш, молия режаларини ишлаб чиқиши ва бажарилиши каби масалаларни бажаради.

Молияни бошқариш корхоналарда ва халқ хужалик тармоқларида корхона, ташкилот, муассасалар, молия булимлари ҳамда сакланиб қолган идоралар молия бошқармалари ва булинмалари томонидан амалга оширилади.

Молияни бошқаришни тугри ташкил қилиниши уларни биринчи даражада сарфланишида катта аҳамиятга эгадир. Молияни оператив бошқаришдаги самара, бошқариш субъектлари ишлари молия органлари, хужалик инспекциялари, сугурта структуралари ва халқ хужалиги тармоқларидаги молия булинмалари аппаратлари қай даражада ташкил қилинганлигига боғлиқ. Молия аппаратини ташкилий даражаси юқори бўлиши лозим. Бу молия структураларидаги ҳамма хизматчиларни малакаси юқори бўлиши ва ишдан хабардор бўлишини талаб қилади.

Молияни умумий бошқаришни бир булаг и бўлиб бошқаришни автоматлаштирилган тизими АСУ хисобланади. Электрон хисоблаш машиналари ва иктисодий математик методлардан фойдаланишга асосланган яъни бошқаришдаги қайта қуриш БАС дан кенг фойдаланиш имконини беради ва ҳар хил даражада молияни бошқаришдаги қабул қилинаётган қарорларни сифатини ошириш имконини яратади. Лекин БАС амалда фойдаланилаётган молияни бошқариш системаси билан бир қаторда балки унинг органик бир булаг и сифатида юзага келади.

Молия бўйича бошқариш қарорларни қабул қилишда бошқарилаётган объект ҳақида, унинг ривожланиш тенденциялари, қабул қилинаётган қарорларни объектнинг келажакда ривожланишига таъсири ҳақида тулиқ маълумотларга эга бўлиш зарурдир.

Хужаликнинг хилма - хил формаларига, товар ишлаб чиқарувчилар мусобақасига асосланган бозор иктисодиёти, молияни ривожланган тизимида иктисодий ва молиявий маълумотлар услишини вужудга келтиради, бу эса информатика соҳасида маълумотлар йиғиш, саклашни ташкил қилиш ва уни қайта ишлаш тизими сингари илмий техник тараққиёт ютуқларига эришишда тушунмоқни талаб этади. Молияни омил қорлик билан бошқаришда, молия орган-ҳодимларини молияни бошқариш (АСУФ), молиявий хисоб-китоблар автоматлаштирилган тизимларини (АСФР), қуллашга асосланган информацион хизматлардан фойдаланмасликлари мумкин эмас. Буларни яратишда молиявий кибернетика теоретик ҳолатлари молияни бошқариш ҳақида таълимотлар, бошқарувчи ва бошқарилувчи тизимлар орқали молия-иктисод маълумотларни алмашишини ташкил қилиш каби масалалар қулланилади.

Молияни автоматлаштирилган бошқариш тизими – бу электрон хисоблаш техникаси, оргтехника ва замонавий алоқа воситаларини иктисодий ва математик методлар йиғиндисидир. У маълумотларни йиғиш, қайта ишлаб умумдават

автоматлаштирилган тизимининг сифатида хисоб-китоб, режалаштириш ва халк хужалигини бошқариш юзага келади.

Бошқаришни автоматлаштирилган тизими иктисодни ва молияни бошқаришни такомиллаштиришда янги кадамдир. Уларни ишлаш самарасини ошириш учун, замонавий компьютер техникасини ташкил этиш билан чора қабул қилинмоқда.

Давлат молия органларининг иш сифатини ошириш жуда муҳимдир. Бунинг учун молия, солиқ ва божхона органлари аппаратининг малакасини ошириш, давлат хазинаси тузалмаларини жорий этиш, молиявий бошқариш консултацион ишлар соҳасидаги функцияларни кенгайтириш тадбирлари кузда тутилган.

Молиявий назорат иктисодий категория сифатидаги молияга объектив равишда ҳос бўлган назорат қилиш хусусиятининг амалда қуринишидир.

Молиявий назорат одатда икки аспект асосида қуриб чиқилади:

Молиявий қонунчиликка риоя қилиниши ва барча иктисодий субъектларнинг молиявий интизом устидан назорат қилувчи махсус органларни қатъий белгиланган фаолияти сифатида;

Молиявий операцияларнинг мақсадга мувофиқлиги ва самарадорлигини таъминлаш мақсадида маблағларни ва пул оқимларини макро ва микро даражада бошқаришнинг ажралмас элементи сифатида;

Назоратнинг мазкур икки аспекти узаро боғлиқ, аммо мақсади, методлари назорат субъектлари жихатидан фаркланади. Биринчи ҳолатда молиявий назоратнинг тахлилий алоҳида эътибор берилади. Иктисодий жихатдан ривожланган мамлакатларда молиявий назорат узаро таъсир этувчи. Аммо алоҳида соҳага бўлинади: давлат ва нодавлат молиявий назорат.

Давлатнинг асосий қонунлари қоидаларига асосланган ҳокимият ва бошқарувнинг аниқ органлари иктисодий-ҳуқуқий фаолиятининг комплекс ва мақсадли тизимидир. Молиявий назоратни ташкил этишда мамлакат конституцияси ҳал этувчи уринни эгаллайди. Назоратнинг ҳуқуқий регламенти давлатнинг тури, унинг ижтимоий – сиёсий йуналиши, иктисодий ривожига даражаси, мулк шакллариининг узаро нисбатига боғлиқ.

Давлатнинг молиявий назорати ялпи маҳсулот тақсимотининг микдорий пропорциясини қўзатиш учун сафарбар қилинади. У давлат ресурсларининг шаклланиши билан боғлиқ бўлган ҳар қандай пул ресурслари ҳаракатининг барча каналларида жорий этилади, уларнинг туқилиги, уз вақтида етиб қелиши ва мақсадга мувофиқ ишлатилишини назорат қилади.

Ички (фирма ичидаги, корпоратив) ҳамда ташқи (аудиторлик) назоратга бўлинади. Назоратнинг давлат ва нодавлат турлари, методларининг ухшаш бўлишига қарамай, уз охириги мақсадлари жихатидан фикрланади. Давлат назоратининг асосий мақсади – давлат хазиналсига қелиб тушувчи ресурсларни иложи борида қўпайтириш ва бошқарувнинг давлат ҳаражатларини имкон қадар қамайтиришидир, нодавлат назоратнинг (асосан, фирма ичидаги назоратнинг) мақсади эса аксинча узининг давлат ҳисобига утқазадиган чегирмалари ва бошқа ҳаражатлар микдорини иложи борида қамайтириш йули билан сарфланган сармоядан олинadиган даромад меъёрини қўпайтириш.

Шу билан бир вақтда иккала соҳа амалдаги қонунларнинг ҳуқуқий доираси билан чегараланган.

Гарбнинг ривожланган мамлакатларидаги молиявий назорат тизими асосан бир турда булиб, куйидаги элементларни уз ичига олади.

- бевосита олий мажлис ёки президентга буйсунувчи бош тафтишга аудитор (хисоб палатаси) муассасаси. Ушбу муассасанинг асосий максоди – давлат маблағларининг сарфланиши устидан умумий назоратни амалга ошириш;

- Президент, ҳукумат ёки Молия Вазирлигига буйсунувчи солиқ муассасаси у солиқ даромадларининг ҳазинага келиб тушишини назорат этади;

- давлат муассасалари таркибидаги назорат тузилмалари, улар буйсунувчи идораларнинг текшируви ва тафтишини амалга оширади;

- нодавлат назорат хизмати, улар ҳисобот ҳужжатларининг ҳаққонийлиги ва молиявий операциялар қонунийлигини тижорат асосида текширади;

- ички назорат хизмати, унинг асосий вазифаси харажатларни камайтириш, молиявий оқимларни оптималлаштириш ва даромадни қупайтириш.

Дунё ҳамжамияти қуп йиллик тажриба асосида давлат молиявий назоратининг ташкил этишнинг асосий тамойилларини ишлаб чиқди. Ҳозирги замондаги цивилизациялашган ҳар бир давлат уларни амалга оширишга ҳаракат қилади.

Ушбу тамойиллар ИНТОСАИнинг Лима декларациясида баён этиладиган.

Уларга мустақиллик ва объективлик, ваколатлилик ва ошқорлик каби универсал тамойиллар қиради.

Назоратнинг мустақиллиги назорат органнинг молиявий мустақиллиги, назорат органлари раҳбарлари ваколатларининг парламент ваколати муддатларидан узунлиги, шунингдек конституцион характер билан таъминланиши керак. Обьективлик ва ваколатлилик деганда назоратчиларнинг амалдаги қонунларга қатъий белгиланган стандартлар асосида ишларининг юқори қасбий даражаси қузда тутилади.

Ушбу асосий тамойиллардан амалий характерга эга бўлган бошқа тамойиллар келиб чиқади, хусусан:

- назоратчилар томонидан тақдим этилаётган талабларнинг аниқлиги ва мантикийлиги;

- назорат субъектларининг виждонлиги (сотилмаслиги);

- текширув ва тафтиш қалолатномаларидан қелтирилган ахборотларнинг асослигини ва исботланганлиги; қривентлик (юз бериш мумкин бўлган молиявий тартиб-бузишларнинг олди олиниши);

- молия жинойт содир этилишида гумон қилинаётган шахсларнинг (судгача) айбсизлик презумпцияси;

- турли хил назорат органлари ҳаракатларининг қелишилганлиги ва бошқалар давлат молиявий назоратининг асосий методлари – қомплекс тафтишлар ва тематик текширувлар ҳисобланади. ,

Тафтиш ва текширувлар утқазиш усуллари назоратчилари юборган муассаса улар олдиға қуйилган вазифаларға боғлиқдир. Агарда тафтиш молиявий операциялар утқазилишининг қонунийлиги ва туғрилигини ҳамда молиявий ахборотларнинг ҳаққонийлигини назорат қилишни қузда тутса, текширув молиявий режалаштириш ва ишлатилишнинг барча босқичларида молиявий ресурсларни бошқариш сифати устидан назорат қилишни ва амалға оширилган молиявий операцияларнинг самарадорлигини ва максадға мувофиқлигини бақолашни қузда тутди.

1. Назоратнинг самарадорлиги давлат назоратчилари ва мустакил аудиторларнинг касбий даражасигагина боглик булмай, тафтиш ва текширувлар ренгламентига ҳам богликдир.

Молиявий тафтишлар утказиш тартиби ва кетма-кетлиги бухгалтерлик хисоб стандартларига асосланади. Комплекс тафтиш утказишнинг кабул килинган умумий регламенти назорат органларининг куйидаги боскичма боскич фаолиятини уз ичига олади:

1) товар-материал мулк, тугалланмаган ишлаб чикариш (курилиш), яримфабрикат, офис ва бошка асбоб-ускуналар, пул маблаглари ва хисоб китоблар мавжудлиги ва бутунлигининг инвентаризацияси;

2) хужжатларнинг тугри расмийлаштирилганлигининг визуал текшируви, реквизитлар тулдирилишининг туликлиги ва хакконийлиги; текширувга таким этилган хужжатларнинг тасдиқанган меъёрларига мувофикиги; сифатсиз (хужжатларни аникаш) яқунларнинг арифметик хисоб-китоби;

3) хужжатларда молиявий-хуалик операцияларининг тулик ва хакконий акс этирилишини текшириш. Дастлабки кайдлар буйича таксировка (микдорий сумма маълумотларининг текшируви) ва котировка (бухгалтерия хисоблар) кореспонденцияси тугрилигининг текшируви) утказилади. Шунингдек, хисоб-китоб регистрлар; ишлаб чиқиш жадваллари, ордер – журналлар, бош китоб ва шу кабилардаги бухгалтерлик кайдларнинг тугрилигини ва туликлиги текширилади;

4) хисоб-китоб курсаткичларини (иш хаки, соликлар, амортизацион суммалар, резервлар, кредит учун фоизлар ва шу кабилар) хисоблаб чиқилишининг тугрилигини текшириш;

5) мамлакат конунларида кузда тутилган бухгалтерлик, молиявий, солик, статистик, сугурта, кредит ва бошка хисоботлар шаклланиши тугрилигини текшириш;

Назоратнинг бошка шакллари, масалан тематик-хужжат текширувлари, тегишли назорат муассаса ёки фирма рахбари (ички назорат утказилаётганда) белгиланган регламент асосида утказилади.

Молиявий назоратнинг самарадорлигини шунингдек молиявий тартиббузарликларга нисбатан кулланиладиган жазо чоралари ҳам боглик булади.

Жахон амалиётида молиявий назоратнинг иккита шаклланган модели мавжуд.

Инглиз саксон модели тарафдори булган мамлакатларда назорат органларининг фаолияти текширув (тафтиш) тугрисида хисобот тайёрлаш билан чегераланади. Молиявий тартиббузарликлар учун жазо чораларини куллаш тугрисидаги масала маъмурий ва суд органлари томонидан куриб чиқилади.

Француз модели тарафдори булган мамлакатларда назорат органлари баъзи функцияларини ҳам бажаради: улар шахсларнинг молиявий тартиббузарликлардаги айбдорлик даражасини аниклаш, молиявий зарар урнини коплашни талаб қилишга хаклидир.

Молиявий назорат утказишнинг шакл ва методлари турличадир. Назорат шакллари куйидаги мезонлар буйича классификация қилиш кабул қилинган:

1. Амалга ошириш регламенти буйича мажбурий (ташки) ташаббускор (ички) амалга ошириш вақти буйича аввалги, жорий (тезкор) кейинги.

2. Назорат субъектлари буйича Президент назорати, хокимият конун чиқарувчи ва маҳаллий узини-узи бошқариш органлари назорати, хокимият ижроия органлари назорати, молия-кредит органлари назорати, аудиторлик назорати.

3. Назорат объектлари буйича бюджет назорати, нобюджет фондлари, устидан назорат, солиқ валюта, кредит, сугурта, инвестициявий назорат, пул массаси устидан назорат.

текширувлар;
қуриқдан утқазиш;
назорат;
молиявий ҳолат таҳлили;
тафтишлар.

Жисмоний юридик шахсларнинг молиявий фаолияти устидан мажбурий назорат конун асосида амалга оширилади. Бу масалан, солиқ текширувлари, бюджет ресурсларининг мақсадга мувофиқ ишлатилиш устидан назорат, қорхона ва ташкилотларнинг молиявий бухгалтерлик ҳисоботлари маълумотларининг аудиторлар томонидан мажбурий тасдиқланишига тегишли бўлиб, асосан ташқи, мустиқил назоратчилар томонидан амалга оширилади.

Ташаббусқорлик (ичқи) назорат молиявий қонунлардан қелиб қикмайди, аммо молия бошқарувининг ажралмас қисми бўлиб, тадиқ стратегик мақсадларга эришиш учун амалга оширилади.

Аввалқи молиявий назорат молиявий операцияларни амалга оширишда аввал утқазилади ва молиявий тартиббузарлиқларнинг олдини олишда муҳим аҳамият қасб этади. Унда маблағларнинг қебарақа ва самарасиз қарфланишининг олдини олиш учун қаражатларнинг молиявий асосланиши бақоланади.

Макро қаражадақи бундай назоратга қисол қилиб мамлақат иқтисодиёти қивоқи, макроиқтисодий қурсатқичлари, истикқоли асосида барқа қаражадақи бюджетларни ва нобюджет фондларининг молиявий режалар ва сметалар қредит ва қазина (қасса) талабномалари, бизнес режаларнинг молиявий бўлимлиари ишлаб қикиш, истикқолли балансларни қушма фаолият тугрисида шартномаларни тузиш ва бошқаларди.

Жорий (тезқор) молиявий назорат пулли битимлар, молиявий операциялар, қарз (ссуда) ва субсидия (ёрдам пули) қерилаётган вақтида амалга оширилади. У маблағларни олиш ва қарфлашда содиқ бўлиши мүмкин бўлган тартиббузарларнинг олдини олади: молиявий интизомга қиоя қилинишига ва пул ҳисоб-қитобларининг уз вақтида амалга оширилишига қумақлашади. Бухгалтерлик қизматлар бу ерда қатта рол уйнайди.

Текширувлар утқазиш қараёнида ҳисобот ҳужжатлари ва қаражат ҳужжатлари асосида молиявий фаолиятнинг айрим масалалари қуриб қикилади ва аниқланган тартиббузарлиқларни қартираф этиш бўйича қоралар белқиланади.

Қуриқдан утқазиш текширувдан фарқли уларов қуриқдан утқазилаётган спектрини қамраб олади ва унинг молиявий ҳолатини ҳамда қивожланиши истикқолини аниқлайди.

Назорат у ёқи бу молиявий фаолият қуритиш учун литсензия олган иқтисодий субъектлар устидан назорат органлари томонидан амалга оширилади ва уларнинг белқиланган қоида ва меъёрларга қиоя қилишларини текшириш қузда тутилади.

Молиявий ҳолатнинг таҳлили молиявий назоратнинг бир тури бўлиб, молиявий фаолият натижаларига ва унинг қувватига ўз самарасига эга бўлиш ва ундан самарали фойдаланишига умумий баҳо бериш мақсадида даврий ва йиллик молиявий бухгалтерлик ҳисоботни батафсил урганишни кузда тутди.

Кузатув (мониторинг) кредит ташкилотлари томонидан берилган қарзнинг сарфланиши ва мижоз қорхонанинг молиявий ҳолати устидан доимий назоратидир, олинган қарзнинг самарасиз сарфланиши ва мижоз қувватининг пасайиши қарз бериш шартларининг қатъийлашуви, қарзнинг муддатдан аввал қайтариб берилишини талаб этилишига олиб келаши мумкин.

Тафтиш молиявий назоратнинг энг чуқур ва кенг қамравли методидир. Бу иктисодий субъект молиявий-ҳужалик фаолиятининг қонунийлиги, тугрилиги, мақсадга мувофиқлиги, самарадорлигини текшириш мақсадида амалга оширилади.

Ревизиялар турли хил бўлади:

- тулик ва қисман;
- комплекс ва тематик;
- режадаги ва режадан ташқаридаги.

Тафтишлар бошқарув органлари томонидан ўзларига қаршли қорхона муассасаларда, шунингдек назоратнинг турли хил давлат ва нодавлат органлари томонидан ўтказилади. (ЎзРес Молия вазирлиги молиявий назорат ва аудит департаменти томонидан, казначейство, Марказий банки, аудиторлик хизматлари томонидан).

Тафтиш натижалари далолатнома билан расмийлаштирилади. Унинг асосида тартиббузишларни бартараф этиш, моддий зарар ўрнини қоплаш ва айбдорларни жавобгарликка тортиш бўйича қоралар қўрилади.

Ўз-ўзини назорат қилиш саволлари:

- 1. Молиявий бошқарувни қандай усуллари мавжуд?**
- 2. Молияни бошқарувни объектини таърифланг?**
- 3. Молияни бошқарув субъектлари – ким?**
- 4. Молияни бошқариш тизими нималардан иборат?**
- 5. Қандай молиявий назоратни хусусиятларини биласиз?**
- 6. Молиявий назорат нечта аспект орқали қўриб чиқилади?**
- 7. Молиявий назорат қандай тамойилларини биласиз?**
- 8. Молиявий назоратни қандай шакллари мавжуд?**
- 9. Молиявий назоратни қандай усуллари мавжуд?**
- 10. Молиявий назоратни қандай моделлари мавжуд?**

6-МАБРУЗА: Солик ва соликка тортиш. Сугурта.

РЕЖА:

- 6.1 Соликларнинг мохияти ва белгилари.
- 6.2. Соликларнинг объектив зарурлиги.
- 6.3. Соликларнинг функциялари.
- 6.4. Сугуртанинг келиб чиқиши ва мохияти.
- 6.5. Сугурта турларининг таснифи.
- 6.6. Сугурта компаниялари
- 6.7. Полис шартномаси, унинг мохияти.

Адабиетлар:1,2,4,56,76,59,92

Таянч иборалар: соликка тортиш, функция, солик муносабатлари, солик туловчи, солик механизми, сугурта, полис, шартнома, агент, хисобот, инвестиция, аспект, резерв.

Юридик шахсларнинг барчаси ва жисмоний шахсларнинг аксарият қисми, бир томондан у еки бу соликларни туловчилар ва улардан фойдаланувчилар сифатида, бошқа бирлари эса, факат давлат ва маҳаллий бюджетлар харажатларидан фойдаланувчилар сифатида соликлар билан бевосита боғланган. Демак, юридик ва жисмоний шахслар нафакат солик туловчилар, қолаверса, солик тушумларидан фойдаланувчилар ҳам булиб ҳисобланадилар. Шу сабабли ҳам, факатгина соликларнинг мохияти ва унинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги урнини булган солик туловчигина соликларни уз вақтида ват улик ҳажмда тулашни амалга оширадилар. Акс ҳолда соликларни яшириш, уларни тулашдан буйин товлаш еки уларни уз вақтида ва Тула микдорда туламаслик ҳолатлари келиб чиқади. Бу эса ҳар бир мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига узининг салбий таъсирини курсатади. Шунинг учун ҳам солик туловчилар соликлар борасида керакли билим ва малакага эга булишлари шарт. Бу эса булажак иқтисодчилардан ва қолаверса, барча солик туловчилардан соликлар ва соликка тортиш борасида етарли билимга эга булишликни талаб қилади.

Соликлар ҳар бир мамлакат, айниқса бозор иқтисодиётига асосланган мамлакатлар иқтисодиётига бениҳоя ката роль уйнайди, улар қуйидаги масалаларнинг ижобий ҳал қилинишига хизмат қилади:

- маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ҳажмини оширишга ва унинг сифатини яхшилашга;
- чет эл инвестициясини мамлакат иқтисодиётига жалб қили шва улардан унумли фойдаланиш;
- мамлакатнинг экспорт салоҳиятини оширишга;
- кичик ва урта тадбиркорликни ривожлантиришга ваз у кабилар.

Бозор иқтисодиёти қонунларини урганиб чиқиб, давлат ялпи ички маҳсулот қийматини солик орқали тақсимлаш вазифасини уз зиммасига олади. Шундай экан

давлатнинг иктисодиетни бошқаришда бош роль уйнаши – Солик ва соликка тортиш асос ҳисобланади. Давлат солик муносабатларини такомиллаштириб, бозор иктисодиетини амалга оширишда етакчилик, бошқарувчилик ролини уйнайди.

Соликларнинг моҳияти ва у билан боглик булган тартиб-қоидалар солик доктринасида ифодаланади. Солик доктринаси-давлат қабул қилган молиявий-иктисодий сиёсат доирасида умумий база буладиган, солик қонунчилигининг барча жорий ўзгаришларида ўз қучини сақлайдиган асосий тамойиллар, меъерлар ва қоидаларнинг умумлашган ифодаси қурлинишида намоён булади.

Солик доктринаси давлат ҳокимияти томонидан барқарор ва ўзққ вақт мобайнида ҳимоя қилиб қориладиган қарашларда ақс эттирилади ва қуйидаги асосий масалаларни ижобий ҳал этишга имқон беради:

- соликларнинг мамлақат иктисодий-ижтимоий тизимидаги роли ва аҳамиятини оширишда;

- соликларнинг мамлақат ялпи ички маҳсулоти ҳамда бюджет даромадларидаги салмоқини қупайтиришда;

- бевосита ва билвосита соликларнинг ўзаро нисбатан, миллий иктисодиетнинг тармоқлари, аҳолининг айрим қатламлари ўқун соликларни ундиришнинг энг мақбул усулларини белгилашда;

- солиққа қортишнинг прогрессивлиги (регрессивлиги)ни таъминлашда;

- жамғармалар ва инвестицияларни рағбатлантиришда солик тартиблари, солик органларининг солик туловчилар фаолиятини назорат қилиш шаклларини такомиллаштиришда ва ҳоқазо.

Соликларнинг объектив зарурлиги давлатнинг мамлақатни ижтимоий-иктисодий ривожлантириши билан боглик булган вазиқаларини бақариши ўқун етарли маблагларни таъминлаш зарурлиқидан қелиб қикади. Бозор иктисодиети шароитида ҳар бир ҳужалиқ қуритувчи субъект эркин фаолият қурсатади ва бутун фаолиятига ўзи жақоб беради, давлат ўларнинг фаолиятига факат солиқлар орқалигина аралашади.

Соликларнинг функциялари ўларнинг моҳиятини, амалиётда ҳаракатини қурсатади. Шундай экан, функция, соликнинг моҳияти ни қурсатиб туриши зарур. Бугун пайдо булиб, эртаа йуқ булиб қетадиган ҳолатлар солик функцияси булла олмайди. Демақ, соликларнинг функцияси доимий, қатъий тарқорланиб турадиган воқеалиқни ифодалайди.

Соликларнинг қуйидаги функциялари мавжуд: **фискал, рағбатлантириш, назорат, қайта тақсимлаш .**

Сугурталаш – иктисодий муносабат булиб, ўда энг қаида иққи томон иштирок этади.

Биринчи томон (субъект)- бу сугурта ташқилоти (Давлат Хиссадорлиқ жамияти, ҳусусий) булиб, уни сугурта қилувчи деб атади.

Иққинчи томон (субъект) ёқи сугурта қилдирувчи – ҳуқуқий ва жисмоний шахс ҳисобланади. У тула фуқаролиқ лаёқатига эга булади, ўз шахсий манфаатини ёқи ўқинчи томонни манфаатини сугурталайди, бунинг ўқун у сугурта манфаатини (туловлар бадаллари) тулайди ва қонун ёқи сугурта шартномаси буйиқа сугурта ҳолати (табийй офат, бахтсиз ҳодиса, одам йиқилиб майб булганда ва бошқалар) юз

берганда сугурта килдирувчига зиён (иктисодий ёки унинг саломатига) етказилган пайтда сугурта кайтимини (тавон) олиш ҳукукига эга булади.

Биз сугурта ҳақида гапирар эканмиз яъни, сугурта формаси тарихида империя давриданок мавжуд бўлиб ҳар хил максдалар учун куллаш кузда тутилган. Уша даврдаги сугуртанинг илк куриниши дафн хатлари (васиятнома) кассасига ҳам ухшаб келади. Кейинчалик бундай коллегиялар юзага кела бошлади ва аъзолик бадали 100 сестерцийни ташкил қилиб, ойлик бадал эса 5 сестерцийни қилиб белигланган бўлган агар коллегия аъзосига зарар етганда маълум микдорда товон туланар эди.

Мабодо коллегия аъзоси вафот этса васиятномада курстилган меросхурга 3 сестерций туланарди. Бу пуллар қушим ва етим қолган оилани химоялаш максадида берилади.

Сугурта суммасини олиш ҳукукини узини жонига касд қилганда ёки бўлмаса, ойлик бадални уз вақтида туламаган ҳолларда бекор қилинади.

Қадимги Римда ҳарбий коллегиялар даврининг ажралиб турувчи гуруҳи ҳисобланар эди. Аъзолик бадали 750 динар қелиб белгиланган (1 динар- 4 сестертсийга тенг бўлган). Бундай юқори бадал ҳар ойда туланиб турилган буларнинг эвазига коллегия қуйидаги мажбуриятларни олган эди:

Хизмат жойда юқори лавозимга қутарилган пайтда 5 динар беради. Агар бошқа регионга қучиб кетаётганда харажатларни қоплаш учун 200 динар ажратилади.

Отда юрувчиларга хизмат муддати тугаганда 500 динар берарди. Ишдан интизовий равишда бушатилса, буни ярим суммаси берилади.

Мабодо вафот этган тақдирда меросхурга ёки бошқа дафн маросимларини буйнига олган кишига 500 динар берилган.

Биринчи сугурта бирлашмаси ХҲІ асрда Исландияда пайдо бўлган . бунда аҳоли ёнгиндан, уй ҳойвонларининг қирилиб кетиши натижасида иттифокларнинг ҳар бир қоплаш учун иттифокларга бирлашганлар. Бу ходиса руй берса қурилган зарарнинг бир қисми пул билан қолган усқуналар билан ёки иш қучи билан қопланарди. Лекин Исландия бирлашма иттифоклари узок, яшай олмади.

ХҲІІ аср охирига қелиб Схветсия ва Германияда қишлоқ ҳужалиқларининг мол қуйларини сугурта қиладиган ташкилот тузилди. Булар унча қатта бўлмаган регионларда узаро муносабатдан қелиб қикқан эди.

1710 йилда Лондонда биринчи қатта сугурта ташкилоти «Сун – Фиер Оффесе»га асос қолинган. Бу узининг тугридан тугри иш юритиши билан ажралиб турар эди.

ХҲІІІ аср бошларига қелиб сугуртанинг 3 хил тури юзага қелди.

Булар:

денгиз сугуртаси;

мол – қуйларни сугурталаш;

ёнгиндан (факат қучмас мулк) сугурталаниш қабилардир.

Бу даврда Шотландия, Ирландия, Франтсия ва Германияда градабиддан сугурта қилиш қенг тарқалган эди. 1852 йилда 26 та сугурта ташкилотига асос қолинган бўлиб, улар асосан градабиддан қурилган зарарни қоплаш билан банд бўлган.

1853 йилда факат 12 та сугурта ташкилоти қолиб, уларнинг сугурта суммаси 300 миллиондан ошиб қетган эди. 1895 йилда Германияда 25 та ҳусусий узаро қамиятлари мавжуд бўлиб, улардан 5 таси акционерлик ва сугуртаси узаро

жамиятлар эди. Улар томонидан сугурта килинган мулк суммаси 2,5 миллион мартага тенг булган. Шулардан жами градабития чугурта килиш 1/3 қисми ташкил қилар эди.

XX аср бошларига келиб бошқа Европа давлатларида, Австрияда сугурта ташкилоти, Францияда 20 та, Италияда 16 та, Англияда 3 ва Россияда 2 та сугурта ташкилотлари фаолият олиб бора бошладилар.

Сугурта жамиятлари айрим нарсаларни сугурта қилиш билан чекланибгина қолмай, ўз имкониятларини қенгайтириб борди. Мол-қолларни сугурта қилиш янада қенгрок юлга қуйилган эди.

XX аср бошида қўпгина иқтисодий ривожланган мамлакатлар меҳнатқашларнинг сугурта қилишни давлат тизими ташкил топа бошлади.

XX асрнинг 20 йилларида Австрия, Болгария, Швейцария 12 та хонада ишсизлик мажбурий сугурта қилиш мажбур эди.

Сугурта ташкилотлари муваффақиятли иш олиб бориш мақсадида маълум бир сугурталаш хизматларини амалга оширишга мослашиб боради, бунда сугурта турларининг таснифи биринчи даражали масала бўлиб ҳисобланади. Собик СССРда давлат сугурта жамиятининг аниқ тизими ташкил қилинган бўлиб, чет эл амалиётидан бирмунча яхши йўлга қуйилган эди. Барча бажарилган операциялар, сугурта ҳимоялаш объектлари, сугурта жавобгарлиги ҳажим ва ҳимоялаш даражасига қўра гуруҳларга ажратилган. Бундан ташқари сугурталаш икки хил амалга оширилган:

- мажбурий сугурта;

- ихтиёрий сугурта.

Мажбурий тартибда қўйидагилар сугурта қилинади:

- қўқароларга тегишли булган мулкларни мажбурий сугуртаси (ўй, қўрилишлар, қўрва моллари);

- ижалага берилган қўрилишлар мажбурий сугуртаси;

- пассажирларни бахтсиз ходисалардан давлат мажбурий сугуртаси;

- қўлик назорати ходимларини давлат соҳаларда ишловчи ходимларни мажбурий сугуртаси;

- инсон ҳаёти ўчун ҳавфли булган соҳаларда ишловчи ходимларни мажбурий сугуртаси;

- қўқароларни мажбурий тиббий сугуртаси.

Мулкӣй ва шахсий сугуртанинг бошқа турлари ихтиёрий асосида амалга оширилади. Сугурта манфаатларини ҳимоя қилиш ихтиёрий сугурта бўйича бўлиб, сугурта қилинувчи олдида сугуртачини танлаш имкониятлари юзага келади.

Уларнинг муносабатлари эса сугурта шартномаси билан тартибга қўлиниб борилади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, собик СССРда ҳаёт фаолиятини сугурталаш тор доирада булган ва бу ўринда тадбирқорликнинг молиявий жиҳатлари тушириб қолдирилган. Бундай таснифлаш тизими ҳозирги сугурта бозори талабларига жавоб бермайди. Турли хил қўринишларида булган чет эл таснифлаш тамойиллари таҳлил қилинганда қўйидагиларни ўчратиш мумкин, яъни сугурта объектларга қўра қўйидагиларга бўлинади:

- шахсий сугурта;

- мулкӣй сугурта;

- иқтисодий рисклар (таваққаллар) сугуртаси;

-жавобгарлик сугуртаси.

Шахсий сугуртанинг объекти булиб, фукароларнинг хаёти ва соглиги хисобланади. Сугуртанинг бу тури айникса хаётни сугуртаси жамгарма характерга эга, яъни бунда фукаролик молиявий таъминоти амалга оширилади.

Мулкий сугуртанинг объектлари булиб товар-материал бойликлар ва сугурталанувчининг мулкий манфаатлари хисобланади.

Булардан ташкари бозор хужалигида махсус рисклар сугуртаси ҳам мавжуд улар куйидагилар:

-барча таваккалчиликлардан сугурта килиш (табии офатлардан);

-ёнгиндан сугурта килиш;

-денгиз ва авиация сугуртаси;

-фойдани бой беришдан сугурта килиш;

-янги техника ва технология буйича сугурта килиш;

-банк кредитларини карз олувчини (заёмчи) тулай олмаслик рисдан сугурта килиш;

-гаровли операцияларни сугурта килиш;

-биржа операцияларини сугурта килиш;

-экспорт кредитларини сугурта килиш;

-валюта курсини узгариб туришидан сугурталаш;

-транспорт воситалари ва йуқларни сугуртаси.

Яна бир сугурталашнинг асосий турларидан хисобланган тадбиркорлик фаолиятини сугурталаш. Сугуртанинг бу тури сугурталанувчини коплаш жавобгарлиги кузда тугилган.

Бундан ташкари **жавобгарликни сугурталаш** ҳам мавжуд. Жавобгарликни мулкий ва шахсий сугурталашнинг турлари куйидаги гурухларга ажратиш мумкин:

Автотранспорт воситалари хайдовчиларининг учунчи шахс олдидаги жавобгарлиги, тадбиркорларни ёлланиб ишлайдиганлар олдидаги жавобгарлиги; касб-хунар жавобгарликни сугурталаш.

Сугурталашнинг бу тури мижозларни врачлар, бухгалтерлар, адвокатлар, инженерларнинг хато харакатлари окибатида етказиладиган зарардан химоялаш;

махсулот сифатига жавобгарликни сугурталаш. Бу сугуртада махсулот ишлаб чиқарувчиларнинг истеъмомчилар олдидаги жавобгарлиги.

Сугуртани коплаш жавобгарликни сугурталаш шартномасига биноан куйидаги холларда сугурта туланади сугурталанувчининг харакати окибатида учинчи шахс соглигига етказилган зарар;

мулкий зарар;

рухий зарарлар (хатолик билан камаш, хусусий мулкичлик хукукларини конуний бузилиши ва бошк.);

реклама натижасида етказилган зарар.

Бизнинг сугурталанувчиларимиз учун янги булган кайта сугурталашни алохида бир тур деб курсатиш мумкин.

Кайта сугурталашни ривожланмасдан туриб, сугурта бозори тулаконли ривожланади деб айтолмаймиз.

Хар доим ҳамма нарасада узгариш буганлиги сабабли, сугурталашни ҳам янги турлари вужудга келаверади. Шунинг учун сугурта турларини таснифлаш доимо кушимча ва узгартиришлар киритишга мухтож.

Сугурталаш жисмоний ва ҳукукий шахсларнинг муайян ходиса (сугурта ҳолати) юз берган пайтда мулкӣ манфаатларни улар тула сугурта бадалларидан шакллантирилган пул жамғармалари ҳисобидан муҳофазалаш борасидаги муносабатларни англатар экан. Бу боисдан сугурталаш ишларини амалга ошириш учун сугурта компаниялари юзага келиши ва фаолият юргизишни табиӣ ҳол бўлиб ҳисобланади.

Сугурталаш – иктисодӣ муносабат бўлиб, унда энг камида икки томон катнашади. Шу катнашувчилардан бири албатта сугурталовчи компания бўлиб ҳисобланади.

Сугурта компанияларини вужудга келиши ва ривожланиши, унга сугурта ҳолатининг шаклланиши билан юзага келган. У компаниялар олдиниға жамолардан иборат бўлган ва уларда шартнома кейинчалик шаклланган.

Сугурта компаниялари ёки ташкилотларининг шартнома каби бир канча юридик ҳужжатлар бўлиши керак ва шу ҳужжатлар оркали сугурталанувчини ва узини фаолиятини тартибга солиб боради.

У уз фаолиятини амалга ошириш мубайнида сугурта компаниялари ва ташкилотларини ишлари ҳам кузатиб ва тартибга солиб боради. Бозор иктисодиёти шароитида бу асосӣ омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

Сугурта килувчи ва сугурта килдирувчи сугуртали иктисодӣ муносабаларини амалга оширадilar. Бу фаолият шартнома асосида амалга оширилади ва тартибланиб туради. Жаҳон тажрибасида у полис деган ном билан юритилади.

Полис – сугурта шартномасининг тузилишини тасдикланиб сугурта килувчиларнинг сугурта килдирувчига сугурта ҳолати ва берган шартнома шарти билан белгиланган пул кийматини (сугурта товони ёки кайтариш) тулаш мажбуриятини ифодалаган ҳужжатдир. У номли бўлиши ёки тақдим этувчига берилиши мумкин.

У куйидагиларни уз ичига олади:

- сугурта шартномаси субъектларини номларини;
- сугурта манфаатларини белгиланиши;
- сугурта килувчи содир бўлиши билан сугурта килдирувчига тоvon тулашға мажбур бўлган сугурта ҳолатини руйхатини;
- сугурта маблагларини миқдори;
- субъектлар сугурта муносабатларининг бошланиши ва тугалланиши;
- товон тулаш муддати ва сугурта килувчининг уни бузланлиги учун жавобгарлигини уз ичига олади.

Корхоналар ва тадбирокрлик фаолияти тугрисида сугурта тугрисида ҳозирги амалда бўлган қонунлар билан бир қаторда сугурта ташкилотларининг улар фаолиятини тартибга солувчилар ҳисобландилар.

Қимматбаҳо қогозлар чиқариш ва сотиш йули билан йигилган пул взнослари асосида очик акционерлик жамиятлари очилади. Бу сугурта капиталани жалб етиш учун айнан универсал форма ҳисобланади. Акционерлар сони кенгайиши билан молиявий ресурслар қупайиб, сугурта қилинувчиларнинг шахсий капитали ошишиға,

молиявий мустакилликка эришилади. Бу уз вақтида уз зиммасига йирик харажатларини олиб, сугуртанинг перспектив турларини узлаштиришга имкон яратади.

Сугурта компаниясининг молиявий баркарорлиги хусусий капитал хажми билан белгиланади. Хусусий капитал устав фонди, резерв фонди, булинмаган фойда ва соф фойда ҳисобига юзага келган йигув фонди ва унинг асосий манбаи сифатида акционерларнинг акциялар умумий йиғилиши қарори билан қупайиши ёки камайиши мумкин.

Янги тузилаётган сугурта компаниялари учун устав капиталининг минимал хажми утқиладиган операциялар турига боглиқ бўлиб, дифференциал ҳолда аникланади. Қонун бўйича, туланмаган минимал хажми аввал устав талабларига нисбатан айтирли даражада ошган.

Ҳаётни сугурта қилишдан бошқа турдаги сугурта турлари 25 минг минимал иш ҳақидан кам бўлмаслиги керак.

Ҳаётни сугурта қилиш ва бошқа турдаги сугурталар миқдори минг минимал иш ҳақидан кам бўлмаслиги керак.

Факатгина сугуртани қайта сугурта қилиш 50 минг минимал иш ҳақи миқдоридан кам бўлмаслиги керак.

Бундай қоидалар сугуртта бозорида рақобатбардош бўлган компанияларнинг юзага келишига сабаб бўлади.

Сугурта захиралари сугуртадаги томонидан тузилган сугурта шартномасининг бажариш учун тузилган бўлиб, сугурта взносларидан ташкил топади, биринчи ҳолда сугурта тулов учун ажратилади. Улар сугуртани фойдасини мажбуриятларидан келиб чиққан ҳолда тузилади.

Қонунга асосан сугуртадагининг асосий молиявий баркарорлигини туланган устав капитали ва сугурта резервлари, шунингдек сугуртани сугурта қилиш тизими аниқлаб беради.

Сугуртанинг сугурта захиралари сугурта қилинувчилар билан белгиланган шартнома, иш вақтига келиб бажарилмаган ҳолда мажбуриятларини белгилаб беради.

Мажбуриятнинг ҳар бир тури тегишли сугурта резервлари техник резервлар дейилади ва улар сугурта қилинувчи молиявий аҳолини қурсатиб берувчи қурсаткичидир.

Маҳаллий сугурта қилувчилар учун давлат томонидан сугурталари бўйича техник резервларни ташкил этиш қоидаси қурсатилиб, унда сугурта ташкилотларининг спецификаси ва жавобгарлиги белгиланган.

Қоида бўйича қуйидагича сугурта захиралари белгиланган ишлаб топилмаган муқофот захираси;

- бўлиб утган лекин қурсатилмаган зарар захираси;

- зарарнинг узгарувчилик захираси.

Сугурта ташкилотининг молиявий сугурта компанияси баланси (форма №1) ва молиявий натижа ва улардан фойдаланиш ҳисоботи (2 сонли форма) асосида аникланади.

Балансда сугурта компаниясининг мол-мулкӣ, молиявий аҳоли мажбуриятлари ҳақида маълумотлар бералиди. Баланс активида асосий воситалар, номатериал активлар, материал бойликлар ва харажатлар, пул воситалари ва молиявий

куйилмалар курсатилади. Баланс пассивининг бир булими хусусий капитал структураси (ташкилотлар, взнослар ва сугуртанинг фойдасидан ташкил топган) курсатади.

Пассивнинг 2 ва 3 булимлари заём капитал яъни сугурта килувчиларнинг юридик ва жисмоний шахслар олдидаги мажбуриятларини акс эттиради. Мажбуриятлар таркибига сугурта захиралари, банк кредитлари, заём ва бошка воситалар келажакдаги харажатлар резерви ва туловлар, хисоб-китоб мажбуриятлари ва бошка кредиторлик карзлари белгиланади.

Шундай килиб, сугуртачиларга ҳар бир сугурта тури сугурта захираларидан ташкари уларнинг ишончлиги, гарантияси булиши керак.

Фойда - сугурта жамиятининг асосий молиявий фаолияти курсаткичи булиб, олинган фойда ва бир вақт ичида килинган харажатлар орасидаги фаркни курсатади. Сугуртачи фойда ва харажатлари таркиби ва структураси молиявий натижалар ва улардан фойдаланиш хисоботида курсатилади. Фойда, сугурта, қайта сугурта, инвестиция фаолиятидан, ҳар хил хизмат курсатиш, маслаҳатлар, сугурта бизнесида мутахассис тайёрлаш жараёнидан келиб чиқади.

Сугурта компанияларининг хусусий воситалари микдорларининг етарлигича 2 хилда тулов қобилиятини белгилайди. Булар уз урнига қуйилган сугурта захиралари борлиги ва тугри инвестиция сиёсатидир.

Сугурта бизнесида молиявий ресурслар сугурта хизмати спецификаси шундан иборатки хизмат учун олинган ҳақ булади ва қушимча фойда олиш учун бирор бир иш учун инвестиция қилиниши мумкин. Бундай юналиш гарбий сугурта компанияларининг инвестицион-тижорат фаолиятида кенг қулланилади, улар уз буш резервларини юкори ликвид ва фойда келтирувчи молиявий мажбуриятларга жойлаштириб, шу билан бирга инвестицион фондларни устириб, капиталлар бозорида уз урнини мустаҳкамлайдилар.

Сугурта эҳтиётларини инвестициялаш.

Сугуртачиларнинг – сугурта захиралари ва бошка воситалари инвестициялаш ҳақи умумфуқаролик ва сугурта қонунчилигида белгилаб берилган. Сугурта захираларини жойлаштириш тан олинган жаҳон амалиетида тамоийллари буйича амалга оширилади.

Диверсификация тамоийли инвестиция воситалари учун кенг доирадаги объектларини таклиф этади, бу уз вақтида инвестицион хатарни қамайтиради ва сугуртасининг инвестицион барқарорлигини таъминлайди.

Қайтиб бериш тамоийли – активларни максимал даражада ишончли жойлаштириш ва уларнинг тулик ҳажмда қайтарилиши мажбуриятларини таъминлайди.

Фойда келтириш тамоийли – инвестиция туланиши буйича доимий ва юкори фойда келтириш.

Инвестициялашган активларнинг тез ва номинал қийматидан кам бўлмаган **нархда қилишини тамоийли**.

Тариф ставкаларининг элементи – нагрузка булиб сугуртачиларнинг сугурта шартномасини тузиш ва олиб бориш буйича харажатлари: захира фондларига туловлар; сугурта компанияси хизматчилари ва сугурта брокерларига иш ҳақ учун харажатлари уз ичига олади. Бундан ташкари сугурта операцияларини утказишдан

олинган фойда киритилади. Тарифдаги нагрузка кисми сугуртатачи томонидан мустакил куйилади. Коида буйича заёмни сугурта килишда нагрузканинг 5-10 % сугуртанинг бошка турлари буйича бу курсаткич 30-35 % ни ташкил этади.

Нетто ставкани коплаб ва тарифдаги нагрузка кисмини булиб, куйидаги формула буйича брутто-ставкани аниклаш мумкин:

Б – брутто-ставка, %

Б к -

Н – нетто ставка

ф – брутто ставкадаги нагрузканинг огирлиги

Брутто-ставка ва нетто ставкани оптимал курунишини хисоблаш янаям мушкул булиб, факат тариф сиёсати ва актуар хисоблар буйича мутахассислар амалга оширадilar.

Тариф ставкасига киритилган фойда сугурта хизмати нархининг мустакил элементи сифатида чиқади сугуртачи сугурта тарифида фоизда ёки нақд пул белгиланган фойда кисмини узи белгилайди. Лекин фойда тариф курсатилмаслиги ҳам мумкин балки алохида булишлари иш натижаси булиб тузилиши мумкин.

Сугуртачи сугурта операцияларидан ташкари инвестицияси фаолиятида ҳам даромад оладилар. Бу уз урнида унинг молиявий ахволини мустахкамлайди.

Уз-узини назорат килиш саволлари:

- 1. Солик тушунчаси ,функциялари**
- 2. Солик туловчилари, солик объекти ва субъекти.**
- 4. Солик механизми, солик муносабатлари.**
- 6. Кандай сугурта турлари мавжуд?**
- 7. Полис, кандай шартнома?**
- 8. Кандай сугурта резервлари кандай мавжуд?**
- 9. Кандай сугурта ставкалари мавжуд?**
- 10.Таснифи деганда нимани тушунаси?**
- 11.Сугурта операциялар кандай утказилади?**
- 12.Полис шартномаси кандай килиб тузилади?**
- 13.Тариф ставка деганда нимани тушунаси?**

7- МАБРУЗА: Давлат буюртмалари, захиралари ва эҳтиёжларини молиялаштириш.

Р Е Ж А :

- 7.1. Солик органлари фаолияти асослари.
- 7.2. Давлат Солик Кумитаси, унинг вазифалари.
- 7.3. Давлат Божхона Кумитаси ва унинг жойлардаги функциялари.

Адабиетлар: 1, 23, 46, 34, 37

Таянч иборалар: божхона иши, солик хизмати, мажбурий туловлар, солик туловчи, солик сиесати, солик имтиези, солик солиш база.

Юридик шахсларнинг барчаси ва жисмоний шахсларнинг аксарият кисми, бир томондан у еки бу соликларни туловчилар ва улардан фойдаланувчилар сифатида, бошка бирлари эса, факат давлат ва маҳаллий бюджетлар харажатларидан фойдаланувчилар сифатида соликлар билан бевосита боғланган. Демак, юридик ва жисмоний шахслар нафакат солик туловчилар, колаверса, солик тушумларидан фойдаланувчилар ҳам булиб ҳисобланадилар. Шу сабабли ҳам, факатгина соликларнинг моҳияти ва унинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги урнини булган солик туловчигина соликларни уз вақтида ват улик ҳажмда тулашни амалга оширадилар. Акс ҳолда соликларни яшириш, уларни тулашдан буйин товлаш еки уларни уз вақтида ва Тула микдорда туламаслик ҳолатлари келиб чиқади. Бу эса ҳар бир мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига узининг салбий таъсирини курсатади. Шунинг учун ҳам солик туловчилар соликлар борасида керакли билим ва малакага эга булишлари шарт. Бу эса булажак иқтисодчилардан ва колаверса, барча солик туловчилардан соликлар ва соликка тортиш борасида етарли билимга эга булишликни талаб килади.

Соликлар ҳар бир мамлакат, айниқса бозор иқтисодиётига асосланган мамлакатлар иқтисодиётига бениҳоя ката роль уйнайди, улар куйидаги масалаларнинг ижобий ҳал килинишига хизмат килади:

- маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ҳажмини оширишга ва унинг сифатини яхшилашга;
- чет эл инвестициясини мамлакат иқтисодиётига жалб кили шва улардан унумли фойдаланиш;
- мамлакатнинг экспорт салоҳиятини оширишга;
- кичик ва урта тадбиркорликни ривожлантиришга ва шу кабилар.

Бозор иқтисодиёти қонунларини урганиб чикиб, давлат ялпи ички маҳсулот қийматини солик оркали тақсимлаш вазифасини уз зиммасига олади. Шундай экан давлатнинг иқтисодиётни бошқаришда бош роль уйнаши – Солик ва соликка тортиш асос ҳисобланади. Давлат солик муносабатларини такомиллаштириб, бозор иқтисодиётини амалга оширишда етакчилик, бошқарувчилик ролини уйнайди.

Солиқларнинг моҳияти ва у билан боғлиқ бўлган тартиб-қоидалар солиқ доктринасида ифодаланади. **Солиқ доктринаси** давлат қабул қилган молиявий-иқтисодий сиёсат доирасида умумий база бўладиган, солиқ қонунчилигининг барча жорий узғаришларида уз қучини сақлайдиган асосий тамойиллар, меъерлар ва қоидаларнинг умумлашган ифодаси қуринишида намоён бўлади.

Солиқ доктринаси давлат ҳокимияти томонидан барқарор ва узок вақт мобайнида ҳимоя қилиб бориладиган қарашларда ақс эттирилади ва қуйидаги асосий масалаларни ижобий ҳал этишга имқон беради:

- солиқларнинг мамлакат иқтисодий-иқтимоий тизимидаги роли ва аҳамиятини оширишда;
- солиқларнинг мамлакат ялпи ички маҳсулоти ҳамда бюджет даромадларидаги салмоғини қупайтиришда;
- бевосита ва билвосита солиқларнинг узаро нисбатан, миллий иқтисодиётнинг тармоқлари, аҳолининг айрим қатламлари учун солиқларни ундиришнинг энг мақбул усуллари белгилашда;
- солиққа тортишнинг прогрессивлиги (регрессивлиги)ни таъминлашда;
- жамғармалар ва инвестицияларни рағбатлантиришда солиқ тартиблари, солиқ органларининг солиқ туловчилар фаолиятини назорат қилиш шакллари такомиллаштиришда ва ҳоказо.

Солиқларнинг объектив зарурлиги давлатнинг мамлакатни иқтимоий-иқтисодий ривожлантириши билан боғлиқ бўлган вазибаларини бажариши учун етарли маблағларни таъминлаш зарурлигидан қелиб қикади. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир ҳужалиқ юритувчи субъект эркин фаолият қурсатади ва бутун фаолиятига узи жавоб беради, давлат уларнинг фаолиятига қакат солиқлар орқалиғина аралашади.

Солиқларнинг функциялари уларнинг моҳиятини амалиётда ҳаракатини қурсатади. Шундай экан, функция солиқнинг моҳиятини қурсатиб туриши зарур. Бугун пайдо бўлиб, эртага йук бўлиб қетадиган ҳолатлар солиқ функцияси бўла олмайди. Демак, солиқларнинг функцияси доимий, қатъий тарқорланиб турадиган воқеалиқни ифодалайди.

Солиқларнинг қуйидаги функциялари мавжуд: **фискал, рағбатлантириш, назорат, қайта қаксимлаш**.

1990 йилнинг охирида республиқамизда солиқ тизимини барпо этиш буйиқа айрим ишлар амалга оширилди:

1. Узбекистон Республикаси Президенти қошидаги Вазирлар Маҳқамасининг 1990 йил 17-деқабрдаги «Узбекистон Республикаси Молия вазирлиғи қошида Давлат бош молия-солиқ бошқармасини ташқил этиш тугрисида»ғи 383-сонли қарори қабул қилинди. Республика Олий Қенгаши **1991 йил 14 июнда** «Узбекистон Республикаси давлат солиқ органлари тугрисидаги Низом» ни тасдиқлади ва **1991 йил 12 августда** Вазирлар Маҳқамасининг «Узбекистон Республикаси давлат солиқ органлари тугрисида» ғи 217-сонли қарори билан Узбекистон Республикаси Вазирлар Маҳқамаси қошидаги Давлат бош солиқ бошқармаси ташқил қилинди ва солиқ органларининг мустанқил давлат солиқ органи сифатидаги фаолияти бошланди;

2. Узбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 18 январдаги «Узбекистон Республикаси Вазирлар Маҳқамаси қошидаги Давлат бош солиқ

бошкармасини Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ кумитасига айлантириш тугрисида»ги Фармониға мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг **1994 йил 18 мартдаги** «Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ кумитасини ташкил этиш ва фаолият курсатиши масалалари тугрисида»ги 114-сон қарорига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Давлат бош солиқ бошкармаси Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ кумитасига айлантирилди ва Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ кумитаси тугрисидаги Низом тасдиқланди. Вазирлар Маҳкамасининг ушбу қарорига биноан Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ кумитаси солиқ ва божхона сиёсатини амалга ошириш, шунингдек давлатнинг иқтисодий манфаатлари ва мулкӣ ҳуқуқлари ҳимоясини таъминлаш соҳасида давлат назорати органи эканлиги белгилаб қўйилди;

3.Божхона ишини ташкил этишни такомиллаштириш, ягона божхона сиёсатини утқазиш, божхона органлари фаолиятининг тезқорлиги, таъсирчанлигини ошириш, уларнинг мамлакат иқтисодий ҳавфсизлигини мустаҳкамлашдаги ролини кучайтириш, шунингдек божхона иши соҳасида халқаро ҳамкорликни янада кучайтириш максатида республика Президентининг

1997 йил 8 июлдаги «Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона кумитаси ташкил этиш тугрисида»ги ПФ-1815-сонли Фармониға ва Вазирлар Маҳкамасининг **1997 йил 30 июлдаги** «Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона кумитаси фаолиятини ташкил этиш тугрисида»ги 374-сонли қарорига қўра Давлат божхона кумитаси ташкил этилди. Шу муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 августдаги «Давлат солиқ хизмати тугрисида»ги 474-1-сонли Қонуни ва Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 12 январдаги «Давлат солиқ кумитаси фаолиятини ташкил этиш масалалари тугрисида»ги 14-сонли, 2000 йил 13 мартдаги «Давлат солиқ хизмати органлари фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш тугрисида»ги 87-сонли, 2000 йил 5 майдаги «Давлат солиқ хизмати органлари фаолиятини ҳуқуқӣ тартибға солишни такомиллаштириш тугрисида»ги 180-сонли қарори қабул қилинди, уларда солиқ органларининг асосӣ функция ва вазифалари аниқлаштирилди.

Давлат солиқ хизмати органлари Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, солиқ Кодексига, «Давлат солиқ хизмати тугрисида»ги Қонунға, бошқа қонунӣ ҳужжатларға, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига амал қилади.

Давлат солиқ хизмати органлари уз фаолияти ни давлат ҳокимияти ва бошқарув маҳаллий органларидан мустақил равишда, қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Давлат солиқ хизмати органлари томонидан уз ваколатлари доирасида қабул қилинадиган қарорларбарча юридик ва жисмонӣ шахслар учун мажбурий ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ кумитаси тузилмаси ва фаолиятини ташкил этиш Вазирлар Маҳкамасининг **2000 йил 5 майдаги** «Давлат солиқ хизмати органлари фаолиятини ҳуқуқӣ тартибға солишни такомиллаштириш тугрисида»ги 180-сонли қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ кумитаси тугрисида»ги Низомига биноан белгиланган.

Давлат солиқ кумитаси зиммасига юклаган **вазифаларға** мувофиқ қўидаги **функцияларни** бажаради:

1) Ўзбекистон Республикаси нинг амалдаги конун ҳужжатларига мувофиқ солиқ туловчилардан солиқлар, йигимлар ва бошқа мажбурий туловларни ундириш йули билан давлат бюджетига даромадлар тулик ҳажмда тушишини таъминлайди;

2) Солиқ туловчилар томонидан солиқ ҳақидаги конун ҳужжатларига риоя этилиши, солиқлар тугри ҳисоблаб чиқилиши, тқлик ва уз вақтида туланиши устидан назоратни амалга ошириш мақсадида:

- ҳужалик юритувчи субъектлар фаолиятини солиқ ҳақидаги конунларга риоя этиш масалалари буйича ҳужжатлар асосида ва назорат тартибда текширади;

- назорат органлари фаолиятини мувофиқлаштирувчи республика Кенгаши томонидан тасдиқланган ҳужалик юритувчи субъектлар фаолиятини ҳужжатлар асосида ва назорат тартибда текширишнинг белгиланган тартиби ва режасига риоя этилиши устидан назорат қилади;

- солиқ туловчилардан тушунтиришлар олади, солиқ туловчининг мол-мулк мавжудлигини текширади, шунингдек, солиқ туловчи томонидан даромад олиш учун фойдаланадиганишлаб чиқариш, омборхона, савдо, бошқа бинолар ва ҳудудларни текширади;

- содир этилган операцияларнинг, ҳужжатларда курсатилган пул маблағлари ва моддий бойликларнинг олинishi ёки берилишининг ҳақиқийлигини, ишларни бажариш ёки хизматлар курсатиш амалда бажарилганлигини текширади;

- ҳужалик юритувчи субъектлар томонидан пул маблағлари ва моддий бойликларнинг бухгалтерия ҳисобини бриташининг белгиланган тартибга риоя қилинишини, корхоналар ҳудудига моддий бойликларни олиб кириш ва олиб чиқишда корхоналарда рухсат бериш тixими ишининг ташкил этилиши ҳолатини текширади;

- ҳужжатлар асосида текшириш давомида ҳисобот маълумотдарининг тугри лигини аниқлаш, солиқ органларига тақдим этилган ҳисоб-китобларни бузиб курсатувчи қушиб ёзишлар ва ҳар хил ҳатоларни аниқлаш ва бартараф этиш учун бухгалтерия ҳисоботлари ва балансларини счётлар буйича текширади;

- солиқ ҳақидаги конунлар бузилиши ҳолатларини таҳлил қилади ва тегишли органларга солиқ соҳасида ҳуқуқ бузилишларга олиб келувчи сабаблар ва шарт-шароитларни бартараф этиш юзасидан тақлифлар киритади.

3) Солиқ солиш субъектлари ва объектлари тулик ва уз вақтида ҳисобга олинishiни таъминлаш, солиқ туловчиларни тулик қамраб олиш механизмини такомиллаштириш учун:

- солиқ солиш субъектлари ва объектлари тулик ва уз вақтида ҳисобга олинishiни, юридик ва жисмоний шахслар томонидан тадбиркорлик фаолияти Билан шугулланишнинг конун ҳужжатларида белгиланган тартидга риоя этилиши устидан назорат таъминлайди;

- конун ҳужжатларида белгиланган тартибда юридик ва жисмоний шахсларга уларга руйхатдан утиш (идентификациялаш) рақамлари берилган ҳолда уларнинг солиқ туловчилар сифатида ҳисобга қуйилганлиги тугрисидаги ҳужжатлар берилишини ташкил этади;

- банк томонидан ҳисоб рақамлари ёпилиши тугрисида ахборот тақдим этилган тақдирда олти ой мобайнида (савдо ва савдо-воситачилик корхоналари учун – уч ой мобайнида) банк ҳисоб рақамлари буйича пул операциялари утказган ҳолда молия-ҳужалик фаолиятини амалга оширмаётган корхоналарни аниқлайди.

4) Солик солиш базасини кенгайтириш, соликлар йигилишини купайтириш ва солик соҳасида ҳуқуқ бузилишларни аниклаш, бартараф этиш ва уларнинг олдини олиш чора-тадбирларини амалга ошириш мақсадида:

- конун ҳужжатларида белгиланган тартибда тезкор-кидирув фаолиятини ташкил этади, ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари билан узаро ҳамкорликда солик соҳасида ҳуқуқ бузилишларни содир этган шахсларни кидиради, давлатга етказган зарар белгиланган тартибда ундириб олишини таъминлаш чора-тадбирларини куради;

- соликлар, йигимлар ва бюджетга бошқа мажбурий туловлар буйича муддати ўтказиб юборилган қарзлар ундирилишини таъминлашга қаратилган конун ҳужжатларида назарда тутилган чора тадбирлар қўлланилишини ташкил этади ва амалга оширади;

- солик туловчиларнинг соликларни тулашдан бўйин товлашининг олдини олиш мақсадида нақд айланмага эга бўлган ҳужалик юритувчи субъектлар томонидан нақд пул айланишининг конун ҳужжатларида белгиланган тартиби бузилишини аниклаш, уларнинг олдини олиш ва уларга барҳам бериш чора-тадбирларини ташкил этади ва амалга оширади;

- акциз солиғи солинадиган товарлар ишлаб чиқариш ва уларнинг айланиш билан боғлиқ ҳуқуқ бузилишларни белгиланган тартибда аниқлай, уларнинг олдини олиш ва уларга барҳам беришни ташкил этади ва амалга оширади;

- ишлаб чиқариш ҳажмлари ва даромад яширилиши, сотилган маҳсулот, бажарилган ишлар, қўрсатилган хизматлар ҳажмлар пасайтирилиши механизмини урганиш ва аниқлашни ташкил этади ва амалга оширади;

- мусодара қилинган, эгасиз мол-мулк, ҳазина, шунингдек мерос ҳуқуқи бўйича давлатга ёки фуқароларнинг узини-узи бошқариш органларига ўтган мол-мулк ҳисобига олиниши, баҳоланиши ва сотилиши устидан назоратни таъминлайди;

- тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи юридик ва жисмоний шахслар давлат солик хизмати ҳисобга туришдан бўйин товлаши механизмини урганади ва аниқлайди;

- маъмурий ҳуқуқ бузилишлар бўйича ишларни юритади;

- конун ҳужжатларига мувофиқ суриштирувни юритади, жиноий ишларни қўзғайди ва уларни терговга тегишлилиги бўйича ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига беради;

- солик соҳасида жиноят содир этилиши ҳолатларини аниклаш, суриштирув, тергов ва судда яшириниб юрган шахсларни қидириш учун оммавий ахборот воситалари имкониятларидан фойдаланилади.

5) Ягона умумдавлат солик сиёсатини амалга ошириш мақсадида:

- давлат бюджетига соликлар тушуми прогнозини ишлаб чиқишда қатнашади;

- солик ҳақидаги конун ҳужжатларини такомиллаштириш бўйича услубий ишларни олиб боради;

- Молия вазирлиги, бошқа вазирликлар ва идоралар билан биргаликда солик ҳақидаги конунларни ва бошқа конун ҳужжатларини қўллаш масалалари бўйича Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бажарилиши мажбурий бўлган йуриқномалар ва бошқа норматив ҳужжатларни Адлия вазирлигида тегишли равишда рўйхатдан ўтказилгандан кейин белгиланган тартибда чиқаради;

- соликларни хисоблаб чиқиш ва тулаш билан боғлиқ хисоб-китоблар ва хисоботлар, декларациялар ва бошқа ҳужжатлар шакллариини белгиланган тартибда ишлаб чиқади;

- солик хакидаги конунлар буйича норматив ҳужжатлар тупламларини нашр этади, узига карашли органларни конун ҳужжатлари ва йурикнуа материаллари, солик туловчиларни хисобга олиш шакллари билан таъминлаш чора-тадбирларини куради;

6) Солик хакидаги конун хужжатларига риоя этилиши учун зарур шарт-шароитларни таъминлаш, соликлар буйича мажбуриятларни бажаришда солик туловчиларга ёрдам бериш мақсадида:

- солик хакидаги конун ҳужжатларини нашр этиш, купайтириш ва худудий солик органларига етказиш, маслаҳат ёрдамлари курсатиш, солик туловчиларни соликларни тугри ва уз вақтида ҳисолблаб чиқишга, ҳисоботлар ва декларациялар тақдим этишга уқитиш учун сервис-марказлар ташкил этади;

- солик хақидаги қонун ҳужжатларининг қўлланилиши масалалари бўйича норматив ҳужжатлар солиқ туловчиларга ўз вақтида етказилишини ташкил этади;

- юридик ва жисмоний шахслар солиқ солиш ҳақидаги қонунлар бузилиши масалалари бўйича шикоятлар ва аризаларни белгиланган тартибда куриб чиқади.

7) Солик туловчилар буйича алохида хисоблаб чикилган ва амалда тушган соликларни тулик хисобга олиш мақсадида солик тушумлари, барча солик туловчилар тугрисидаги маълумотларни қайта ишлашнинг ягона компьютер тизимини ташкил этади ва ундан фойдаланилади, солик ахбороти қабул қилиниши, пухта ишланиши, берилиши ва сақланишининг қўп меҳнат талаб қиладиган жараёнларнинг автоматлаштириш чора-тадбирларини қўради, солик туловчиларнинг ягона реестрини шакллантиради ва юритади.

8) Давлат солиқ хизмати органларини юкори малакали, уз ишига содик ходимлар билан таъминлаш, кадрлар таркиби сифатини яхшилаш мақсадида:

- куйилган талабларга мувофик кадрларни танлаш ва уларни жой-жойига куйиш ишларини ташкил этади;

- ихтисослаштирилган укув марказлари ташкил этиш, шунингдек, давлат олий укув юртлари имкониятларидан фойдаланиш йули билан солиқ органлари кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ишлари ташкил этилишини таъминлайди;

- давлат солиқ хизмати органлари ходимларининг лавозимлари, малака тавсифномаларини ишлаб чиқади, раҳбарлар ва мутахассисларни аттестациядан ўтказди, уларга белгиланган тартибда махсус унвонлар беради;

- кадрларни Ўзбекистон Республикасига содиклик, ватанпарварлик, тугрилик ва хукукий давлат гоялари ва асосларини хурмат килиш рухида тарбиялаш юзасидан ўзлўксиз иш олиб боради, бунда замонавий шакллар ва усуллардан фойдаланади.

9) Уз хавфсизлигини, режимни таъминлаш ва давлат солиқ хизмати органларида коррупция холларининг олдини олиш учун:

- солиқ органлари мансабдор шахслари томонидан гаразли мақсадларда солиқ туловчиларга нисбатан гайриқонуний таъсир курсатиши мумкин булган ҳолларни аниқлайди уларга барҳам беради:

- солик органларида коррупция холларини аниклашга, уларнинг олдини олиш ва уларга барҳамберишга қаратилган чора-тадбирларини амалга оширади;
- солик органлари тизимида коррупция ривожланишига олиб келувчи сабаблар ва шарт-шароитларни бартараф этиш чора-тадбирларини куради;
- солик органлари ходимлари хизмат вазифаларини бажараётганда уларни қонуний тажовузлардан ҳимоя қилишни таъминлаш юзасидан комплекс чора-тадбирларини ишлаб чиқади ва амалга оширади;
- давлат солик хизмати органлари томонидан солик ҳақидаги қонунларга риоя этилишини назорат қилади;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ солик туловчи тугрисидаги маълумотларнинг сир сақланишига риоя этиш ишларини ташкил этади.

10) Давлат солик хизмати органларида назорат-тафтиш ишларини амалга ошириш мақсадида:

- икки йил камида бир марта солик бошқармалари ва инспекцияларининг бюджет ва ҳужалик фаолияти бўйича смета харажатлари ижроси бўйича тафтишни амалга оширади. Жуда зарур бўлганда ва молия-ҳужалик фаолиятида қонун бузилишларига йўл қўйиш ҳоллари тугрисида ишончли ахборот мавжуд бўлган тақдирда режадан ташқари тафтишлар ўтказилиши мумкин;
- қўйи солик органлари томонидан моддий ва пул ресурсларидан оқилона фойдаланиш чора-тадбирлари бажарилишини таъминлайди, ҳужасизлик, исрофгарчилик, давлат маблағларини асоссиз равишда сарфлаш, смета интизомини бузиш ҳолларига барҳам беради;
- қўйи солик органлари тафтишлар давомида аниқланган нуқсонлар ва бузилишларни бартараф этиш, шунингдек, давлатга етказилган моддий зарарни қоплаш чора-тадбирларини қўриш бўйича ишларни ташкил этади;
- давлат солик хизмати органлари ижтимоий ривожлантириш ва уларни моддий-техник таъминлаш махсус жамғармасидан фойдаолишнинг тугрилигини назорат қилади.

Давлат солик хизмати органларида ўз ваколатлари доирасида қўйидаги **ҳуқуқларга** эгадир:

а) назорат органлари фаолиятини мувофиқлаштириш республика Кенгаши томонидан тасдиқланган режага мувофиқ бошқа назорат қилувчи ва текширувчи органларни жалб қилган ҳолда мулкчиликнинг барча шаклларидаги ҳужалик юритувчи субъектларнинг молия-ҳужалик фаолиятини комплекс текшириш;

б) солик туловчиларнинг молиявий ҳужжатларини, шартнома (контракт)ларини, бизнес-режаларини, сметаларини, даромадлар тугрисидаги декларацияларини ва соликларни ҳисоблаб чиқиш ва тулаш билан боғлиқ бошқа ҳужжатларини, шунингдек, экспорт-импорт операциялари билан боғлиқ ҳужжатларини ҳужжатлар асосида текшириш (шу жумладан, солик туловчи билан боғлиқ бўлган субъектларни муқобил текшириш) чоғида пайдо бўлган масалалар бўйича зарур тушунтиришлар ва маълумотномалар олиш;

в) юридик ва жисмоний шахслардан солик туловчиларнинг фаолиятига тегишли маълумотлар, ҳужжатлар ва уларнинг нусхаларини олиш;

г) қонунда белгиланган тартибда:

- солик хакидаги конунлар бузилишига йул куяётган юридик ва жисмоний шахслардан даромад(фойда)ва солик солишнинг бошка объектлари яширилишидан далолат берувчи хужжатларни,шунингдек,буюмларини олиб куйиш;

- тадбиркорлик фаолияти Билан шугулланиш тартибини бузаетган жисмоний шахслардан лицензиялар, патентлар еки руйхатдан утказиш гувоҳномаларини олиб куйиш,конунни бузи шлар тугрисидаги материалларни кейинчалик курсатиб утилган фаолият билан шугулланишга рухсат берган органларга тегишли карор кабул килиш учун бериш;

д) касса ва товар-моддий бойликлар сакланадиган жойларни конунда белгиланган тартибда мухрлаб куйиш,товарлар,буюмлар,хом Аше,материаллар ва ярим тайер фабрикатлар намуналарини,шунингдек,хужжатларни олиб куйиш ва уларни тахлил,тадқиқ кили шва экспертизалар утказиш учун юбориш;

е) савдо, товарлар бери шва хизматлар курсатиш,акциз солиги солинадиган алкоголи ва тамаки махсулотларини сотиш ва маркалаш коидаларига риоя килиниши текшириш,накд пул маблағлари тулик крим килинишини, назорат-касса аппаратларини куллаш буйича конун хужжатларига риоя килинишини назорат килиш;

ж) юридик шахслар (шу жумладан, алоҳида режимда ишлайдиган корхоналарнинг) ва жисмоний шахсларнинг даромад(фойда)куриш учун фойдаланиладиган, ехуд солик солиш объектларини саклаш Билан боглик ишлаб чикариш, омборхона,савдо бинолари ва бошка жойларни ва уринларни,улар жойлашган жойдан катъи назар, текшириш, бажарилган ишларни, курсатилган хизматларни назорат тартибида улчаш ва товар-моддий бойликларни хатлаш;

з) аникланган солик хакидаги конунлар бузилиши бартараф этилишини юридик ва жисмоний шахслардан талаб килиш;

и) юридик шахсларнинг, шунингдек, конун хужжатларида назарда тутилган холларда жисмоний шахсларнинг бенклардаги ва бошка молия-кредит ташкилотлардаги хисоб-китоб ракамлари ва бошка хисоб ракамлари буйича операцияларини, улар даромад(фойда)куриш учун фойдаланиладиган жойлар ва уринларни, ехуд солик солиш объектларини текшириш учун давлат солик хизмати органларининг мансабдор шахслари хужжатлар асосида (сметлар буйича) текшириш утказиши еки киришига тускинлик килган,давлат солик хизмати органларига ва уларнинг мансабдор шахсларига молиявий хисоботлар,хисоб-китоблар,декларациялар ва соликларни хисоблаб чиқиш,тулаш Билан боглик булган бошка хужжатларни тақдим этмаган.

Солик назоратини амалга ошириш чоғида солик орналари мансабдор шахсларнинг ноқонуний харакатлари Билан етказилган зарарлар конунда белгиланган тартибда копланиши керак.

Жисмоний ва юридикшахслар конун хужжатларида белгиланган тартибда уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузаетган давлат солик органлари мансабдор шахсларнинг харакатлари(карорлари) устидан юкори солик органларига еки бевосита судга шикоят килишга ҳақлидирлар.Давлат солик органлари ходимларининг уз хизмат ваколатларини ошириб юборишлари,шунингдек уз зиммаларига юкланган хизмат вазифаларини бажармасликлари Ўзбекистон Республикаси конун хужжатларида белгиланган тартибда интизомий,маъмурий еки жиноий жавобгарликка олиб келади.

Уз-узини назорат килиш саволлари:

- 1. Солик назорати.**
- 2. Солик функциялари**
- 3. Солик органлари фаолияти нимадан иборат.**
- 4. Давлат Солик Кумитасининг вазифалари.**
- 5. Солик органлари фаолияти асослари.**
- 6. Солик хизмати органларининг асосий вазифалари.**
- 7. Солик кумитаси зиммасига юклатилган вазифалар.**
- 8. Солик хизмати органларининг ҳуқуқлари ва жавобгарлиги.**
- 9. Давлат Божхона Кумитаси ва унинг жойлардаги функциялари.**

8 - МАБРУЗА: Иқтисодиётнинг давлат ва тадбиркорлик секторлари молиясининг хусусиятлари.

Р Е Ж А :

- 8.1. Иқтисодиёт секторларида молиявий бошқарув объектлари.**
- 8.2. Молиявий бошқарувнинг ахамияти.**
- 8.3. Давлат ҳокимиятининг бошқарув даражасига кура молиявий муносабатлар.**

Адабиетлар: 1, 2, 32,54,5,27

Таянч иборалар: сектор, молиявий бошқарув, молиявий алоқа, молиявий муносабат, стратегик бошқариш, назорат бошқариш, оператив бошқариш.

Бошқариш, аниқ бир натижага эришиш учун бирор объектга мақсадли – таъсир этиш методи ва усуллариининг мажмуасидир. Бошқариш инсон фаолиятининг барча соҳаларига ҳосдир, шу жумладан молиявий соҳага ҳам ҳосдир. Инсоннинг онгли ва мақсадга мувофиқ фаолияти сингари, бошқариш жамият ривожланишининг объектив қонунчилиқни билишга асосланган, шунинг билан бирга бошқаришга давлат тегишли бошқаруви структураси сифатида катта таъсир қурсатади.

Бошқарув фаолиятининг муҳим соҳаси бўлиб молияни бошқариш ҳисобланади. Уни алоҳида метод ва усуллар, шу жумладан турли хил рағбатлар ва жамғармалар ёрдамида махсус аппаратни амалга оширади. Бошқариш санъати олдида қуйилган масалаларни тезроқ ечиш мақсадида қулланилаётган методлардан оқилона фойдаланиш орқали энг самарали методни танлашдан иборат. Ҳар қандай бошқарилаётган тизим сингари, молияни бошқаришда ҳам бошқариш объектлари ва субъектларига ажратилади. Объектлар сифатида турли хил молиявий муносабатлар чиқади, субъектлар сифатида эса уша бошқаришни амалга ошираётган ташкилий тизимларга айтилади.

Молиявий алоқаларнинг соҳалари бўйича туркумланишга мувофиқ, объектлар 3 турга бўлинади, яъни **корхоналар (ташкilotлар) молияси, сугурта алоқалари** ва **давлат молияси**. Уларга қуйидаги бошқариш субъектлари тегишли: корхоналар (ташкilotлар, муассасалар) молия (булими) хизмати, сугурта органлари, молия органлари ва солик инспекциялари. Молияни бошқаришни амалга ошираётган барча ташкилий тузилмалар мажмуи **молиявий аппарат** дейилади.

Режалаш молияни бошқариш тизимида муҳим урин эгаллайди. Айнан режалаштириш вақтида қайси хужалик субъекти бумасин албатта унинг молиявий ҳолатини ҳар томонлама баҳолайди, молиявий ресурсларни қупайтириш, имкон даражада улардан янада самарали фойдаланишини курсатади. Режалаштириш жараёнида бошқариш қарорлари молиявий маълумотларни таҳлил қилиш асосида қабул қилинади ва бу маълумотлар тулик ва аниқ бўлиши лозим. Аниқ ва уз вақтида олинган маълумотлар ҳар томонлама асосланган қарорларни қабул қилишни амалга оширади. Молиявий маълумотлар бухгалтерлик, статистик ва тезкор ҳисоблардан олинади. Тезкор бошқарувни ишлаб чиқилаётган комплекс қораларни, тезкор таҳлил қилиш асосида қайта тақсимлаш ёрдамида минимал харажат қилиб максимал самара олиш мақсадини уз ичига олади.

Назорат-бошқариш элементи сифатида режалаштириш жараёнида ҳам ва тезкор бошқариш босқичида ҳам амалга оширилади. У молиявий ресурслардан фойдаланишдаги ҳақиқатдаги маълумотларни режалаштиришдаги натижалар билан солиштириш, молиявий ресурсларнинг усиш захираларини аниқлашга, эғалик қилишнинг янада самарали усулларини аниқлаш имкониятини беради. Молиявий бошқаришнинг стратегик ва тезкор бошқариш турларини фарқлаш мумкин.

Стратегик бошқариш келажак учун башорат қилиш орқали молиявий ресурсларни аниқлаш, мақсадли дастурларни амалга оширишда молиявий ресурслар ҳажмини белгилашда намоён бўлади. У давлат ва иқтисодий бошқариш органлари орқали амалга оширилади: Олий Мажлис, Президент Девони. Молия вазирлиги, бюджетдан ташқари фондлар дирекцияси, сугурта ташкilotлари, корхоналар ва ташкilotлар молия бўлимлари.

Молияни бошқаришда илмий ёндашиш уни стратегик ёки тезкор бошқаришдан қатъий назар, улар молиявий алоқаларнинг ҳар бир соҳасида, ҳар бир звеносида бошқариш қупқиррали характери ва тизимли ёндашиш аниқлайди. Юридик қонунларни, молиявий башорат ва режа қарорларини расмийлаштириш характерига эга бўлган молиявий бошқариш ечимларни ишлаб чиқиш: иқтисодий ва юридик қонунлар талабларини; нафакат утган хужалик даврининг иқтисодий таҳлил натижаларини, балки истикболларини; молияни бошқаришда иқтисодий математик

узуллар ва автоматлаштирилган тизимлар; иктисодий ва бошқариш методларининг оқилона уйғунлаштирилишини ҳам ҳисобга олади. Бозор иктисодиётининг барпо бўлиши ва ривожланиши шароитида молияни бошқариш қуйидагиларни талаб қилади: молия буйича бошқариш қарорларининг илмий асосланишини кучайтириш, илгари қам қулланилган методларни амалга ошириш ва бошқалар. Бундай шароитларда Шарқий Европа мамлакатлари, яъни бозор иктисодиётига утган, қўп йиллар ижтимоий аниқланган бозор ҳужалигида яшаб келувчи иктисоди ривожланган капиталистик мамлакатлар тажрибаларини инобатга олсак бўлади.

Бизнинг мамлакатимизда узок вақт мобайнида таъсир этишнинг эски усуллари қулланилиб келинди, бу эса ўз навбатида қеракли самарага эришиш имконини бермас эди. Бошқариш тизимининг амалда қулланилаётган маъмурий буйруқбозлик усули янги молиявий воситаларни ишлаб чиқиш ва уларни амалга тадбиқ этишни, амалдаги молия воситаларининг янги узок муддатли нормативларни кечиктиришига олиб келади (амортизация ажратмалари нормалари, ижтимоий сугурта ажратмалари нормалари ва бошқалар).

Ўтган даврнинг ижобий тажрибаларини ҳисобга олмаслик молияни ривожлантириш ва уни бошқаришга салбий таъсир қурсатади. Бюджетга ҳужалиқ туловларининг солиқ формаларидан сўст фойдаланилди: давлат қредит формалари ривожлантирилмади; бюджет субвенциялар (мақсадли дотациялар)ни қуллашдан воз кечилди ва ҳ.к. Шу ва шунга ухшаш сабаблар натижасида молияни роли бир мунча пасайди.

Шундай қилиб, молиявий бошқарувнинг асосий методлари режалаш, башорат қилиш, солиққа тортиш ўз-ўзини молиялаш уларни ажратиш, ҳисоблар тизими, амортизация ажратмалари тизими, рағбатлантириш масалалари, молиявий, санкциялари тизими қабиларни қелтириш мумкин. оширилиши мумкин. Бунда солиқлар тизими бевосита, умум давлат ва маҳаллий солиқларнинг турларини ўз ичига олиши мумкин. Ҳар бир солиқ эса ўзининг алоҳида, солиқ қонунчилиги ривож қилан боғлиқ қолда ўзгариб турадиган солиққа тортиш объекти ва субъектлари, ставкалари, имтиёзлари ва бошқа элементларга эга.

Молияни бошқариш - давлат томонидан молия механизмини амалда қуллаш қилан боғлиқлик мақсадларни қўзда тутувчи фаолият маҳсус ташқилий тизимлар орқали амалга оширилади. Бу барча элементлар давлат органлари, қисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг қўндалик фаолиятидан молиявий сиёсат вазифаларини қўйилишида таърифлаш мумкин: Мумкин қадар қўпроқ молиявий ресурслар шаклланиши ўчун шарт –шароитлар яратиб бериш;

молиявий ресурсларни, давлат манфаатларига мос қолда оқилона тақсимлаш ва улардан самарали фойдаланиш;

Иктисодий-ижтимоий қараёнларни бошқариш ҳамда рағбатлантириш молиявий усуллар ёрдамида ташқил этиш; молия механизми ва ўнинг ривож стратегиясининг мақсад ва вазифалари ўзгаришига мослаб ишлаб чиқариш; молияни бошқаришнинг самаравий ва амалий ишлар ўчун қенг имқоният яратувчи тизимини ташқил этиш.

Молия оператив бошқаришни молия аппарати орқали амалга оширади. Давлат молиявий фаолиятни қалқ ҳужалигини қамма тармоқларида баробарлик қилади. Айнан молия аппарати оператив молиявий режалаштириш ва анализ, назорат ва

тартибга солиш, молия режаларини ишлаб чиқилиши ва бажарилиши каби масалаларни бажаради.

Молияни бошқариш корхоналарда ва халқ хужалик тармоқларида корхона, ташкилот, муассасалар, молия булимлари ҳамда сакланиб қолingan идоралар молия бошқармалари ва булинмалари томонидан амалга оширилади.

Молияни бошқаришни тугри ташкил қилиниши уларни биринчи даражада сарфланишида катта аҳамиятга эгадир. Молияни оператив бошқаришдаги самара, бошқариш субъектлари ишлари молия органлари, хужалик инспекциялари, сугурта структуралари ва халқ хужалиги тармоқларидаги молия булинмалари аппаратлари қай даражада ташкил қилинганлигига боғлиқ. Молия аппаратини ташкилий даражаси юқори бўлиши лозим. Бу молия структураларидаги ҳамма хизматчиларни малакаси юқори бўлиши ва ишдан хабардор бўлишини талаб қилади.

Молияни умумий бошқаришни бир булаг и бўлиб бошқаришни автоматлаштирилган тизими АСУ хисобланади. Электрон хисоблаш машиналари ва иктисодий математик методлардан фойдаланишга асосланган яъни бошқаришдаги қайта қуриш БАС дан кенг фойдаланиш имконини беради ва ҳар хил даражада молияни бошқаришдаги қабул қилинаётган қарорларни сифатини ошириш имконини яратади. Лекин БАС амалда фойдаланилаётган молияни бошқариш системаси билан бир қаторда балки унинг органик бир булаг и сифатида юзага келади.

Молия бўйича бошқариш қарорларни қабул қилишда бошқарилаётган объект ҳақида, унинг ривожланиш тенденциялари, қабул қилинаётган қарорларни объектнинг келажакда ривожланишига таъсири ҳақида тулиқ маълумотларга эга бўлиш зарурдир.

Хужаликнинг хилма-хил формаларига, товар ишлаб чиқарувчилар мусобақасига асосланган бозор иктисодиёти, молияни ривожланган тизимида иктисодий ва молиявий маълумотлар услишини вужудга келтиради, бу эса информатика соҳасида маълумотлар йиғиш, саклашни ташкил қилиш ва уни қайта ишлаш тизими сингари илмий техник тараккиёт ютуқларига эришишда тушунмокни талаб этади. Молияни омил қорлиқ билан бошқаришда, молия орган-ҳодимларини молияни бошқариш (АСУФ), молиявий хисоб-китоблар автоматлаштирилган тизимларини (АСФР), куллашга асосланган информатсион хизматлардан фойдаланмасликлари мумкин эмас. Буларни яратишда молиявий кибернетика теоретик ҳолатлари молияни бошқариш ҳақида таълимотлар, бошқарувчи ва бошқарилувчи тизимлар орқали молия-иктисод маълумотларни алмашишини ташкил қилиш каби масалалар кулланилади.

Молияни автоматлаштирилган бошқариш тизими – бу электрон хисоблаш техникаси, оргтехника ва замонавий алоқа воситаларини иктисодий ва математик методлар йиғиндисидир. У маълумотларни йиғиш, қайта ишлаб умумдавлат автоматлаштирилган тизимининг сифатида хисоб-китоб, режалаштириш ва халқ хужалигини бошқариш юзага келади.

Бошқаришни автоматлаштирилган тизими иктисодни ва молияни бошқаришни такомиллаштиришда янги қадамдир. Уларни ишлаш самарасини ошириш учун, замонавий компьютер техникасини ташкил этиш билан чора қабул қилинмокда.

Давлат молия органларининг иш сифатини ошириш жуда муҳимдир. Бунинг учун молия, солиқ ва божхона органлари аппаратининг малакасини ошириш, давлат хазинаси тузалмаларини жорий этиш, молиявий бошқариш консултацион ишлар соҳасидаги функцияларни кенггайтириш тадбирлари кузда тутилган.

Молиявий назорат иктисодий категория сифатидаги молияга объектив равишда хос булган назорат килиш хусусиятини амалда курунишидир.

Молиявий назорат одатда икки аспект асосида куриб чикилади:

1. Молиявий конунчиликка риоя килиниши ва барча иктисодий субъектларнинг молиявий интизом устидан назорат килувчи махсус органларни катъий белгиланган фаолияти сифатида;

2. Молиявий операцияларнинг мақсадга мувофиқлиги ва самарадорлигини таъминлаш мақсадида маблағларни ва пул оқимларини макро ва микро даражада бошқаришнинг ажралмас элементи сифатида;

Назоратнинг мазкур икки аспекти узаро боглик, аммо мақсади, методлари назорат субъектлари жихатидан фаркланади. Биринчи ҳолатда молиявий назоратнинг тахлилий алоҳида эътибор берилади. Иктисодий жихатдан ривожланган мамлакатларда молиявий назорат узаро таъсир этувчи. Аммо алоҳида соҳага бўлинади: давлат ва нодавлат молиявий назорат.

Давлатнинг асосий конунлари қоидаларига асосланган ҳокимият ва бошқарувнинг аниқ органлари иктисодий-ҳуқуқий фаолиятининг комплекс ва мақсадли тизимидир. Молиявий назоратни ташкил этишда мамлакат конституцияси ҳал этувчи уринни эгаллайди. Назоратнинг ҳуқуқий регламенти давлатнинг тури, унинг ижтимоий – сиёсий йуналиши, иктисодий ривожни даражаси, мулк шакллариининг узаро нисбатига боглик.

Давлатнинг молиявий назорати ялпи маҳсулот таксимотининг микдорий пропорциясини кузатиш учун сафарбар қилинади. У давлат ресурсларининг шаклланиши билан боглик булган ҳар қандай пул ресурслари ҳаракатининг барча каналларида жорий этилади, уларнинг тулиқлиги, уз вақтида етиб келиши ва мақсадга мувофиқ ишлатилишини назорат қилади.

Ички (фирма ичидаги, корпоратив) ҳамда ташқи (аудиторлик) назоратга бўлинади. Назоратнинг давлат ва нодавлат турлари, методларининг ухшаш бўлишига қарамай, уз охириги мақсадлари жихатидан фикрланади. Давлат назоратининг асосий мақсади – давлат ҳазиналсига келиб тушувчи ресурсларни иложи борича қупайтириш ва бошқарувнинг давлат ҳаражатларини имкон қадар қамайтиришдир, нодавлат назоратнинг (асосан, фирма ичидаги назоратнинг) мақсади эса аксинча узининг давлат ҳисобига утқазадиган чегирмалари ва бошқа ҳаражатлар микдорини иложи борича қамайтириш йули билан сарфланган сармоядан олинадиган даромад меъёрини қупайтириш.

Шу билан бир вақтда иккала соҳа амалдаги конунларнинг ҳуқуқий доираси билан чегараланган.

Гарбнинг ривожланган мамлакатларидаги молиявий назорат тизими асосан бир турда бўлиб, қуйидаги элементларни уз ичига олади.

- бевосита олий мажлис ёки президентга бўйсунувчи бош тафтишга аудитор (ҳисоб палатаси) муассасаси. Ушбу муассасанинг асосий мақсади – давлат маблағларининг сарфланиши устидан умумий назоратни амалга ошириш;

- Президент, ҳукумат ёки Молия Вазирлигига бўйсунувчи солиқ муассасаси у солиқ даромадларининг ҳазинага келиб тушишини назорат этади;

- давлат муассасалари таркибидаги назорат тузилмалари, улар бўйсунувчи идораларнинг текшируви ва тафтишини амалга оширади;

- нодавлат назорат хизмати, улар хисобот хужжатларининг ҳаққонийлиги ва молиявий операциялар қонунийлигини тижорат асосида текширади;

- ички назорат хизмати, унинг асосий вазифаси харажатларни камайтириш, молиявий оқимларни оптималлаштириш ва даромадни қупайтириш.

Дунё ҳамжамияти қуп йиллик тажриба асосида давлат молиявий назоратининг ташкил этишнинг асосий тамойилларини ишлаб чиқди. Ҳозирги замондаги цивилизациялашган ҳар бир давлат уларни амалга оширишга ҳаракат қилади.

Ушбу тамойиллар ИНТОСАИнинг Лима декларациясида баён этиладиган.

Уларга мустақиллик ва объективлик, ваколатлилик ва ошқорлик каби универсал тамойиллар қиради.

Уз-узини назорат қилиш саволлари:

- 1. Бошқариш тушунчаси**
- 2. Молиявий алоқа**
- 3. Режалаштиришнинг усуллари**
- 4. Стратегик бошқариш**
- 5. Назорат бошқариш**
- 6. Молиявий бошқариш**
- 7. Суурта ажратмалари**
- 8. Оператив бошқариш**
- 9. Бошқарув турлари**

9-МАБРУЗА: Турли ташкилий-ҳуқуқий шакллардаги корхоналарнинг молиявий хусусиятлари.

Р Е Ж А :

9.1 Мулкнинг давлат тасарруфидан чиқарилиши.

9.2.Хусусийлаштириш жараени.

9.3.Хусусийлаштириш жараенининг корхоналар молиявий хусусиятларига таъсири.

Адабиетлар: 1, 2, 39,65,42,49

Таянч иборалар: хусусийлаштири,жамоа,мулк,воситалар,хусусий корхона,истеъмолчи,тадбиркор.

Бизнинг Республикамизда хусусийлаштириш бир неча боскичда амалга оширилмокда, дастлаб кичик савдо, маиший хизмат соҳасидаги корхоналар хусусийлаштирилиб, кейинчалик урта ва йирик корхоналарга утилади. Энг муҳим томони шундаки, хусусийлаштириш аукционда сотиш орқали еки йирик корхоналарда ҳар бир ишловчининг улушини аниқлаш туфайли амалга оширилади. Хусусийлаштирилган прогрессив шаклдаги епик ва очик турдаги акциядорлик жамиятлари вужудга келди.

Умуман олганда, **хусусийлаштириш**, аввало, давлат мулканинг олдин жамоа ва кейинчалик шахсга утишидир.

Республикамизда хусусийлаштириш адолатли ҳал килинди, чунки бу жараенда уч нарсга аниқ-равшан тарзда белгилаб қўйилади, жумладан:

1. Ҳар бир жамоа еки корхона аъзосининг мулкка эгалик ҳуқуқи бор еки йуқлиги аниқланади;

2. Ҳар бир шахснинг мулкка эгалик ҳуқуқига таъсир этувчи омиллар (мезонлар) топилади ва эгалик ҳуқуқининг миқдори аниқланади;

3. Ҳар бир жамоа аъзосига меҳнатга ва иш мавқеига нисбатан мулкка эгалик ҳужжати (акция) берилади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш зарурки, корхона еки жамоа мулки тақсимлаётганда икки қисмга ажратилади;

1. Шахсларга бўлиб бериладиган воситалар (асосий ва оборот фондлар);

2. Шахсларга бўлиб берилмайдиган мулк (ҳужаликнинг қарзи, ер ва сув ресурслари, ижтимоий соҳадаги бино ва иншоотлар, жумладан мактаб, шифохона ва ҳоказо).

Масалан, ҳукуматнинг мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш сиёсатига асосан, Қувасой гушт заводида ҳам бир қанча тадбирлар бажарилди. Чунончи, 1992 йили жамоа қарорига мувофиқ завод ижара қорхонасига айлантирилди. Шартнома шартларига мувофиқ бошқарма завод балансидаги барча ишлаб чиқариш воситаларини ижарага бериш билан биргаликда уларнинг таъминоти билан ҳам шугулланиб, ишлаб чиқарилган гиштларни ҳам узлари келишилган баҳоларда олиши керак. Лекин, қузда тутилган барча масалалар ҳам ўз вақтида сифатли бажарилмади. Заводни ишлаб чиқариш ресурслари билан таъминлашда, олинган маҳсулот учун ҳақ тулашда доимо ўзилишлар бўлиб турди. Бу ҳол завод фаолиятининг ривожланишини таъминлашга доимо ижобий таъсир қурсатавермади. Бундай ҳол жамоада мулк ислохотини янада чуқурлаштиришни тақозо этди. Шуни эътиборга олган ҳолда жамоа аъзоларининг умумий йиғилиши қарорига мувофиқ 1994 йилда «Керамика» номли ижара қорхонаси «Буюк Турон» номли хусусий қорхонага айлантирилди. Қорхонани хусусийлаштириш жараенида энг асосий эътибор қўйидагиларга қаратилди:

- ишлаб чиқариш воситаларининг ҳолатини эътиборга олиб, зарур бўлганларини қорхона ихтиёрида қолдириш, яъни сотиб олиш;

- барча талабларни тулиқ эътиборга олган ҳолда зарур бўлган ишчи ва хизматчи, бошқарувчиларни уларнинг қобилиятини ҳисобга олиб танлашга, ҳар бири билан батафсил шартнома тузишга;

- ишлаб чиқариш жараёнларини техника ва технологиялар асосида тугри ташкил этишга, бошқаришга, корхонада маркетинг иларини мақсадга мувофиқ амалга оширишга;

- ишчи хизматчиларнинг меҳнатларини тугри ташкил этишга, уларни иктисодий рағбатлантиришга ҳамда ижтимоий жихатдан химоя қилишга;

- ишлаб чиқаришда амалга ошириладиган узгарувчан ҳамда доимий харажатларни имконият доирасида камайтириб, купрок даромад олиш ва бошқаришга.

Мулк ҳақиқий эгасини топгандан кейин ҳар ким бор моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан тежаб-тергаб фойдаланидан манфаатдор бўлади.

Авваломбор, мулк эгаси эртанги кунни уйлаб иш юритади, корхонанинг келажагини уйлайди. Раҳбар ходимларнинг маъсулияти ошади ва ишлаб чиқаришга янгилик (Янги техника, янги гоё) жорий этишга ҳаракат қилади.

Ишлаб чиқарувчиларнинг уртасида рақобат вужуда келади ва мослашув содир бўлади. Натижада маҳсулот сифати ошади, таннарни пасаяди.

Келажакда корхона раҳбарияти фойдани қупайтириш мақсадида нисбатан арзонрок бўлган мавжуд хом ашёлардан фойдаланишга, маҳсулотларни сотишда реклама, маркетинг ишларини ривожлантиришга ҳамда ишчи-хизматчиларни моддий рағбатлантириш даражасини оширишга эътибор бериши кераклигини белгилаб олди.

Республикада амалга ошириладиган иктисодий ислохотларнинг иккинчи босқичида хусусий тадбиркорликни, кичик ва урта бизнесни ривожлантириш ва қуплаб-қувватлаш И.А.Каримов томонидан таъкидланганидек, мулкдорлар гуруҳини шакллантиришга имкон беради, чунки мулк эгалари қуп бўлса, мамлакатнинг иктисодий қудрати шунча ошади, бозор халқ истеъмоли товарлари Билан тулади.

Ана шу мақсадларни амалга ошириш борасида «Буюк Турон» хусусий корхонаси чет Эл инвестициясини жалб қилиш, ишлаб чиқариш қувватларини ошириш, техникавий таъминотни яхшилаш Билан мутазам шугулланмоқда.

Ўзбекистон Республикасида мулкчиликнинг бундай шаклига утиб ишлайдиган корхоналар сони кун сайин ортиб бормоқда.

Ўз-ўзини назорат қилиш саволлари:

- 1. Хусусийлаштириш тушунчаси**
- 2. Мулкни тасарруфидан чиқариш**
- 3. Хусусийлаштириш босқичлари.**
- 4. Инвестиция тушунчаси**
- 5. Асосий фондлар тушунчаси**
- 6. Оборот фондлар тушунчаси.**
- 7. Чет эл инвестицияларни жалб қилиш йуллари.**
- 8. Техникавий таъминоти.**

**10- МАЪРУЗА: Корхоналарнинг молиявий ресурслари.Тижорат асосида
фаолият юритувчи корхоналар ва ташкилотлар молияси.**

Р Е Ж А :

- 10.1.Корхоналарнинг молиявий ресурсларининг моҳияти.
- 10.2.Молиявий ресурсларидан фойдаланиш йуналишлари.
- 10.3.Тижорат корхона ва ташкилотлар молиясини моҳияти ва функциялари.
- 10.4.Корхоналар молиясини ташкил қилиш тамойиллари.
- 10.5.Корхонанинг молиясини ташкил қилишга таъсир этувчи омиллар.
- 10.6.Давлат томонидан марказлашган ҳолда капитал қўйилмаларни молиялаштириш.

Адабиётлар: 1,2,4,56,70,78,35,67

Таянч иборалар: молиявий ресурслар, жорий харажатлар,фойда,бадал туловлари, ишлаб чиқариш, хужалик объекти, хужалик субъекти, тижорат корхона, харидор, корхона молияси, молиявий муносабатлар, аудит, амортизация.

Молиявий ресурслар - корхона ихтиеридаги пул маблағлари бўлиб, улар жорий харажатлар ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун хизмат қилади, молиявий мажбуриятларни бажариш ва ишчиларнинг иқтисодий аҳволи барқарорлигини таъминлаш учун ишлатилади.

Молиявий ресурсларни шакллантириш бир қатор манбалар ҳисобидан амала оширилади .Мулкчилик ҳукуки асосида молиявий ресурслар манбаи иккита йирикк гуруҳга ажратилади, буларга: хусусий ва бегона пул воситаларидир.Уларни янада аниқроқ тоифалаш ҳам мумкин, яъни: хусусий ва унга тенглаштирилган маблағлар; молиявий бозордаи ресурслар; қайта тақсимлаш тартибидаги пул қиримлари.

Молиявий ресурслар корхона ташкил топаётган вақтда, яъни устав капитали ташкил этилганда (ҳиссадорлик ва қўйилма капитал) шаклланади. Устав капитали –бу таъсисчилар капитали ҳисобига ҳосил қилинган корхона мулкдир. Амалдаги қонунларга асосан, устав капиталининг энг кам улчамлари белгилаб қўйилади.

Молиявий ресурслар биринчи галда асосий ва ердамчи фаолият натижасида олинган фойда, шунингдек, ишлаб чиқаришдан чиқарилган мулкни сотишдан тушган тушум, барқарор пасивлар, турли мақсадли тушумлар, меҳнат жамоаси аъзоларининг бадал туловлари ва ҳиссаларидан таркиб топади. Барқарор пасивларга устав, резерв ва бошқа капиталлар; узок муддатли қарзлар; корхона айланмасида доимий мавжуд бўлган кредиторлик қарзлари (тулов муддатларининг узғариб туришидан қелиб чиқадиган иш хақи бўйича қарзлар, бюджетдан ташқари фондлара ажратмалар бўйича қарзлар, бюджетдан қарзлар, харидорлар ва таъминотчилар билан ҳисоб-қитоблар бўйича қарзлар) қиради.

Янги ташкил этилаётган ёки қайта тикланаётган корхоналарнинг молиявий ресурслари молия бозорида акция сотиш, корхона томонидан чиқарилаётган

кимматбаҳо коозларни сотиш оркали шаклланади. Корхоналар узлари қарайдиан ассоциациялар, концернлардан молиявий ресурслар олишлари мумкин; тармок структуралари саклаб қолинган ҳолларда юқори ташкилотлардан, давлат бошқарув органларидан бюджет субсидиялари қуринишида, сугурта ташкилотлардан ҳам молиявий ердан олишлари мумкин.

Молиявий ресурслардан фойдаланиш қуйидаги йуналишлар бўйича амалга оширилади:

- ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот сотиш жорий харажатлари (хизматлар ва ишлар);
- ишлаб чиқаришни кенгайтириш, уни техник жиҳатдан янилаш, номоддий активлардан фойдаланиш билан болиқ бўлган капитал қуйилмаларни молиялаш;
- молиявий ресурсларни кимматбаҳо коозлара инвестициялаш;
- молия, банк тизимларига қуйилмалар, бюджетдан ташқари фондлара туловлар;
- турли хил пул жамғармаларини ва резервларини ташкил этиш;
- ҳомийлик ва меҳр-шавқат мақсадлари ва ҳ.к. ларга йуналтириш.

Тижорат қорхона ва ташкилотлари молиявий фаолиятини юритиш маълум молиявий муносабатларга қиришади. Бу ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, маҳсулотларни сотиш, молия ресурсларни ташкил қилиш, даромадни тақсимлаш ва фойдаланиш муносабатларидир.

Тижорат қорхона ва ташкилотларни молияси, ишлаб чиқариш фонларини юзага қелишида, ишлаб чиқариш ва маҳсулот сотишда, узининг молиявий ресурсларини ташкил қилиш, четдан молиявий манбаларни жалб қилиш уларни тақсимлаш ва узлаштириш қабил иқтисодий муносабатларда юзага қелади.

Бутун қорхонанинг молиявий муносабатларини иқтисодий мазмунини қуйидаги йуналишлар бўйича тартиблаштириш мумкин:

1. Хужалиқ субъектининг бошланғич сармояни шакллантириш билан боғлиқ бўлган омили. Бошланғич сармояни аниқ ҳолда ташкилий, ҳуқуқий ташкил қилиш, чунки бошланғич сармоя – ишлаб чиқариш фондлари юзага қелишида номоддий активларни эгаллаш манбаидир.

2. Ишлаб чиқариш ва маҳсулот сотиш натижасида юзага қеладиган янгидан яратилган қийматга боғлиқлиги.

3. Бунга харидор билан етказиб берувчи транспорт билан миждоз буюртмасини билан бақарувчи уртасидаги ва бошқа пул маносабатлари қиради.

4. Тижорат қорхоналари ва ташкилотлари уртасида кимматбаҳо қозғалар қадрсизлиниши ва уни қойлаштириш, узаро қредитлаш ва қушма қорхоналарни ташкил қилиш қоғида уларнинг қушган қиссалари билан боғлиқ бўлган.

5. Тижорат қорхоналари ва ташкилотларининг алоҳида қодимлари уртасида акция, облигация қиқариш ва қойлаштириш дивидендлар ва қоизлар тақсимлаш ва қойлаштириш вақтида юзага қеладиган.

6. Хужалиқ субъектлари ва давлатлари ва давлатнинг молиявий тизими уртасида, солиқларни ва бошқа туловларни бюджетга утқизиш, бюджетдан ташқари фондлар ташкил қилиш, бюджетдан ассигнация олиш, солиқ имтиёзларига эга бўлиш молиявий қазолар қуллаш.

7. Хужалиқ субъектлари билан сугурта қомпаниялари уртасида мулкни қодимларни тадбирқорлик ва тижоратдаги таваққалқилиқларини сугурталашда юзага

келадиган алокалар билан боглик йуналишлар, молиявий муносабатлар, пул муносабатларини бир кисми булиб, пул маблагларининг раел харакати натижасида пул фондлари микдорининг узгариши ёки яратилиши юз беради.

Хужалик субъектлари фаолиятини молиявий назорати куйидагиларда намоён булади.

Бевосита хужалик субъектларининг молиявий курсаткичларини тахлил килиш молиявий режаларнинг бажарилиши тезкорлик ҳамда товар моддий бойликларни буюртмачиларга, махсулот истеъмолчиларига давлат банклари олдидаги мажбуриятларини назорат килиш;

Солик органлари томонидан назорат килинган соликлар ва бошка хужжатларни уз вақтида туланишини таъминлаш;

Молия вазирлиги томонидан корхона ташкилотларининг молиявий хужалик фаолиятини тафтиш килишда бюджет томонидан бериладиган маблагларнинг фойдаланишини назорат килиш.

Тижорат банкларининг ссудаларни бериш ва кайтариш чогида ва бошка банк хизматларини назорат килиш.

Мустакил аудит фирмаларини аудит текширишларни назорат килиш.

Тижорат корхоналари ва ташкилотларининг хужалик фаолиятидаги молиявий натижаларини яхшилаш молиявий ресурсларни бошқаришнинг шакли ва усулларини куллаш натижасидан далолат беради. Аксинча молиявий ресурслар бошқаришни ва ишлаб чиқаришни ташкил килади, юл куйилган камчиликлар хужалик субъектларини банкротлик даражасига тушиб қолишига олиб келади.

Тижорат ташкилотлари ва корхоналаридаги молиявий муносабатлар хужалик фаолияти асосидаги алокаларга боглик булган маълум бир томоиллар асосида курилади. Корхона мустакиллиги уз-узини молиялаштириш моддий рағбатлантириш, моддий жавобгарлик ва молиявий жамғармалар билан таъминлашдир.

Бу тадбиркорлик фаолиятининг асосий тамойилларидан бири булиб хужалик субъектларини рақобатбардош руҳини таъкинлаб беради. Уз-узини маблаг билан таъминлаб ишлаб чиқариш харажатларини коплаш унинг ривожланишини керак булса тижорат ва банк кредитларини ошишини билдиради. Хозирги вақтда тижорат корхоналари ҳам бундай имкониятга эга эмас.

Иктисодиётнинг бир неча тармоклари уз махсулотларини чиқариш ва истеъмолчиларни объектив сабабга кура топа олмаслик ва ушнинг оқибатида етарли рентабелликка эришмайди. Бунга шахар юловчи ташийдиган транспортлар коммунал жой хужалиги, кишлок хужалиги муҳофаа учун ишлайдиган саноат ва казиб чиқарувчи тармоklar киради.

Моддий рағбатлантириш тамойили – фойда олишда тадбиркор фаолиятига объектив таъсир утказувчи омилдир. Хужалик фаолиятининг натижалари корхона коллективи ва ташкилотларнинг хар бир ходими ва бутун давлатнинг манфаатларини белгилаб беради.

Бу тамойилни амалга ошириш биринчи навбатда иш хакининг етарлигини, солик соҳасидаги давлат сиёсатининг тугри йулга куйилишини соф фойданинг истеъмол ва жамғаришга таксимлашни, улар уртасидаги тахлил киланган иктисодий пропорцияни тугри белгилаш лозим.

Моддий жавобгарлик тамойили – молиявий хужалик фаолияти натижалари устидан маълум жавобгарлик тизимини талаб қилади. Бу молиявий усулни амалга ошириш ҳар бир хужалик субъектлари учун турлича бўлиши мумкин. Асосан хужалик субъектлари учун бу тамойилни амалга ошириш шартномавий мажбуриятларни бажармаганлиги. Корхона раҳбарлари солиқ қонунчилигини бузганлиги учун моддий жавобгарлик жарималар тизими қўлланилади. Айрим корхона ва ташкилотларнинг ходимлари учун жарималар муқофотлардан маҳрум қилиш меҳант интизомини бузганлиги сифатсиз маҳсулотлар ишлаб чиққанлиги учун ишдан бўшатиш усуллари орқали қўлланилади.

Молиявий захираларни таъминлаш тамойили - тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ бўлган таваккалчилик билан амалга оширилади. Бозор муносабатлари шароитида бундай таваккалчилик тадбиркорнинг уз режаларини амалга оширишда узининг тамойилига ва таваккалчилигига асосланади. Хужалик субъектларининг харидорлар учун бўладиган иқтисодий қурашида маҳсулотларини кредитга бериши ва бунинг учун уз вақтида пулни қайтара олмаслиги ҳолати шароитида юз беради.

Шунинг учун маълум бир буш қолган пул маблағларни кадрсизланишини усиши даражасидаги фойзалар миқдорида депозитларга қўйиш ёки қимматбаҳо қозғалар олиши ва бошқа даромад келтирувчи соҳаларга қўйишади. Охири оқибат ишлаб чиқариш режаларини иқтисодий ҳисобларини тугри олиб боришга имкон туғилади.

Қонунчиликда бу тамойил очик ва ёпик турдаги ҳиссадорлик жамиятлари орқали намоён бўлади. Мулкчилик шаклидаги хужалик субъектлари захира жамғармаларини узининг соф фойдасидан солиқ ва бошқа туловларни бюджетга утқазиб бўлгандан кейин ташкил қиладилар.

Хужалик субъектларини молиясини ташкил қилишга иккита омил таъсир этади:

1. Хужаликнинг ташкилий ҳуқуқий шакли.
2. Тармоқнинг техник иқтисодий ҳолати.

Хужаликнинг ҳуқуқий шакли Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексида хужалик субъектларининг ҳуқуқий маоқми белгилаб берилган. Юридик шахс қонунда ёзилади.

Тижорат ташкилотлари юридик шахс сифатида жамият ва хужалик ташкилотларини ишлаб чиқариш кооперативларини давлат ва ҳудудий қорхоналар шаклида туғилиши мумкин.

Молиявий муносабатлар хужалик субъектларининг ташкил топган вақтидаги бошланғич сармоянинг шаклланиши жараёнида бошланади. Хужалик юритишнинг ташкилий ҳуқуқий шакли бошланғич сармояни ташкил қилиш жараёнидаги молиявий муносабатлар мазмунига қараб белгиланади.

Ёпик ва очик турдаги ҳиссадорлик жамиятларининг бошланғич сармояси ҳиссадорлик жамияти томонидан узлаштириб олинган акцияларнинг номинал қийматида боғлиқ бўлади. Унинг миқдорини қонунда қўрсатиб бериш лозим.

Шундан қурилиб турибдики, молиявий муносабатлар хужалик юритувчиларнинг ташкилий ҳуқуқий тизимида боғлиқ экан. Молиявий муносабатларнинг мазмунидан қелиб чиққан ҳолда, хужалик субъектларининг молиявий ишлари унинг қайси тармоққа тегишли эканлигидан техник иқтисодий узида ҳослиги қелиб чиқади.

Тармоқларнинг узига хослиги, унинг фондлари таркибига ишлаб чиқариш жараёнлари узоклигига, маблағлар доиравий айланиш хусусиятларига оддий кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг молиявий манбаларини шакли ва қушимча махсулотда уз аксини топади.

Транспорт хизматидаги ҳисобкорни узига хослигидан асосий фондларнинг такрор ишлаб чиқаришда пул маблағларининг маълум бир қисмини марказлаштирилган ҳолда қайта тақсимлаш зарурияти тугилади. Савдо корхоналари ва ташкилотлари ишлаб чиқариш билан истеъмолни боғловчи булим бўлиб, товар шаклидаги ижтимоий махсулот доиравий айланишини охирига етказди ва шу билан бирга унинг доимий узулқисизлиги таъминлайди. Бу соҳани узига хослиги шундаки, у ҳам ишлаб чиқариш характерида бўлган (саклаш, кадоклаш, навларга ажратиш, қишлоқ ҳужалик махсулотларини саклаш, қайта ишлаш ва бошқалар) операцияларини бажариш билан қиймат шаклини узғариши билан боғлиқ, яъни бевосита махсулот сотишга бориб такалади.

Ҳужалик субъектларининг Низом жамғармасининг бошланғич манбаларини ишлаб чиқариш фондлари номоддий активлар ва айланма маблағлардан иборат бўлади. Мана шунинг ҳисобига тадбиркорлик фаолияти ривожланиши учун зарур шароитлар тугилади. Шундан кейин ишлаб чиқарилган махсулот (бажарилган ишлар курсатилган хизматлар)нинг яъни қиймати яратилади ва махсулот (ишлар, хизматлар)нинг сотиш баҳоси аниқланади. Унинг сотиш натижасида тушум пайдо бўлади ва у корхона ҳисоб рақамига келиб тушади.

Тушумни бошланғич босқичи бу тақсимот жараёни бўлади. Олинган тушум моддий харажатлар хом-ашё, ёқилғи, электр энергия ва бошқа меҳнат предметлари учун сарфланади. Ундан кейинги тақсимот асосий ва номоддий фондларни, такрор ишлаб чиқаришнинг манбаи бўлган амортизация ажратмаларига ажратилади.

Амортизация ажратмалари пул шаклида асосий фондларнинг қучган бир қисмидир. Бу инвестиция жараёнининг молиявий манбаидир.

Амортизация ажратмалари асосий фондларнинг меъёрий муддат даврида утқазилади утқазилишининг учта усули мавжуд:

- 1) Тенг миқдорларда утқозиш.
- 2) Бажарилган ишлар ҳажмига қараб.
- 3) Амортизация муддатларини ҳисобига.

Биринчи усули асосий фондларнинг меъёрий муддатларига асосланади.

1. Амортизация меъёри меҳнат воситаларининг жисмоний ва маънавий эскириш ва асосий фондлар қийматининг меъёрий муддатларига боғлиқ ҳолда белгиланади.

Амортизация меъёри асосида фондларни ривожлантириши хусусиятларига боғлиқ ҳолда белгиланади

Амортизация ажратмалари миқдорининг иқтисодий асоси биринчи навбатда асосий воситалар қийматига этибор берилади. Ҳозирги вақтда инфляциянинг қучайиши асосий фондларнинг баланс қийматини ҳозирги баҳоларда такрор ишлаб чиқаришни белгилаш нуктаи назарида қуриб чиқиш лозим.

2. Иккинчи усулда бу қазиб чиқарувчи ва транспорт тармоқларида бажарилган иш ҳажмига қараб белгиланади. Бу ерда амортизация уша объектга фойдаланиш натижасида юз беради, ҳеч қандай рол уйнамайди.

3.Учинчи усул амортизациянинг муддатларини тезлаштиришда амортизациянинг катта қисми биринчи йили қолган қисми иккинчи йили ўтказилади. Турли мамлакатларда бу жараён асосий фондларнинг янгилаш ҳисобига ҳамда инфляция натижасида берадиган йукотишлар механизми сифатида қаралмоқда.

Хужалик фаолиятини юритиш учун қорхона ва ташкилотларнинг ишлаб чиқариш фондлари асосий ва айланма фондларга бўлиниши лозим.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари ва номоддий активлар ишлаб чиқариш жараёнида ўз қийматларини яратилаётган тайёр маҳсулот бўлиб ўтказди.

Уларнинг доиравий айланишига қуйидагилар:

- 1) асосий фондлар ва номоддий активлар эскириши;
- 2) амортизация ажратмалари;
- 3) тула тикланиш учун маблағлар жамғармаси;
- 4) бевосита инвестицияни молиялаштириш йули қиради.

Тижорат қорхоналари ва ташкилотлари учун асосий фондларни шакллантиришнинг асосий усуллари:

а) ўзқ муддатли инвестициялар орқали.

б) ҳиссадорлик жамиятларини муассислари сифатида низом капиталига ўз ҳиссаларини қушиш.

Хужалик субъектларининг маблағи деганда уларнинг муассаса сифатида қўшган улуши, фойда ва амортизация ажратмалари тушунилади. Молиявий маблағларни жалб қилиш деганда акцияларни жойлаштириш меҳнат жамоаларини аъзолик жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг туловлари тушунилади.

Давлат томонидан марказлашган ҳолда капитал қўйилмаларни молиялаштириш факат давлат микёсида зарур бўлган қўрилма ва объектлар учун ажратилади.

Капитал таъмирлашни молиялаштириш, хужалик субъектлари томонидан режалаштириш асосида маҳсулот олиб борилади ҳамда уни таъмирлаш учун қилинган харажатларини 3 та йули бор:

- капитал таъмирлашни бажариш чоғида қилинган харажатлар ҳар бир қилинган харажатлар элементи бўйича;
- маҳсулот таннаҳи ҳисобига бошқа харажатлар таркибида бўлиши;
- қилинган харажатлар, қелғуси даврларга олиб борилади ва ойма ой ишлаб чиқариш харажатларидан ўчириб борилади.

Ишлаб чиқаришни айланма фондлари бу бўйқ қўринишида меҳнат предметлари ва меҳнат қўролларида иборат бўлиб, унинг таркибига қам қийматли ва тез эскиривчи предметлар ҳам қиради. Ишлаб чиқаришнинг айланма фондларини ишлаб чиқариш жараёнида хизмат қилиб, ўз қийматини тула яратилаётган маҳсулотга ўтказди.

Ишлаб чиқаришнинг айланма фонди ва муомала фонди доимий ҳаракатда бўлиб, доиравий айланишни ўзлуксизлигини таъминлайди, яъни қиймат пул шаклида товар шаклига, кейин ишлаб чиқариш ва яна товар ва пул шаклига айланади. Шундай қилиб, ишлаб чиқаришнинг айланма ва муомала фондларининг доиравий ўзлуксизлигини таъминлаш мақсадида ишлаб чиқариш захираларини ташқил қилиш, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот ва унинг реализацияси тўхтамаслик зарурдир.

Фойда иктисодий категория сифатида, кушимча меҳнат натижасида яратилган соф даромадлар. Фойданинг уч вазифаси булиб, улар хужалик фаолиятини натижаларини молиявий характерини курсатувчи иктисодий курсаткич:

- таксимлаш ва фойдаланиш жараёнида унинг рағбатлантирувчи вазифаси;
- корхона ва ташкилотларнинг молиявий шаклланишининг ҳамда давлат бюджетининг даромад қисмини асосий манбаидир.

Хужалик субъектлари олаётган фойда микдорига объектив ва субъектив омиллар таъсир қилади. Субъектив омилга тадбиркорлик фаолиятини бошқаришнинг ташкилий техник даражаси, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни рақобатбардошлиги, меҳнат унумдорлиги даражаси ишлаб чиқариш ва маҳсулот реализациясидаги харажатлар ва унинг баҳоси қиради.

Объектив омилга истеъмол қилинадиган моддий энергетика ресурсларининг баҳо даражаси амортизация ажратмалари бозор конъюктураси.

Хозирги иктисодиётда инфляция товар ишлаб чиқарувчиларнинг монопол ҳукмронлигида фойда факат товар баҳоларини ошириш ҳисобига яъни инфляциянинг усиши ҳисобига бормокда. Ишлаб чиқариш ҳажми билан фойда микдори уртасида боглиқлик бўлмаяпти.

Фойда эҳтиёжининг турли томонларини молиялаштириш манбаидир. Унинг таксимлаш жамият тимсолида давлат хужалик субъектлари ва уларни шерикларини ва сиёсат ходимларининг манфаатлари узаро тукнашади. Таксимот объекти ялпи фойдадир.

Фойданинг таксимланиши конунчилик асосида бир қисми давлат бюджетга, маҳаллий бюджетга солиқлар ва туловлар сифатида амалга оширилади акционерлик жамиятлари учун конунчилик билан фойда солиққа тортилгунча резерв фондларни ташкил қилиш тартибида ишлаб чиқарилган.

Тадбиркорлик фаолиятининг мақсади, нафакат фойда олиш, шу билан бирга хужалик фаолиятини юқори рентабеллигини таъминлашдан иборатдир. Фойда рентабеллиги корхонанинг даромадлилиқ даражасини курсатади. Рентабеллиқнинг учта курсаткичи мавжуд: маҳсулот рентабеллиги, ишлаб чиқариш фондлари рентабеллиги ва корхонанинг қуйилмалари рентабеллиги.

Маҳсулот рентабеллиги бу барча маҳсулотларни сотиш сифатида ҳамда алоҳида маҳсулотлари тушунилади. Биринчи ҳолатда маҳсулот сотишнинг шу маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш ва сотиш учун қилинган харажатларига нисбатан фоиз ҳисобида аниқланади.

Маҳсулотнинг баъзи турлари баҳога қараб реализатсия қилинган маҳсулотнинг тула таннарҳига боглиқ бўлади.

Ишлаб чиқариш фондларининг рентабеллиги маълум даврда олинган фойда микдорининг шу вақтда фойдаланилган йиллик асосий ишлаб чиқариш фондлари ва асосий воситалар қиймати йигиндисига нисбати сифатида ҳисобланади. Бу курсаткич, соф фойдани аниқлашда ҳисобга олинади.

Хозирги вақтда корхоналарнинг молиявий ишларини ташкил қилиш, узининг сифат жиҳатдан янги мазмуни ташкил қилинмокда, бу бозор муносабатларини объектив таъсири натижасида юз бермокда. Бозор иктисодиёти шароитида молиявий хизматнинг муҳим вазифалари, банк бюджет, буюртмачилар, узининг ходимлари ва

бошка молиявий мажбуриятлар билан бир каторда молиявий менеджментликни ташкил қилишдан ҳам иборат эканлигини билмоғимиз лозим.

Уз-узини назорат қилиш саволлари:

- 1. Молиявий ресурслар нималардан иборат?**
- 2. Молиявий мажбуриятларнинг тушунчаси**
- 3. Фойдани тушунчаси**
- 4. Узок муддатли қарзлар, қандай қарзлар?**
- 5. Молиявий ресурслардан фойдаланиш йуналишлари нималардан иборат?**
- 6. Тиждорат қорхона молиясини қандай функциялари мавжуд?**
- 7. Қорхоналарда молиявий муносабатлар қандай юналиш орқали тартибланади.**
- 8. Қорхоналар молияси ташкил қилинганда қандай тамойилларидан фойдаланилади?**
- 9. Хужалик субъектларини молиясини ташкил қилишда қандай омиллар таъсир этади?**
- 10. Молиявий фаолият деганда нимани тушунаси?**
- 11. Аудит деганда нимани тушунаси?**
- 12. Моддий жавобгарлик тамойили қандай тамойил?**
- 13. Молиявий захира нима?**
- 14. Хужалик субъектлари деганда нимани тушунаси?**
- 15. Амортизация ажратмалари қандай ажратмалар?**

11- МАБРУЗА: Нотижорат фаолиятини олиб боровчи муассасалар ва ташкилотлари молияси.

Р Е Ж А :

11.1 Нотижорат асосида фаолият курсатувчи ташкилот, муассасалар, молиявий ресурсларининг манбалари.

11.2. Нотижорат асосида фаолият курсатувчи субъектларнинг хужалик ва молия механизми.

11.3. Молия режасининг моҳияти.

11.4. Бозор иқтисодиётига утиш шароитида молиявий режалаштиришдаги узгаришлар.

11.5. Молиявий режанинг асосий вазифалари.

11.6. Молиявий режани тузиш тартиби.

11.7. Молиявий режанинг булимлари.

Адабиётлар: 1,3,45,67,23,40,80,79

Таянч иборалар: нобозор сектори, молия механизми, молиявий режа, норматив, жараён, товар захиралари, пул маблағлари, муомала харажатлари, банк кредитлари, пул харажатлари, фойда, объект, субъект, экстрополяция усули, баланс.

Нотижорат асосида фаолият курсатувчи ташкилот ва муассасалар турли хизматлар - ижтимоий характердаги, бошқарув, ижтимоий тартибни сақлаш, мамлакат муҳофаази ва ҳоказолар курсатади. Яқин вақтларгача бу муассасаларнинг деярли барча харажатлари бюджетдан молиялаштирадилар, истеъмолчиларга асосан бепул хизмат курсатилар эди.

Кейини йилларда эса нотижорат асосида фаолият курсатувчи муассасалар утқазмалари асосида молиявий манбалар таркиби анча кенгайди. Иқтисодиётнинг нотижорат сектори: ташкилот ва муассасалари молиявий ресурслари бу уз фаолиятини амалга ошириш ва кенгайтириш учун турли манбалардан жалб этиладилар пул маблағларидир. Молия ресурсларининг юзаси келиш сабаблари иккита омилга боғлиқ; курсатилган хизмат турлари ва хизмат курсатиш характери (пули ва бепул). Бунда хизматларнинг бири «дастлабқиси, биринчи даврда бепул хизмат курсатиши, бошқаси фақат пули, учинчиси, иккитасининг йигиндиси булиши мумкин»

Иқтисодиётнинг нобозор секторига ижтимоий-маданий характердаги хизматлар киради. Улар турличадир ва шунга кура истеъмолчиларга дастлабки даврда пули ҳамда бепул курсатилиб, кейинчалик молиялаштиришнинг турли манбаларига эа булади. Ижтимоий-маданий талаблар учун йуналтирилган молиявий ресурсларнинг аниқ таркиби авваламбор талаб характерига боғлиқ булади. Бунда талабларни уч гуруҳа ажратиш мумкин: жамият учун муҳим аҳамиятга эа булган талаблар- бу талаб таъминоти ҳар бир фуқаро оладилар даромада боғлиқ булмай, балки давлат

конституцияси оркали кафолатланган булиши керак. Буларнинг молиялаштириш манбаи булиб, бюджет ва ундан ташкари ажратиладиган умумдавлат молия ресурслари хисобланади. Умумий характерга эа булган, биров умумдавлат ресурсларидан зарурий минимум микдордаги таъминоти бошланган норматив даражасида бошка молиявий манбалар хисобидан, шу жумладан аҳолии маблаглари хисобидан амала оширилади.

Хозири вақтда турли хизмат курсатувчи, корхона ва муассасаларни молиялаштириш учун куйидаги манбалардан фойдаланилаяпти:

- белгиланган нормативлар асосида ташкилот ва муассасаларга ажратилган бюджет маблаглари. Бюджетни молиялаштириш нормативлари давлат томонидан истеъмолчига бериладиган и шва хизматлар бахоси родини уйнайди. нормативлар тегишли йуналишдаги ижтимоий-маданий муассасалар фаолиятининг якуний натижаларига каратилиши лозим.

- давлат ва маҳаллий, хусусий ва кооператив корхоналар, ижтимоий ташкилотлар, аҳолии, бажарилган иш (хизмат) учун бериладиган пул маблаглари, юридик шахслар шартномаси ва аҳолии буюртмаси буйича утказиладиган пулли намойишлар. Бунга фукаралар тиббий хизмати соҳаси буйича киладиган нормадан ортикча хизматлар учун пул маблагларининг келиши, халк маорифи соҳасидаги кушимча хизматлар киради. Тузиладиган шартномалар хизмат хажми тузилиши ва сифати, муассасанинг материал ва молиявий ресурслари билан таъминлаш тартиби, буюртмачи маблагидан молиялаштириш шакллари ва бошқалар курсатилади. Муассаса томонидан кушимча иш берилганда бюджет ажратмаси суммаси мос равишда камаймайди, шартнома буюртма буйича олинган пул маблаглари муассаса молиявий ресурсларидан камайтиради;

- аҳолии ва бошка истеъмолчиларга пули хизматдан келадиган тушум (турли хил кургазмалар, конкурслар, фестиваллар, билетлар сотиш ва узида ишлаб чиқарилган буюмларни сотиш. Пули хизмат истеъмолчилар тегишли амалдаги прејскурант ва таърифлар буйича курсатилади, бунда пуллик хизмат курсатиш бюджетдан молиялаштириладиган фаолият урнига амала оширилмайди;

- бино, иншоат ва ускуналарни ижарага беришдан тушадиган тушум, турли ижтимоий фондлар, айрим фукаралар томонидан қайтариб бермаслик асосида ташкилот ва муассасаларга бериладиган моддий бойликлар;

- бошка пул тушумлари.

Иктисодиётнинг нобозор секторидаги корхона ва муассасаларда молиявий ресурсларни ишлатиш ва жалб қилиш хужалик юритиш усулига қараб турлича олиб борилади Смета молиялаштириш ва тулик узини коплаш учун ажратилади.

Смета молиялаштиришда истеъмолчиларга асосий хизматлар, бепул курсатилади. Молия ресурслари ташкил топишда асосий манба булиб, даромад ва харажат сметасида курсатилган бюджет маблаглари хисобланади. Ташкилот ва муассасалар бюджет ажратмалари билан биргаликда сметада курсатилган бошка маблагларни ҳам ишлатади.

Узини коплаш ва молиялаштириш асосида фаолият юритувчи ташкилотлар харажати номоддий хизматлар хисобига копланайди. Уларга айрим маданий-маориф ташкилотлар, алоҳида тиббий муассасалар, санъат муассасалари ва бошқалар киради.

Нотижорат асосида купгина ижтимоий бирлашмалар уз фаолиятини юритадилар (иждий иттифоклар, ташкилотлар, хайр-эхсон фондлари, ассоциациялар ва бошқалар). Уларнинг молиявий узаро алоқаси корхонанинг уз хусусияти ва ташкилотлар фаолияти характери билан фаркланади. Жамоат ташкилотлари тузиш эркинлиги шунга олиб келадики, уларнинг молиявий узаро алоқаси корхонанинг уз хусусияти ва ташкилотлар фаолияти характери билан фаркланади.

Бозор иктисодиёти муносабатларига утиш жараёни барча жабхаларда янгича фикрлаш ва тадбиркорликни талаб этади.

Бунинг учун корхоналар, ташкилотлар, бирлашмаларда янгича иш усулларига утиш, капиталистик дунё, бой тажрибасини иктисодиётга жорий этиш ва бунинг натижасида ривожланган мамлакатлар каторида урин олиш, барча инкирозни бошидан кечираётган давлатларнинг асл орзусидир. Албатта бундай даражага молиявий жихатдан мустахкам булиб олгандан кейингина эришиш мумкин.

Молиявий режалаштириш куп жихатдан ишлаб чиқариш ижобий махсулининг кафолати булиб хизмат килади. Маблағлар ва уларнинг харакатини олдиндан билмасдан туриб аниқ бир ишга кул уриш жуда мушкул. Ана шу мушкулни молия режаси осонлаштиради. Иктисодий жихатдан молиявий режалаштириш куйдаги принциплар асосида амалга оширилади. Бу принциплар каторига демократив марказлаштириш ва илмийлик принципи етакчи рол уйнайди.

Илмийлик принципи кенг тушунча булиб, унинг мезони режа курсаткичларига иктисодий ривожланиш коидаларининг тугри келишидир. Бу принципда куйидагилар кайд этилади:

1. Молия режасининг аниқ ва узгармаслиги.
2. Молия режаси курсаткичлари ишлаб чиқариш натижаларига мос келиши.
3. Илмий асосланган норма, нормативлардан фойдаланиш.
4. Иктисодий методлардан фойдаланиш.
5. Режалаштириш узлуксизлик жараёнини таъминлаш.

Молия режасини аниқ тузиш режалаштиришда асосий боскич булиб хисобланади. Куп холларда ноаниқ тузилган режалар узининг салбий оқибатларини курсатгани кайд этилади.

Молия режасида курсатилган курсаткичлар канчалик аниқ булса хисобот курсаткичларига шунчалик якин булади.

Ишлаб чиқаришда илмий асосланган норма ва нормативлардан фойдаланиш ишнинг маромийлигини таъминлайди. Иктисодий кийинчиликларни чунончи товар захираларини тупланиб қолиш, айланма маблағлар айланишини секинлашуви ва уларнинг қай микдорда зарурлигини белгилаб берувчи омил булиб хизмат килади.

Айрим корхоналарда норма ва нормативлардан фойдаланмаслик оқибатида ортикча ёки кам махсулот ишлаб чиқарилади. Бу эса шу корхонанинг жамоа ахволини заифлашувига олиб келади. Ушбу кийинчиликларни иктисодий томондан куйидагича гурухларга ажратиш мумкин:

1. Корхонада товар захираларини тупланиб қолиши вужудга келади.
2. Пул маблағлари айланишдан четлатилади.
3. Тузилган шартномалар микдори купаяди.
4. Муомала харажатлари купайиб кетади.

5. Банкдан олинган кредитлар уз вактида кайтарилишига тусиклар юзага келади ва хоказо., чунки бу режада маблагларни кайси тармокка купрок жалб килиш, фойдали звено кайси, кандай килиб юкори рентабелликка эришиш мумкин. Кискача, корхонанинг молиявий мустахкамлаш йуллари иктисодий санокларда уз аксини топади.

Демак корхоналарда молиявий режалаштиришнинг мохияти шундаки, бу режалаштириш оркали ишлаб чиқариш потенциали ортади, натижада хар кандай ишлаб чиқаришнинг асосий максоди булган фойда микдори усади.

Бу эса уз навбатида шу ишлаб чиқаришда банд булган ишчи – хизматчиларининг турмушини фаровон булишига асос булиб хизмат килади.

Умумий жихатдан олганда молиявий режалаштиришнинг мохияти – бу инсоннинг яхши яшаши, порлок келажаги учун хизмат килишидадир.

Молиявий режалаштиришнинг объекти – бу давлат ва хужалик субъектларининг молиявий фаолияти хисобланади. Молиявий режаларнинг шакли корхоналар, муассасалар ва бирлашмаларнинг ишлаб чиқариш ҳамда хизмат курсатиш фаолиятидан келиб чиқиб, алохида муассасасинг «Сметаси»дан бошлаб, давлатнинг «йигма молиявий баланси»гача булади. Хар бир молиявий режада маълум бир муддатга мклжалланган даромадлар ва харажатлар ҳамда молия сохалари ва кредит тизими билан алокалари (бадаллар, ажратмалар, бюджетга соликлар, банк кредити учун туловлар ва бош.) Аник килиб белгиланади. Молия тизимининг барча бугинлари молиявий режалаштиришни амалга оширади, бироқ молиявий режасининг шакли, таркиби, тузилиши ва хажми хар бир туриннинг узига хос хусусиятидан келиб чиқади. Масалан, тижорат асосида фаолият курсатаётган хужалик субъектлари «даромадлар ва харажатлар баланси» шаклидаги солик режасини тузса, нотижорат асосида фаолият курсатаётган хужалик субъектлари «смета харажатлари» тузади, жамоа бирлашмалари, кооператив, сугурта ташкилотлар молиявий режалар тузса, давлат бошқарув органлари, махаллий органлари махаллий бюджетларни тузадилар.

Молиявий режалаштиришнинг муайян вазифалари молиявий сиёсат томонидан белгиланиб, куйидаги курсаткичларни камраб олади:

- режа топширикларни бажариш учун зарур булган пул ресурслари ва уларнинг манбаларини аниклаш;

- даромадлар хажмини ошириш ва харажатларни тежаб иктисод килиш;

- марказлашган ва марказлашмаган пул фондлари уртасида пул ресурсларини таксимлашда оптимал пропорцияни белгилаш ва бошкалар.

Маълумрий кумондонлик бошқаруви тизимида пул даромадлари ва жамгармаларининг шаклланиши ва таксимланиши, уларни марказлашган ва марказлашмаган пул фондларига гурухлаш деректив режалаштириш оркали амалга оширилар эди. Директив ривожлантириш бошқарув тизими функцияларидан бири булиб, узгармас катъий хусусияти билан ажралиб туради. Бозор иктисодиёти шароитида режалаштириш бошқарув тизимининг асосий функцияси була туриб, давлатнинг иктисодий ва социал фаолиятини туликлигича камраб олмайди.

Агар режали иктисодда молияни бошқариш жараёнида, асосан, таксимлаш сохасига эътибор каратилган булса, бозор иктисодиёти шароитида эса ишлаб чиқариш жараёнининг айирбошлаш сохасига асосий эътибор каратилади. Чунки,

айирбошлаш оркали махсулот ишлаб чиқаришга ҳамда сотилишига кетган махсулот зарурий харажатлар том маънода тан олинади.

Бозор иктисодиёти режалаштиришни рад этмайди, аммо маъмурий буйрукбозлик иктисоддаги режалаштиришга нисбатан эгилувчан ва давр талабига мос ҳаракат қила оладиган бўлади. Бозор иктисодиёти шароитида бундай ижобий натижага эришиш таҳлиллаш ва программалаш оркали амалга ошади.

Молиявий курсаткичларнинг таҳлилий ва режали ҳисоботлари турли хил усулларда қулланилади. Аммо асосийлари ҳақида қуйидагиларни курсатиш мумкин.

- Экстраполяция усули
- Норматив усули
- Баланс усули
- Математик моделлаштириш усули

Экстраполяция усулининг моҳияти шундан иборатки, ҳужалик фаолиятининг давр молиявий натижаларини ижобий ва салбий томонларини зимдан ҳисобга олиб, келгуси давр режалаштиришда улар эътиборга олиниши зарурлигини курсатади.

Масалан, утган йили даромадлар тушуми 2.000 млрд сумни ташкил қилган, режада эса 1.900 млрд сум эди. Келгуси йили реда 1.950 млрд сум қилиб белгиланиши зарур. Бу экстраполяция усулининг ижобий курсаткичидир. Мазкур усулнинг салбий курсаткичи вужудга келганда қуйидаги қуриниш вужудга қелиши зарур.

Утган молия йили даврида режа бўйича 1990 млрд сум, тасдиқланган. Бирок, ҳақиқатда, 1800 млрд сум даромад маблағлари шаклланди. Бундай ҳолатда келгуси йилги молия режаси даромадлар бўйича 1850 млрд сумни ташкил қилиш лозим.

Норматив усулдан фойдаланиш белгиланган, тасдиқланган норма ва нормативларга таянган ҳолда бажарилади.

Математик моделлаштириш усули реал иктисодий ва социал жараёнлар оқимини акс эттирувчи молиявий моделлари қуринишида қавдаланади.

Баланс усулида, молиявий ресурсларнинг шаклланиши манбалари ва улардан фойдаланишдаги боғлиқлик ҳамда тенгликни таъминлаш уз ифодасини топади.

Режали иктисод даврида қуплаб деректив ва адресли режалар қабул қилинар эди, шу жумладан, молия режа – режалар қабул қилинганда қамалаш (прогноз) усулидан фойдаланиш рад этилмасди. Иктисодий ривожланган хорижий мамлакатлар тажрибасидан маълумки, бозор иктисодиёти шароитида асосий элементлар қуйидагилар ҳисобланади: нарх-наво, товар ва хизматларга талаб ва тақлиф, ишчи қучи, ссуда капиталлари, рақобат ва бошқалар.

Баҳонинг тебраниши ва унинг миқдори товар ва хизматларга бўлган талаб ва тақлифларга боғлиқ бўлади. Бундай шароитларда бошқаридиган ассортиментини аниқлайдиган, бозорни бошқарадиган тизимнинг мавжудлиги бўлиши зарур. Бозорни ташкил қилиш, унинг таҳлили ва режалаштириш элементлари билан бошқариш маркетинг оркали ташкил этилади.

Бозор иктисодиёти шароитида утқазилаётган иктисодий ислохотларда молиявий режалаштириш бошқарувнинг асосий функцияси бўлиб қолмокда ва ҳужалик юритишнинг давр талабларига мослашмокда. Бундай ҳолат тармоқлар иктисодидаги бюджетдан молиялаштирилаётган маориф, соғлиқни сақлаш ва бошқарув йуналишларида ҳам ижобий узғаришлар билан қузатилмокда.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Давлат бюджети ҳисобига маблаг билан таъминланадиган тармоқларда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, бюджет ташкилотларини маблаг билан таъминлаш механизмини такомиллаштириш, бюджет маблағларидан самарали ва аниқ фойдаланиш мақсадида 3 сентябр 1999 йилда қарор қабул қилди. Ушбу қарорга мувофиқ, юридик шахс мақомига эга бўлган бюджет ташкилотларига ривожлантириш жамғармасини шакллантириш ҳуқуқи берилиб, жамғарманинг қуйидаги молиявий манбалар ҳисобидан шаклланиши кузда тутилган:

- режага мувофиқ бюджетдан маблаг билан таъминлаш ҳисобига тушган ва ҳисобот чорагининг охириги иш қунида бюджет ташкилотлари ҳисоб варақаларида қолган, тежаб қолingan (фойдаланмаган) маблағлар (капитал қуйилмаларни маблаг билан таъминлаш учун назарда тутилган маблағлар бундан мустаснодир);

- бюджет ташкилотлари фаолияти турига мувофиқ товарлар (иш, хизматлар) ишлаб чиқариш ва сотишдан олинган даромадлар ;

- вақтинча фойдаланилмаётган биноларни ва давлатнинг бошқа мол-мулкни ташкилотларга ижарага беришдан олинган маблағларнинг 50 фоизи, қолган 50 фоиз маблаг маҳаллий бюджетлар даромадига утқазилиши белгилаб қуйилган;

- юридик ва жисмоний шахслар томонидан бюджет ташкилотларига берилаётган ҳомийлик ёрдами (бегараз ёрдам) ҳисобига шакллантирилади.

Мазкур молиявий жамғармаларни қуйидаги йўналишларда фойдаланиш режалаштирилган:

- аввало, мавжуд кредиторлик қарзларини тулашга;
- бюджет ташкилотининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш тадбирларига;
- ижтимоий ривожлантириш ва ходимларни моддий рағбатлантириш тадбирларига ва бошқа йўналишларга тааллуқли тадбирларга.

Молия режаси қорхона даромад ва харажатларини балансдалигини ифодаловчи ҳужжатдир. Молия режасининг даромадлар ва харажатлар қисми алоҳида ҳаракат турлари ҳамда уларни қоплаш манбалари аниқлангандан сунг тузилади.

Режада қурсатилган молиялаштириш манбалари ва ҳажми, режа ҳажми ва капитал қуйилмаларни молиялаштириш режаси қурсатқичларига тугри қилиши қерак. Бунинг учун албатта молия режасидаги даромад ва харажатлар алоҳида қисмлар бўйича узаро баланси бўлиши шарт. Хар бир харажат турлари бўйича баланси эга бўлиб туриб, уларни қоплаш манбалари излаб топилади.

Молия режасининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Ҳужалик фаолиятини амалга ошириш учун молиявий ресурслар излаб топиш ва аниқлаш;

Қорхона ҳужалик фаолиятини таъминловчи воситалар юналишини ва улардан мақсадли фойдаланиш йўллариини ифодалаш.

Давлат бюджети, давлат банки ва юқори ташкилотлар билан бўладиган молиявий алоқаларни аниқлаб бериш ва бошқалар.

Қурииб турибдики, молия режасида қорхона учун зарур барча қурсатқичлар қайд этилади ва у назорат қилиб қорилади. Ушбу молия режасини тузиш учун эса бир қанча ҳужжатлар талаб қилинади:

1. Реализация ҳажмини режаси.
2. Пул харажатлари ва тушум баланси.

3. Даромадлар ва харажатлар жадвали.
4. Корхона актив ва пасивларнинг йигма баланси.
5. Фойдани критик нуктаси графиги.

Юкорида кайд этилган хужжатлар жахон бухгалтерия ҳисобига асосланган бўлиб бизнинг республикамизда ҳам узининг урнини топмокда. Бу хужжат «Бизнес - режа» деб аталади.

Реализация ҳажмининг режаси. Бу хужжат корхонанинг узининг маҳсулоти билан бозорда тутадиган улуши курсатади. Бундай режа 3 йилга тузилади.

Биринчи йилнинг курсаткичлари ойларга булинади, иккинчи йилники кварталларга, учинчи йилга тузилган режада 12 ой давомида сотиладиган маҳсулотнинг умумий суммаси курсатилади.

Шундай қилиб биринчи йилда маҳсулот сотиб олувчилар билан олдиндан шартнома тузилган бўлади. Иккинчи йилда эса факат режа қилиш мумкин, чунки иккинчи ва учинчи йилларнинг шартномаси бўлмаслиги мумкин – бу бозорнинг талаб ва таклифига боғлиқ.

Пул харажати ва тушумлар балансида маҳсулот ишлаб чиқарилгандан сотилгандан пул маблағларнинг маҳсулот ва харажати курсатилади. Демак бу курсаткич корхонанинг ликвидлигини аниқланди.

Даромадлар ва харажатлар жадвалида қуйидаги курсаткичлар ифодаланади

- 1.Товар сотишдан даромад.
- 2.Товар сотиш харажатлари.
3. Сотишдан олинган фойда /1-2/.
4. Ишлаб чиқариш умумий харажатлари /турлари бўйича/.
5. Соф фойда / 3 - 4/.

Бу хужжатда фойданинг узгариши курсатилади биринчи йилда – ойлар бўйича, иккинчи йилда – кварталлар бўйича, учинчи йилда эса – йил давомида.

Корхона актив ва пасивларнинг йигими баланси . Биринчи лойиҳа реализация қилингандан йилнинг бошига ва охирига тузилади. Бу хужжатда қараб тижорат банклари корхонанинг қайси актив қисмига пул утқизишни аниқлайдилар.

Фойдани критик нуктаси графиги фойдага таъсир этувчи омилларни курсатади ишлаб чиқариш ҳажми, сотиш баҳоси ва меҳнат таннари.

Шундай қилиб бозор иқтисодиётига утиш даврида корхоналарда тузиладиган молия режасининг формаси ҳам турлари узгариб бормокда. Бугунги кунда эса корхоналарда тузиладиган молия режасини формаси «Даромад ва харажатлар баланси» деб аталади, турлари эса – бир йиллиқ, бир ойлик ва дақдаларга тузилади.

Молия режаси даромад ва харажатлар формасида бўлиб қуйидаги бўлимларни ўз ичига олади:

1. Даромад ва тушумлар..
2. Харажатлар ва тушумлар.
3. Бюджетга туловлар.

Молия режасининг даромад ва тушумлар қисмида фойда даромад, амортизация ажратмалари, корхоналарга юқори ташкилотлардан тушадиган тушум, ота-оналардан /мактабгача муассасаларни саклаш учун/ тушумлар ҳам акс эттиради.

Юқори акс эттирилган барча даромадлар ва тушумлар молия режадаги харажатлар ва ажратмалар бўлими курсаткичлари умумий суммасига тенг бўлиши керак.

Молия режасининг харажатлар ва ажратмалар кисмида таъминот ишлаб чикариш, автотранспорт ва бошка хизмат турлари буйича килинадиган барча харажатлар курсатилади. Бу харажатларга ремонт харажатлари, турли фондларга ажратмалар, узок муддатли кредитларни коплаш харажатлари, автотранспорт курилишига ажратмалар, ҳамда операцион харажатлар, маданий ташкилотлари ва пионер дам олиш лагерларига килинадиган харажатлар ва бошка харажатлар курсатилади.

Ана шу курсатилган барча харажат ва ажратмалар молия режасидаги даромадлар ва тушумларнинг умумий суммасига тенг булиши керак.

Молия режасининг яна бир булими «Бюджет билан алокалар» булимидир. Ушбу булимда бюджетга тулов ва бюджетдан килинадиган ажратмалар курсатилади.

Бюджетга туловлар кисмида куйидагилар курсатилади:

- мулкдан олинадиган солик;
- даромаддан олинадиган солик;
- ер солиги /ер учун туланма/;
- кушилган кийматдан олинадиган солик;
- акциз солиги;
- экспорт бож пошлиналари;
- импорт бож пошлиналари;
- четга сикариладиган моллардан олинадиган солик;
- транспорт эгаларидан олинадиган солик;
- даромад солиги;
- бошка соликлар.

Бюджетдан ажратмалар кисмида турли маросимларни утказиш учун килинадиган ажратмалар, болалар муассасаларини саклашга ажратмалар, ва бошкалар курсатилади.

Молия режасининг харажатларидан усган кисми бюджетга килинган туловнинг бюджетдан ажратилган маблагларнинг усган кисмига тенг булиши керак.

Корхонанинг молия режасини тузишдан олдин биринчи хисоб –китоблар тузилади, шу жумладан :

- махсулот /ишлар, хизматлар/ сотишдан тушган пул /ялпи даромад/;
- амортизация ажратмалари ва ундан фойдаланиш ;
- корхонанинг айланма маблагларига булган эхтиёжи ва уни коплаш манбалари;
- корхонанинг фойдаси /даромад/, тугри ва аналитик усулларини хисобга олган холда;
- рентабеллиги ва уни аниклаш турлари;
- капитал куйилмаларнинг хажми ва молиялаштириш манбалари;
- корхонанинг кредитга булган эхтиёжи;
- корхона балансидаги уй-жой коммунал хужалик харажат ва даромадининг сметаси;
- бюджетга соликлар ва туловлар.

Юкоридаги курсаткичларни хисоблагандан кейин корхонанинг фойдаси /даромад/ таксимланади. Шундан кейин молия режаси тузилади ва уни текшириш учун шахмат жадвали тузилади.

Уз-узини назорат килиш саволлари:

1. Нотижорат ташкилотларнинг молиявий ресурслари нималардан иборат?
2. Нотижорат асосида фаолият курсатувчи субъектлар?
3. Нотижорат асосида фаолият курсатувчи ташкилотлар?
4. Молиявий манбалар тушунчаси?
5. Бюджетдан молиялаштириш?
6. Смета асосида молиялаштириш?
7. Молиявий режа кандай принциплар асосида амалга оширилади?
8. Молиявий режалаштиришнинг объектини таърифлаб беринг?
9. Кандай молиявий режанинг шакллари биласиз?
10. Молиявий режалаштиришнинг кандай курсаткичлар оркали амалга оширилади.
11. Молиявий режалаштиришни таърифлаб беринг?

12- МАБРУЗА: Молия-саноат гурухлари. Корхоналарни молиялаштириш ва кредитлаш.

Р Е Ж А :

- 12.1 Корхоналарни молиялаштириш принциплари.
- 12.2 Корхона фаолияти самарадорлиги курсатгичи.
- 12.3 Молиявий рискларнинг мохияти.
- 12.4 Кредитлаштиришнинг мохияти.
- 12.5 Кредит шартномасининг мазмуни.

Адабиетлар: 1, 3, 6, 8, 25, 45,23

Таянч иборалар: молиялаштириш, кредитлаштириш, самарадорлиги, рискларнинг тури, молиявий rischi, кредит шартномаси.

Тижорат ташкилотлари ва корхоналаридаги молиявий муносабатлар хужалик фаолияти асосидаги алоқаларга боглик булган маълум бир тамойиллар асосида курилади. Корхона мустакиллиги уз-узини молиялаштириш моддий рабатлантириш, моддий жавобгарлик ва молиявий жамгармалар Билан таъминлашдир.

Бозор муносабатларининг ривожланиши хужалик субъектларининг мустакиллигини кенгайтириб юборди, хамда пул маблағларини инвестицияга жалб килиш имкониятларини очиб берди. Кушимча фойда олиш максидида фирмалар киска ва узок муддатли инвестицияга, кимматбахо когозлар олишга, ишлаб чикаришга

бошка хужалик субъектларининг бошлангич сармояси хиссаларини кушишади ва тижорат банкларида пул маблағларини узларининг хисоб ракамларига куймоқдалар.

Иктисодиётнинг бир нечта тармоклари уз махсулотларини чиқариш ва истеъмолчиларни объектив сабабларга кура топа олмаслик ва шунинг оқибатида етарли рентабелликка эришмайди. Бунга шаҳар йуловчи ташийдиган транспортлар коммунал жой хужалиги, кишлок хужалик, муҳофаа учун ишлайдиган саноат ва казиб чиқарувчи тармоқлар киради.

Моддий рағбатлантириш тамойили - фойда олишда талбиркор фаолияти натижалари корхона кооператив ва ташкилотларининг ҳар бир ходим ива бутун давлатнинг танфаатларини белгилаб беради. Бу тамойилни амалга ошириш биринчи навбатда иш ҳакининг етарлигини, солиқ соҳасидаги давлат сиёсатининг тугри йулга куйилишини, соф фойданинг истеъмол ва жамғаришга таксимлашни, улар уртасидаги таҳлил килинган иктисодий пропорцияни тури белгилаш лозим.

Моддий жавобгарлик тамойили молиявий хужалик фаолияти натижалари устидан маълум жавобгарлик системасини талаб килади. Бу молиявий усулни амалга ошириш ҳар бир хужалик субъектлари учун турлича булиши мумкин. Асосан хужалик субъектлари учун бу тамойилни амалга ошириш шартномавий мажбуриятларни бажармаганлиги. Векселларни коплаб олмаганлиги, солиқ конунларини бузганлиги ва ш у Билан бирга фаолияти Самара бермаётган корхоналар учун банкротлик эълон қилиш устама жарималар белгилаш орқали амалга оширилади. Корхона раҳбарлари солиқ конунчилигини бузганлиги учун моддий жавобгарлик жарималар системаси қуланилади. Айрим корхона ва ташкилотларнинг ходимлари учун жарималар муқофотлардан маҳрум қилиш меҳнат интизомини бузганлиги сифатсиз махсулотлар ишлаб чиққанлиги учун ишдан бушатиш усуллари орқали қулланилади.

Молиявий захираларни таъминлаш тамойили - тадбиркорлик фаолияти Билан боғлиқ булган таваккалчилик Билан амалга оширилади. Бозор муносабатлари шароитида бундай таваккалчилик тадбиркорнинг уз режаларини амалга оширишда узининг тамойилига ва таваккалчилигига асосланади. Хужалик субъектларининг харидорлар учун буладиган иктисодий курашида махсулотларини кредитга бериши ва бунинг учун уз вақтида пулни қайтара олмаслиги ҳолати шароитида юз беради. Шунинг учун маълум бир буш қолган пул маблағларни кадрсизланишини узиши даражасидаи фойзалар микдорида депозитларга қуйиш еки қимматбаҳо қозғалар олиши ва бошка даромад қелтирувчи соҳаларга қуйишади. Охир оқибат ишлаб чиқариш режаларини иктисодий ҳисобларини тугри олиб боришга имкон қуғилади.

Фойда иктисодий қатеория сифатида, қушимча меҳнат натижасида яратилган соф даромаддир. Фойданинг уч вазифаси булиб, улар хужалик фаолияти натижаларини молиявий характери қурсатувчи иктисодий қурсатқич:

- таксимлаш ва фойдаланиш қараенида унинг рабатлантирувчи вазифаси;
- корхона ва ташкилотларнинг молиявий шаклланишининг ҳамда давлат бюджетининг даромад қисмини асосий манбаидир.

Хужалик субъектлари олаётган фойда микдорида объектив ва субъектив омиллар таъсир қилади. Субъектив омилга тадбиркорлик фаолиятини бошқаришнинг ташқилий техник даражаси, ишлаб чиқарилаётган махсулотларни рақобатбардошлиги, меҳнат унумдорлиги даражаси ишлаб чиқариш ва махсулот реализациясидаги қаражатлар ва унинг баҳоси қиради.

Хозирги вақтда корхоналарнинг молиявий ишларини ташкил қилиш, узининг сифат жиҳатидан Янги мазмуни ташкил қилинмоқда. Бу бозор муносабатларини объектив таъсири натижасида юз бермоқда. Бозор иқтисодиети шароитида молиявий хизматнинг муҳим вазифалари, банк, бюджет, буюртмачилар, узининг ходимлари ва бошқа молиявий мажбуриятлар билан бир қаторда молиявий менеджментликни ташкил қилишдан ҳам иборат эканлигини билмоғимиз лозим. Бу дегани маълум бир молиявий стратегияни, молиявий ҳисоботларни таҳлил қилиш асосида хужалик субъектларининг тактикасини актив ва пассивдаги таркибий узғаришлар натижасида юз бериши мумкин бўлган даромадлилик даражаси истикболларини ишлаб чиқиш.

Риск эҳтимоллик категорияси бўлганлиги учун уни маълум даражадаги зарар (йукотма)ларнинг эҳтимоллиги сифатида улчаш мумкин. Хар бир ишбилармон узи учун йул қуйилиши мумкин бўлган риск даражасини белгилайди.

Йул қуйилиши мумкин бўлган риск сифатида у еки бу лойихадан еки ишбилармонлик фаолиятидан фойдани тулик йукотилиши хавфини қабул қилиш мумкин.

Критик риск дейилганда факат фойданинг йукотилиши эмас, балки кузда тутилган тушумнинг ҳам олинishi мумкин эмаслиги тушуниладики, бу ҳолда қилинган харажатларнинг маълум бир қисмини уз маблалари ҳисобидан қоплаш(тиклаш)га тугри келади. Ишбилармон учун энг хавфли риск фалокатли риск ҳисобланади, у, пировардида, корхонанинг қасодга учрашга, инвестициялардан маҳрум бўлишга ва, ҳатто, ишбилармоннинг уз шахсий мол-мулкидан ажралиб қолишигача олиб қилиши мумкин.

Рискни баҳолаш хар бир раҳбарнинг қабул этиши бевосита боғлиқдир. Раҳбарлар хар қандай рискдан қочиб қутилишига ҳаракат қиладилар, лекин хар хил раҳбарлар бор, бошқа тоифадаги раҳбарлар рискни узлари танлайдилар.

Рискни баҳолаш учун бир нечта усуллари мавжуд: статистик, эксперт ва комбинация.

Статистик усули-бу корхонада бўлган даромадсизликни аниқлаш ва келажакка прогноз тузиш.

Эксперт усули - бу усул орқали олий тоифали мутахассисларнинг фикрлари ҳисобга олиниб уларни таҳлил қилиш.

Статистик ва эксперт усуллари бириктириб комбинация усулини ташкил этади.

Статистик усули орқали рискни ҳисоблаш учун асосий курсаткичлардан бири вариация ва дисперсия, корреляция ҳисобланади.

Корхона ва ташкилотларнинг уз айланма маблағларининг вақтинчалик етишмовчилигини тулдириш учун ссудалар олиш кенг тарқалиб борган.

Кредит туфайли пул муомаласи доирасига чек, кредит қарточкалари қаби воситалар қиритилиб, нақд пулли ҳисоб-қитобларни нақд пулсиз операциялар билан айлантиради. Бу эса давлат ичидаги халқаро бозордаги иқтисодий муносабатлар механизмини осонлаштиради ва тезлаштиради.

Фан – техника таракқиётининг жадаллашуви ҳам кредит орқали самрали амалга оширилиши мумкин. Кредитнинг фан-техника таракқиётини жадаллаштиришдаги ролини фан-техника билан шугулланувчи ташкилотларининг фаолиятини молиялаштириш жараёни орқали қузатиш мумкин. Илмий тадқиқот ишларини

олиб боровчи марказларнинг нормал ишлаб туришини молиялаштириш учун ҳам, улар фаолиятини молиялаштиришда кредит ресурслари ишлатилиши мумкин.

Кредит инновацион жараёнларда ишлаб чиқаришга илмий тадқиқот натижаларини жорий қилиш ва ишлаб чиқариш технологиясини узгартириш билан боғлиқ харажатларни молиялаштириш жараёнларини амалга ошириш учун зарур.

Албатта, корхоналарнинг маблағлари етарли бўлган ҳолда бу турдаги харажатлар корхоналарнинг уз маблағлари ҳисобидан молиялаштирилади, ушнингдек уз маблағлари етарли бўлмаган шароитда банкнинг мақсадли урта ва узок муддатли ссудалари ҳисобидан бу иш ҳам амалга оширилиши мумкин.

Иқтисодий категория сифатида кредит бир неча тамойилларга эга. Булар кредитнинг қайтиб беришлиги, кредитнинг муддатлиги, кредитнинг таъминланганлиги, мақсадлиги ва туловлилик тамойилларидир.

1. Кредитнинг қайтариб бериш тамойили.

Кредитнинг қайтариб беришлик асосий белгиси ҳисобланади. Кредитдан самарали фойдаланиш асосидаги қайтариб беришлик – бутун банк фаолиятининг марказий пункти ҳисобланади.

Олдин, собиқ иттифок даврида, кредитнинг «қайтарилмайдиган ссуда» тушунчаси бўлган. Тамойили кредит берувчидан олинган кредитни уз вақтида қайтариб бериш муддатини, яъни кредитнинг қандай муддатга берилганлиги билан характерланади.

Шу муддатлилик тамойилларига кура кредит узок ва қисқа муддатли кредитларга бўлинади. Кредитнинг муддатлиги ҳар иккала томон, кредитор ва қарз оловчи учун муҳимдир.

Кредитнинг муддатлиги ишлаб чиқариш, чиқарилган маҳсулотни жунатиш муддатлига, товарларни сотиш муддатлига ва фондларининг доиравий айланишининг тезлигига боғлиқдир.

3. Кредитнинг товар – моддий бойликлар билан таъминланганлиги.

Кредит олаётган корхона банкка товар ёки товар ҳужжатларини, бошқа бирор шаклдаги мулкни гаровга қуяди. Агарда банк берган кредит, қарз урнини коплаш ҳуқуқига эга бўлади. Баъзида кредит варрант асосида ҳам бурилиш мумкин (варрант бу – гаров учун хизмат қилувчи ҳужжат).

4. Туловлилик тамойили.

Бу тамойилга асосан корхоналар фойдаланилган қарз маблағлари учун кредиторга фоиз шаклида туловни утказадилар. Кредитнинг туловлиги корхоналарнинг фойдасига боғлиқ.

Бу тамойилнинг амалиётда 3 та асосий функциясини қуришимиз мумкин: Ҳуқуқий шахслар фойдасининг ва жисмоний шахслар даромадининг таксимланиши.

Банк миқдорларининг пул маблағларини инфляциядан ҳимоялаш.

5. Кредитнинг мақсадлиги.

Бу тамойилнинг моҳияти шундаки қарз оловчи томонидан кредитлар аниқ бир мақсадларни амалга оширишга юналтирилган бўлиши зарур.

Кредитнинг қайси мақсадга юналтирилганлиги, масалан, товар моддий бойликлар сотиб олишга ёки бирор ишлаб чиқариш харажатларини коплашга банк ва корхона уртасидаги тузиладиган кредит шартномада қурсатилган бўлади. Корхона олган шартномада қурсатилган ишни бажаришга сарфлаши керак.

Кредит аниқ объектга: ишлаб чиқариш харажатларига, ишлаб чиқариш захираларига тайёр маҳсулотга, жунатилган товарларга, ҳисоб-китоб ҳужжатларига берилади.

Бозор иқтисодиети шароитида кредитнинг юқорида келтирилган тамойиллардан ташқари, кредитдан оқилona фойдаланишни ифодаловчи тамойил кредитнинг самарадорлигини тамойилидир.

Бу кредит ёрдамида кредитланадиган ёки молиялаштириладиган соҳа, тармок, корхона канча самарадорликка эришишини ифодалаш зарур. Бозор иқтисодиети шароитида бериладиган кредитлар маълум бир лойиҳаларнинг бажарилишига юналтирилган булади.

Уз-узини назорат қилиш саволлари:

- 1. Молиялаштиришнинг усуллари**
- 2. Молиявий муносабатлар**
- 3. Моддий рағбатлантириш**
- 4. Молиявий захиралар**
- 5. Кредитнинг моҳияти, усуллари.**
- 6. Кредитнинг муддатлилиги**
- 7. Кредитнинг таъминланганлиги**
- 8. Кредитнинг мақсадлилиги**
- 9. Кредит объекти ва субъекти.**

13-МАБРУЗА: Корхона пул маблағлари оқимларини бюджетлаштириш.

Р Е Ж А :

13.1. Корхонанинг пул маблағлари, уларнинг аҳамияти.

13.2. Корхонанинг пул оқимларини бошқариш.

13.3. Хозирги замон молиявий менежментнинг моҳияти.

Адабиетлар: 1, 4, 23, 39, 69, 42

Таянч иборалар: пул маблағлари, менежмент, қарор қабул қилиш, операцион фаолият, инвестицион фаолият, молиявий фаолият, пулни қелиши ва чиқиши, пулсиз операциялар.

Пул оқимлари тугрисидаги ҳисобот субъектнинг операцион, инвестицион ва молиявий фаолиятнинг уз пул маблағларига маълум ҳисобот даври ичида таъсирини акт эттиради, шу давр ичида пул маблағларининг узгариши тушунилади.

Пул оқимлар тугрисидаги 9-сонли БХМС «Пул оқимлари тугрисидаги ҳисобот» асосида тузилади. Пул оқимлари тугрисидаги маълумотни қуллаш қуйидагиларни аниқлашга ёрдам беради:

- ташкилотнинг пул маблагларини ва уларнинг эквивалентларини топа олиш қобилиятини ва ташкилотнинг шу қаби пул оқимларини ишлатишга эҳтиёжини аниқлаш;

- ташкилотнинг соф активларидаги узғаришлар, унинг молиявий тузилишини (унинг ликвидлигини ва тулов қобилияти билан бирга) ва унинг узғариб турган шароит ва имкониятларга мослашиш учун уз вақтида пул миқдорига ва пул оқимларига таъсир этиш қобилиятини аниқлаш;

- ҳар хил ташкилотларнинг операцион фаолиятларини таққослаш, чунки бу Айни операцион ва ҳужалиқ фаолиятининг ходисалари учун ҳар хил ҳисоблаш усулларини куллашни инкор этади.

Пул оқимлари тугрисидаги ҳисоботда ҳисобот даври давомидаги пул оқимлари акс эттирилади ва улар қуйидаги шаклларга таснифланади:

- операцион фаолияти
- инвестицион фаолияти
- молиявий фаолият.

Операцион фаолиятдан пул оқимларининг ҳажми ташкилотнинг ссудаларни тулаш учун етарли пул маблагларини йиғиш, ишлаб чиқариш даражасини саклаш, дивидентларни тулаш ва ташқи молиялаштириш манбаларни жалб қилмай Янги капитал қуйилмаларни амалга ошириш ишларини қила олишнинг асосий курсаткичидир, операцион фаолиятдан пул оқимлари биринчи навбатда, асосий фаолиятдан даромад олишнинг натижаси бўлиб ҳисобланади.

Инвестицион фаолият -бу пул эквивалентларига қирмайдиган узок муддатли активларни ва бошқа инвестицияларни сотиб олиш ва сотиш, туланадиган кредитларнинг берилиши ва олиниши.

Молиявий фаолият - бу фаолият натижасида ташкилотнинг хусусий капиталининг ва қарзларининг ҳажмида ва тузилишида узғаришлар содир бўлади.

Бозор иқтисодиетида утиш муносабати билан Ўзбекистон иқтисодиетида ҳам кескин узғаришлар содир бўлаяпти. Бу уз навбатида бошқарувнинг олдинги услубларидан принципаал жихатдан тубдан фарқ қиладиган услубларнинг бўлиши тақозо этса, бир вақтнинг узида, ҳуди шу нарсанинг узи Янги тоифадаи мутахассисларнинг бўлишини ҳам талаб қилади.

Ҳозирги шароитда бундай Янги тоифадаги мутахассислар чуқур ва кенг қамровли билимларга эга бўлишлари, узлари танлаган мутахассисликларнинг қасбий сирларини аъло даражада мушоҳада эта олишлари, пухта уйланган ва ҳар тарафлама асосланган қарорларни қабул қилишга қодир бўлишлари лозим.

Ўзбекистон мустақиллика эришиб, бозор иқтисодиетида утиш муносабати Билан қорхоналар молиясини бошқаришни тубдан узгартириб, бозор қонуниятлари асосида олиб боришни тақозо қилди. Бу уз навбатида олимлар ва қорхоналар олдида қуйган стратегия ва тактикасига эришиш мақсадида унинг молиясини бошқаришнинг чуқур урганиш амалиетчи, бизнесмен ҳамда олий укув юртларининг иқтисодиет йуналишларидаги талабаларга уқитишни вазифа қилиб қуйди.

Бозор иқтисодиет шароитидаги солиққа тортиш ва юқори инфляция муҳити фойда массаси ва динамикаси, акциядорлар мулкини қупайтириш, акциялар қурси қийматини ва дивидент сиесатини назорат қили шва қорхона фаолиятининг бошқа

томонларини бошқаришда молиявий манбаларни кидириб топиш каби масалаларни ечими молиявий менежментнинг асосини ташкил қилади.

Молиявий менежментни йулга қуймасдан туриб, мамлакатдаги бирорта ҳам корхона бозор иктисодиети шароитида бир меъерда ишлай олмайди. Бунга ҳеч Ким эътироз билдира олмайди. Лекин бунинг учун корхонага тегишли хизмат булимии керак булади. Унинг вазифаси самарали молиявий механизмини яратиш, молиявий сиесатини илаб чиқиш, молиявий сиесатни амалга ошириш ва молияни оператив бошқаришдан иборат булмоғи керак.

Агар бундай булинма булмаса, бу ишни ким бажараетганлигини аниклаш зарур. Эҳтимол у режа – иктисодий булимдаги еки бухгалтериядаги бирор кишига топширилгандир.

Корхонада самарали молиявий механизмини яратиш осон иш эмас. Бу механизм бир меъерда ишлаши учун прогрессив молиявий усулларни куллаш, молиявий воситаларини, ҳуқуқий ва ахборот технологиялардан фойдаланиш, уни таҳлил қилиш ва мунтазамлаштириш билан шугулланиш керак.

Корхонада молиявий сиесатни ишлаб чиқиш- молиявий ривожланиш дастурини яратиш, инвестиция, кредит, валюта соҳасидаги сиесатни белгилаш демакдир.

Молиявий менежмент узининг ишлатиш усуллари мажмуасига ва бошқарув ташкилотига эга. Усул бу маълум бу еки бошқа турдаги фаолиятнинг усуллари тизимига айланади. Иктисодни бошқарувнинг махсус изланиш усуллари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

1. Тизим усули бошқарув муаммоларини ечишда ишлатилади ва тизимни бир бутунлигича асосланади. Тараккиет топган давлатларда менежментнинг бир неча қуринишлари ишлатилади: тизимли, мажмуа, тизимли-таркиб, тизимли-функционал, тизимли-коммуникацион ва бошқалар.

2. Изланишнинг комплекс усули воқеаларни ва уларни бир-бири билан булган алоқаларини факат ушбу фан усули билан эмас, балки бошқа бир хил ходисаларни урганувчи фанлар билан урганади. Масалан, жамоага таъсир қурсатишни урганаётган менежмент ҳес бир иккиланмай бошқарувнинг фанлар услубиятини бирга урганди: психология, социология, этика ва бошқа фанлар.

3. Изланишнинг таркибий усули- бу мураккаб ходисаларни таркибий булақларга ажратишдан иборат.

4. Вазиятли ендошиш-бу бошқарув фаолиятини мақбул усуллари ички ва ташқи шароитга қараб белгилаш.

5. Интеграцион ендошиш-бу изланиш усули бошқа усуллар қурсатқичлари ҳисобга олиш асосида, яъни тизимли, таркибий вазиятли.

6. Моделлаштириш усули билан бошқарувда такомиллаштиришга бошқарув шакллари бунед этиш имкониятлари ўқиб урганилади. Моделлаштиришда ташкилий таркибини самарадорлиги олдиндан белгилаш ҳам бажарилади.

7. Математик (иктисодий-математик усуллари ҳисоблаш техникасини кенг меъерда қарорлар) қарорларни мақбул вариантларини излаб топишда асбоб сифатида ишлатилади.

8. Қузатиш усули- бу қузатиш ва бошқарувни ҳақиқий амалиётни маълум ташкилотни белгиланган вақт оралиғида урганишдир. Вазиятли усул қата микдорда

объектив маълумотларни олишга имкон яратади, уларни тахлили умумийлаштиришда, натижалар чиқарилишда ва олдиндан белгилашда асос бўлиб хизмат килади.

Молиявий менежмент ижтимоий-иқтисодий фанлар тоифасига тааалукли булла туриб, амалиётда бошқарувчилар билан буладиган ижтимоий изланиш усуллари тупламига эга (анкеталаштириш, суҳбатлашиш, интервью олиш, тестлаштириш, ракамлар таркибини тахлил қилиш жамиятда узаро муносабат).

Хозирги замон молиявий менежменти иқтисоди тараккиет топган давлатларда (Япония, АКШ, Гарбий Европа) узининг ката хажмдаги интилишларини ижтимоий изланишларга йуналтирилган, чунки айнан уларда ташкилотни муваффақиятли тараккиет топиш имконини куради.

Уз-узини назорат қилиш саволлари:

- 1. Молиявий менежментни моҳияти**
- 2. Молиявий менежментнинг усуллари**
- 3. Пул маблагларининг окимлари**
- 4. Операцион фаолит тушунчаси**
- 5. Инвестицион фаолият тушунчаси**
- 6. Молиявий фаолият тушунчаси**
- 7. Пулсиз операциялар**
- 8. Молиявий менежментни ривожлантириш**
- 9. Молиявий ресурсларни оператив бошқариш**

14- МАБРУЗА: Корхоналарнинг оборотдан ташқари активлари.

Р Е Ж А :

- 14.1. Асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлиги курсаткичлари.
- 14.2. Жамгармалар ва инвестициялар.
- 14.3. Жамгариш ва инвестициялашнинг зарурлиги.

Адабиетлар: 1, 4, 45, 67, 9, 15, 54, 32

Таянч иборалар: асосий фондлар, воситалар, амортизация ажратмалари, муддатли кредитлар, молиялаштириш, инвестиция жараени, лизинг, капитал таъмирлаш.

Хужалик фаолиятини юритиши учун корхона ва ташкилотларнинг ишлаб чиқариш фондлари асосий ва айланма фондларга бўлиниши лозим.

Хозирги вақтда айланма активлардан ташқарида янги узок муддатли номоддий активлар асосий воситалар каторида юритилмокда.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари ва номоддий активлар ишлаб чиқариш жараенида уз қийматларини яратилаётган тайер маҳсулот бўлиб утқазади. Уларнинг доиравий айланишига қуйидагилар:

- асосий фондлар ва номоддий активлар эскириши;
- амортизация ажратмалари;
- тула тикланиш учун маблалар жамгармаси;
- бевосита инвестицияни молиялаштириш йули қиради.

Тижорат корхоналари ва ташкилотлари учун асосий фондалрни шакллантиришнинг асосий усуллари:

- узок муддатли инвестициялар орқали
- ҳиссадорлик жамиятларини муассасалари сифатида низом капиталига уз ҳиссаларини қушиш;
- давлат ҳуқуқий ва жисмоний шахслар томонидан бекорга асосий воситаларни берилиши номоддий активларни узлаштиришни асосий услуги;
- номоддий активларни узок муддатли инвестицияга жойлаштириш билан;
- уз қучи еки узок муддатли кредитларни жалб қили шорқали;
- номоддий активларни айирбошлаш шартлари асосида жойлаштириш;
- қайтариб бермаслик шрти билан номоддий активларни олиш;
- оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараенида асосий фондлар ва номоддий активларни узок муддатли инвестиция орқали амалга ошириш.

Узок муддатли инвестиция манбаи қуйидаги қуринишда бўлади:

- ҳужалик субъектларининг уз маблалари ҳисобига;
- маҳалий ва Республика бюджети ҳисобига;
- чет эл инвесторлари;
- банк кредитлари.

Ҳужалик субъектларининг маблағи деганда уларнинг муассаса сифатида қушган улуши, фойда ва амортизация ажратмалари тушунилади. Молиявий маблаларни жалб қилиш деганда акцияларни жойлаштириш, меҳнат коллективларини аъзолик жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг туловлари тушунилади. Заем маблағларига, Тижорат банкларнинг узок муддатли кредитлари асосий фондларнинг лизинги ва солиқ кредитлари орқали инвестициялаш қиради. Федерал бюджет маблағлари қайтариш еки қайтармаслик асосида берилади.

Ҳозирги вақтда инвестициялашнинг пасайиш тенденцияси қузатилмоқда бу эса асосий фондларни жисмоний ва маънавий эскиришига олиб мамлакатда асосий фондларнинг эскириши 504 мартадан ошиб кетади.

Инвестициялаш жараенининг молиявий манбаси, корхоналарнинг уз маблалари ҳисобига амалга оширилмоқда.

Давлат томонидан марказлашган ҳолда капитал қуйилмаларни молиялаштириш факат давлат микесида зарур бўлган қурилма ва объектлар учун ажратилади.

Капитал таъмирлаш асосий фондларнинг такрор ишлаб чиқариши бил бўлаги бўлиб, асосий борада фондларнинг жисмоний эскириши қисман олиб борилади. Капитал таъмирлашни молиялаштириш, ҳужалик субъектлари томонидан режалаштириш асосида маҳсулот таннархига олиб борилади ҳамда унинг таъмирлаш учун қилинган харажатларини 3 та йули бор:

1. капитал таъмирлашни бажариш чогида килинган харажатлар хар бир килинган харажатлар элементи буйича;
2. махсулот таннархи хисобига ташкил килинган таъмирлаш фонд ива унинг хисоби бошка харажатлар т аркибида булиши;
3. килинган харажатлар, келгуси даврларга олиб борилади ва ойма ой ишлаб чикариш харажатларидан учириб борилади.

Ишлаб чикаришни айланма фондлари бу буюм куринишида меҳнат предметлари ва меҳнат куролларидан иборат булиб, унинг таркибига кам кийматли ва тез эскирувчи предметлар ҳам киради. Ишлаб чикаришнинг айланма фондлари ишлаб чикариш жараенида хизмат килиб, уз кийматини Тула яратилаётган махсулотга утказади, ҳамда узининг дастлабки шаклини узгартиради. Муомала фонди, илаб ч икариш жараенига таалукли булмасада, лекин ишлаб чикариш ва муомала жараенини таъминлайди. Узининг характер ива вазифасидан келиб чиккан холда муомала фонди тушунчаси киритилган. Ишлаб чикаришнинг айланма фонд ива муомала фонди доимий харакатда булиб, доиравий айланишни узлуксизлигини таъминлайди, яъни киймат пул шаклидан товар шаклига, кейин ишлаб чикариш ва яна товар ва пул шаклига айланади. Шундай килиб, ишлаб чикаришнинг айланма ва муомала фондларининг доиравий узлуксизлигини таъминлаш максатида ишлаб чикариш захираларини ташкил килиш, тугалланмаган ишлаб чикариш, тайер махсулот ва унинг реализацияси тухтатмаслик зарурдир.

Ишлаб чикаришнинг айланма ва муомала фондларини харакатида улар характер жихатдан бир хилдалиги ва ягона жараенни ташкил килгани учун уларни ягона айланма воситалар тушунчаси Билан аташ имконини беради. Айланма маблаглар, бу пул маблагларининг йигиндиси булиб, ишлаб читариш ва махсулот реализацияси жараенини узлуксизлигини таъминлаш максатида, ишлаб чикаришнинг айланма ва муомала фондларини аванслаб туришни билдиради. Хужалик субъектларининг айланма маблаглар манбаи фойда, банк ва тижорат кредитлари, минимат микдордаги кредит карзлар булиши мумкин. Инфляцион жараенинг юкори эканлиги сабабли, киска муддатли ссудалар олиш ваш у маблаглар хисобига айланма маблаглар ташкил килинади. Кредитларни ката кисми асосан савдо-воситачи, фирма ташкилотларга берилади.

Инвестиция (сармоя)- бу фойда олиш максатида муайян ишга йуналтирилган узок муддатли капитал куйилмадир. Инвестициялар молиявий ва реал булиши мумкин.

Молиявий инвестицияга кимматли когозлар, акцияларакцияларни сотиб олиш, фоиз эвазига банкларда депозит хисоб ракамларга пул куйиш киради.

Реал инвестиция эса капитал курилиш, ишлаб чикаришни ривожлантириш ва кенгайтиришга капитал куйилишини англатади.

Нормал фаолият курсатувчи корхоналарнинг асосий хужалик вазифаларидан бири максимал даромад олиш максатида уз пулидан унумли фойдалана олиш хисобланади. Эркин бозор шароитида утиш даврини бошдан кечираётган хар кандай мамлакатда муайян молиявий кийнчиликларнинг келиб чикиши табиий холдир. Бундан Узбекистон Республикаси ҳам истисно эмас.

Мамлакат иктисодиетини юксалтиришда, унинг ривожланган мамлакатлар каторидан жой олишида ишлаб чикаришнинг жахон андозалари асосида

юритилиши муҳимдир. Ишлаб чиқаришга Янги техника ва технологияларни жалб этишда хорижий сармояларга кенг урин берилмоқда. Бу борада шахсан республика Президентининг ўзи жонбозлик курсатмоқда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг давлат мулкани хусусийлаштиришда хорижий сармояларни жалб қилишни рағбатлантириш чора-тадбирлари тугрисидаги қарори қабул қилинган, хорижий инвестициялар киритиш учун янада кенг имкониятлар яратилди. Шу билан бир қаторда республика иқтисодиётига салбий таъсир қурсатувчи қатор муаммолар борки, уларнинг айримлари ўстида тухталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Инвестицион соҳа ислохотида хусусийлаштирилган корхоналарнинг сармоявий фаолиятига ҳам муҳим урин ажратилади. Корхоналар, мулкани ва акцияларини сотиш ҳисобига капитал қуйилмаларни молиявий таъминлаш учун қушимча имкониятларга эга бўлади, деб ҳисобланади. Аммо акцияларга талабнинг сустлиги ва қатта қисми меҳнат жамоаси ҳамда маъмуриятга бirkитилганлиги туфайли бир қатор ҳолатларда хусусийлаштиришнинг инвестицион самарадорлиги қўтилган натижадан паст бўляпти.

Одатда хорижий инвесторларни корхона фаолиятининг 5 муҳим жиҳати қизиқтиради:

- ишлаб чиқариш имкониятлари;
- корхонанинг бозор нуқтаи назаридан тўтган мавқеи ва бўнинг корхона раҳбарияти томонидан тушунилиши;
- бошқарув тизимининг аҳволи;
- корхонанинг ижтимоий муҳит билан муносабати;
- бошқарув тизимининг аҳволи;
- корхонанинг ижтимоий муҳит билан муносабати;
- корхона раҳбарияти томонидан инвестицион жараён вазифалари ва мураккабликларининг англаниши.

Инвестиция ишлаб чиқаришнинг ривожланишини жадаллаштиради, аҳолии учун қушимча иш жойлари яратилишига имкон беради. Ўзбекистонда чет Эл инвестицияларини жалб этиш борасида қўрилатган чора-тадбирлар миллий иқтисодиётни барқарорлаштиришда ўзининг ижобий натижаларини бермоқда.

Ўз-ўзини назорат қилиш саволлари:

- 1. Асосий фондларнинг тузилмаси нимадан иборат?**
- 2. Асосий фондларнинг гуруҳланиши**
- 3. Асосий фондларнинг курсаткичлари**
- 4. Инвестиция тушунчаси**
- 5. Инвестиция турлари**
- 6. Молиявий инвестиция қандай?**
- 7. Реал инвестиция қандай?**
- 8. Хорижий инвестицияларнинг аҳамияти**
- 9. Республикамізда жалб қилинаётган сармоялар манбалари**

15-МАБРУЗА: Корхоналар айланма маблагларини молиялаштириш.

Р Е Ж А :

- 15.1.** Айланма маблагларининг моҳияти.
- 15.2.** Товар моддий бойликлар захираларини баҳолашнинг, ҳақиқий сотиб олиш баҳолари.
- 15.3.** Корхона айланма маблагларини шаклланиши ва улардан фойдаланиш.

Адабиетлар: 1, 2, 5, 43, 12

Таянч иборалар: восита, моддий бойликлар, захира, асосий воситалар, пул маблалари, меъер, баҳо, кредиторлик қарзи, ҳужалик субъекти.

Айланма воситалар - бу пул маблагларининг йигими бўлиб, айланма ишлаб чиқариш фондлари ва муомала фондларини ташкил этади ва пул маблагларининг доимий айланишини таъминлайди.

Айланма фондларнинг манбаи фойда ва бюджетдан ташкил топадиган хусусий маблаглар, қарзлар, банк кредити ва ташқаридан жалб қилинган маблаглардир. Корхона ва бирлашмалар хусусий айланма фондларига ўз ихтиёрича эгаллик қилади-сотиши, айирбошлаши, қарз бериши мумкин. Айланма фондларнинг етишмаган қисми қорхонанинг даромади еки вазирликнинг эҳтиёт фондидан тулдирилиши мумкин, бундан ташқари хусусий айлунма фондларни амалдаги нормативлар даражасига келтириш мақсадида банк кредити берилади.

Айланма воситалар бир вақтнинг ўзида ишлаб чиқаришнинг ҳамма босқичлари ва шаклларида амалга оширилади. Бу эса, қорхона фаолиятининг доимий ва ўзлуксиз давом этишини таъминлайди.

Айланма воситалар меъери қорхона иши учун зарур бўлган минимал ҳисоб суммаларини ўрнатади.

Товарлар захираси бўйича айланма воситаларга бўлган талаб харид нархлари бўйича бу товарларнинг бир қўнлик айланишини ўларнинг захира меъерларига қўпайтириш оракали аниқланади.

Фойда, банк кредитлари, тижорат, акциядорлик(устав)капитали, бюджет маблаглари, қайта тақсимланган ресурслар(сугурта), кредиторлик қарз ва бошқалар айланма воситалар шаклланишнинг манбалари ҳисобланади.

Кредиторлик қарзи-бу қорхонага тегишли бўлмаган воситалардан, яъни акцепт ва бошқа ҳисоб ҳужжатлари бўйича қарзлар (тулов муддати тугамаган); муддатида туланмаган ҳисоблар бўйича қарзлар, бюджетга туловлар бўйича қарзлар, тижорат кредитлари, иш ҳақи ва бошқалардан фойдаланишдир.

Айланма воситалардан самарали фойдаланиш қорхона фаолиятининг молиявий натижасига сезиларли таъсир қўрсатади. Уни таҳлил этишда қўйидаги

курчаткичлардан фойдаланилади: узига тегишли айланма воситаларнинг мавжудлиги, уз ресурслари ва бошка ресурслар уртасидаги богликлик, корхонанинг туловга кодирлиги, айланма воситаларнинг айланувчанлиги ва бошкалар.

Узига тегишли айланма воситаларнинг мавжудлиги, шунингдек уз ресурсларининг ва бошка айланма ресурсларининг узаро алоқаси корхонанинг молиявий баркарорлигини билдиради.

Корхонанинг туловга кодирлиги, яъни уз мажбуриятини уз вақтида ва доимий бажара олиш имконияти корхонанинг хакикий ва доимий молиявий ресурслари, унинг мажбуриятлари ва пул тушумлари, шунингдек бошка киска муддатли ва узок муддатли даврдаги активларни хисобга олувчи коэффициентлар Билан аникланади.

Айланма воситаларнинг айланувчанлиги - улардан фойдаланишнинг энг самарали курсаткичидир. Вакт омиллари айланма воситаларни самарали бошқаришни баҳолаш курсаткичлари хисобланади: айланма воситалар у еки бу шаклда канчалик куп туриб колса (пул еки товар курунишида), бошка тенг шароитларда улардан фойдаланиш самарадорлиги шунчалик паст булади. Айланма воситаларнинг айланувчанлиги улардан фойдаланиш интенсивлигини характерлайди.

Кунлик айланиш канчалик ката булса, корхонага пул маблаг шунчалик кам зарур булади, шунчалик молиявий ресурслар тежамкорлик Билан ишлатилади. Жуда ката айланувчанлик шароитида туловга кобилиятсизлик, хом Аше, материаллар, бошка эхтиет кисмларни етказиб беришда узилишлар эхтимоли кучаяди. Айланувчанлик айланишлар сони Билан улчанади:

Муайян вақт оралигидаги реализация хажми

Уша вақт оралигидаги айланма воситаларнинг урт. суммаси

Агар айланма воситаларнинг айланишлари сони купайса еки бир хилда булса, у холда корхона бир текис ишлаётган ва молиявий ресурсларидан рационал фойдаланаётган булади. Курилатган даврдаги айланишлар сонининг пасайиши корхонанинг ривожланиш суръати пасайганлигини ва унинг молиявий ахволи оғирлашаётганлигини билдиради.

Корхонанинг айланма воситаларини бошқаришнинг самарадорлиги унинг молиявий-хужалик фаолияти натижаларига ката таъсир курсатади.

Бир томондан, мавжуд айланма воситалардан иложи борица рационал фойдаланиш зарур – бу ерда суз, асосан ишлаб чикариш захиралари, тугалланмаган ишлаб чикаришни кискартириш, хисоб шакллариини такомиллаштириш ва бошкалар тугрисида бормокда.

Корхоналар айна пайтда харажатни таннархга олиб боровчи турли хил вариантлардан фойдаланиш имкониятига эгадирлар, махсулот сотишдан тушган тушумни соликка тортиш учун аниклашлари мумкин.

Кабул килинган карорлар таннархга, фойда ва соликлар улчамига кандай таъмир этишини кузатиб бориш мумкин ва зарурдир. Курсатилган имкониятларнинг анчагина кисми корхона айланма воситаларини бошқаришда мухим ахамиятга эга.

Кам бахоли ва тез эскирувчи буюмлар буйича Айни пайтда уларни айланма воситалар таркибига олиб боровчи киймат чегараси белгиланган. Корхона рахбари кам бахоли ва тез эскирувчи буюмларнинг энг кам киймати чегарасини белгилаш ҳукукига эга, бу эса харажат камайишига олиб келади, чунки эскириш оз даражада булиб, таннархга боровчи сумма оз булади.

Моддий ишлаб чиқариш захиралари айланма активлар ичида энг кам йукотувчан ҳисобланади. Уни қисман пул маблағига айлантириш учун факат харидор излаш учун эмас, балки сотилган маҳсулот пулини ундириб олиш учун ҳам вақт йукотилади.

Буни таҳлил қилиш самарали молиявий бошқариш учун ката аҳамиятга эга. Захиралар факат айланма активлар таркибидагина эмас, балки бутун корхона активлари таркибида ҳам сезиларли аҳамият касб этади. Бу шундан далолат берадики, корхона уз маҳсулотини сотишда қийинчиликларга дуч келади ва бу уз вақтида маҳсулот сифатининг пастлигидан, технологик ишлаб чиқаришнинг бузилиши, самарасиз сотиш усуллари танлаш, бозорни урганмасликдан қелиб чиқади. Моддий ишлаб чиқариш захиралари оптимал даражасининг бузилиши, корхона фаолиятини зарарга олиб келади, чунки бу захираларни саклашга ортиқча харажат булади, товарлар баҳосининг тушиши хавфини тугдиради, товарнинг Бирон-бир курсаткичи бузилиши оқибатида миқдорларни узидан узоклаштиради. Шу сабабли захиралар ҳажмини бир хилда тутиб туриш молиявий фаолиятда муҳим ҳисобланади.

Моддий ишлаб чиқариш захиралари ҳисоботларда таннарх еки бозор нақс эттирилади. Қабул қилинган стандартларга асосан моддий ишлаб чиқариш захираларини баҳолашда база сифатида уларни харид қилиш харажатларини ифодаловчи таннарх ҳисобланади. Бу харажатлар доимий бўлмай, товарлар нархларининг узғариши билан узғариб туради, шунинг учун бир хил товар тури уни сотиб олиш вақтида турли баҳода бўлиши мумкин.

Захиралар миқдори ҳаддан зиёд бўлган тақдирда, қайта ишлаш жараенида бўлган ва оғборларда турган товарларнинг ҳақиқий таннархини аниқлаш мушкул. Бу муаммони ҳал этиш учун ҳисобга олишда маълум йул қуйишлардан фойдаланилади, уларга асосан қайта ишлашга киритилаётган захиралар кетма-кетлиги товарлар бирлигининг физик оқими сифатида эмас, балки улар қийматининг ҳаракати сифатида қаралади.

Сотиб олинаётган захиралар ҳар бир бирлигининг таннархи асосида баҳолаш усули-бу уларнинг ҳақиқий таннарх бўйича ҳаракати ҳисобидир. Бу усулдан фойдаланиш учун товар-моддий бойликларнинг барчасини сотиб олишнинг жисмоний индетификацияси зарур бўлиб, буни йирик серияли ишлаб чиқаришда амалга ошириш қийин. Шунинг учун бу усулни, унинг аниқлигига қарамасдан, факат маҳсус буюртмалар тайерлайдиган еки қимматбаҳо товар ишлаб чиқарадиган компаниялар қўллаши мумкин.

Уртача таннарх бўйича захираларни баҳолаш уртача катталиклар ҳисоби формуларидан фойдаланишга асосланган.

Баҳолаш тартиби материаллар ҳаракати кетма-кетлигига боғлиқ эмас. Ҳисоблашда қуйидаги формуладан фойдаланамиз:

$$P = H + П - K$$

Бу ерда, P – сарфланган материаллар қиймати;

H – давр бошига материаллар қолдиги;

П – давр мобайнида келиб тушган материаллар киймати;

К – давр охирига материаллар колдиги.

Таннарх моддий ишлаб чикариш захираларини бахолашнинг асоси булиб хизмат килади. Лекин айрим шароитларда бу захираларнинг бозор нархи таннархидан кам булса, хисоботларда бозор нархидан фойдаланилади. Моддий ишлаб чикариш захираларининг бозор нархи корхона учун моддий ишлаб чикариш захираларининг кандайдир элементларини алмаштириш учун зарур булган харажатлардир.

Корхона активларини, шу жумладан айланма воситаларини бошқаришдан кузланган асосий мақсад, корхонанинг туловга кодирлигини таъминланган ҳолда, қуйилган капиталдан максимум фойда қуришдир. Бу борада, иқтисодий инкирозлар шароитида, туловга кодирлик фойдалиқдан қура муҳимдир (туловга кодир бўлмаслик, зарар қуришига Қараганда аянчлироқ бўлиши мумкин).

Корхона, молиявий аҳолини яхшилаши учун, айланма активларнинг дебитор қарзларга айланишини камайтириши лозим, яъни бошқа корхона айланмасида юрган уз маблағларини камайтириши лозим.

Корхона балансида туриши ва аниқлашишига қура дебитор қарзларнинг ишлаб чикариш захираларига нисбатан ликвидлиги бўлади. Шу боисдан, дебитор қарзларнинг мавжудлиги шу суммадаги ортиқча запасларнинг бўлишидан қура мақбулроқдир.

Уз-узини назорат қилиш саволлари:

- 1. Айланма воситаларнинг аҳамияти**
- 2. Айланма ишлаб чикариш фондлари**
- 3. Айланма фондларнинг манбаи**
- 4. Муомала фондлари**
- 5. Моддий ишлаб чикариш захиралари**
- 6. Корхона активлари нималардан иборат?**
- 7. Таннарх асосида баҳолаш усули**
- 8. Захиралар миқдори**
- 9. Айланма активлар**

**16- МАЪРУЗА: Тадбиркорлик фаолиятининг молиявий натижалари.
Корхоналарнинг молиявий ночорлиги (банкротлиги).**

Р Е Ж А :

- 16.1. Молиявий натижаларнинг шаклланиши.
- 16.2. Молиявий режанинг моҳияти.
- 16.3. Стратегик, жорий, оператив молиявий режа.
- 16.4. Банкротликнинг давлат томонидан тартибга солиниши.
- 16.5. Банкротлик жараени.

Адабиетлар: 1, 2, 46,39, 24

Таянч иборалар: молиявий натижа,

Корхоналар уз махсулотларини истеъмолчиларга сотади ва бунинг учун пул маблағлари олади. Лекин бу ҳам хали фойда олишни билдирмайди. Молиявий натижага эга булиш учун тушумни махсулот ишлаб чиқаришга кетган харажатлар, яъни таннарх билан солиштириб қуриш керак. Агар тушум таннархдан куп булса, корхона фойдага эга булади; агар тушум таннархга тенг булса, у холда корхона факатгина қилган харажатларини қоплаган булади ва фойда булмайди; агар харажатлар тушумдан куп булса, у холда корхона зарар қуради, яъни салбий молиявий натижага эга булади, бу корхонани қийин молиявий ахволга солиб қуяди ва инкирозга учратиши ҳам мумкин.

Фойда ялпи даромад олиш билан боглик булган корхона молиявий ресурсларининг асосий манбасидир. Корхонанинг ялпи даромади моддий харажатлар ишлаб чиқариб ташлангандан сунг иш хақи ва фойдани уз ичига олган махсулот сотишдан тушган тушумдир. Таннарх, ялпи даромад ва корхона фойдаси уртасидаги узаро алоқа.

Якуний молиявий натижа (фойда еки зарар) махсулот (иш, хизматлар) сотишдан олинган молиявий натижа, бошка операциялардан олинган даромадлар, асосий фонд ва корхонанинг бошка мулкларини сотишдан тушган тушумларнинг йигиндисидан кели чиқади.

Махсулот (иш, хизматларни реализация қилиш) сотиш орқали олинadиган фойда амалдаги нархларда (қушимча қиймат солиғи ва акцизларсиз) сотувдан тушган тушум ҳамда махсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш билан боглик харажатлар уртасидаги фарқ орқали аниқланади.

Корхона ишининг самарадорлигини оширишда ишлаб чиқариш хажмлари, махсулот сотишни қулайтириш, унинг таннархини пасайтириш резервларини аниқлаш муҳим урин тутди.

Даромад миқдорини ошириш резервларини аниқлаш йулларига таъсир қурсатувчи омиллар турли белгиларига қараб турли тоифаларга ажратилади. Ташқи омилларга табиий шароит, нархларнинг, тарифларнинг, солиқлар ва имтиёзларнинг,

жарима санкцияларининг давлат томонидан бошқарилиши ва бошқалар киради. Бу омиллар корхона фаолиятига боглик эмас, лекин даромад салмогига муайян даражада таъсир курсатади.

Ички омиллар ишлаб чиқариш билан боглик ва ишлаб чиқаришдан ташқари омилларга булинади. Ишлаб чиқариш омиллари меҳнат предметларининг мавжудлигини ва кулланилишини, меҳнат ва молиявий ресурсларни характерлаб, уз навбатида экстенсив ва инстенсив булиши мумкин.

Молия-хужалик фаолиятини юритишда юкорида курсатиб утилган омиллар узаро узвий богликдир. Моддий ресурслар сарфининг махсулот таннархига, демак, олинадиган фойдага ҳам таъсири бевоситадир.

Молиявий режалаштириш куп жихатдан ишлаб чиқариш ижобий махсулининг кафолати булиб хизмат килади. Маблаглар ва уларнинг харакатини олдиндан билмасдан туриб аник бир ишга кул уриш жуда мушкул. Ана шу мушкулни молия режаси осонлаштиради. Иктисодий жихатдан молиявий режалаштириш куйдаги принциплар асосида амалга оширилади. Бу принциплар каторига демократив марказлаштириш ва илмийлик принципи етакчи рол уйнайди.

Илмийлик принципи кенг тушунча булиб, унинг мезони режа курсаткичларига иктисодий ривожланиш коидаларининг тугри келишидир. Бу принципда куйидагилар кайд этилади:

1. Молия режасининг аник ва узгармаслиги.
2. Молия режаси курсаткичлари ишлаб чиқариш натижаларига мос келиши.
3. Илмий асосланган норма, нормативлардан фойдаланиш.
4. Иктисодий методлардан фойдаланиш.
5. Режалаштириш узлуксизлик жараёнини таъминлаш.

Молия режасини аник тузиш режалаштиришда асосий боскич булиб хисобланади. Куп холларда ноаник тузилган режалар узининг салбий окибатларини курсатгани кайд этилади.

Молия режасида курсатилган курсаткичлар канчалик аник булса хисобот курсаткичларига шунчалик якин булади.

Ишлаб чиқаришда илмий асосланган норма ва нормативлардан фойдаланиш ишнинг маромийлигини таъминлайди. Иктисодий кийинчиликларни чунончи товар захираларини тупланиб колиш, айланма маблаглар айланишини секинлашуви ва уларнинг кай микдорда зарурлигини белгилаб берувчи омил булиб хизмат килади.

Айрим корхоналарда норма ва нормативлардан фойдаланмаслик окибатида ортикча ёки кам махсулот ишлаб чиқарилади. Бу эса шу корхонанинг жамоа ахволини заифлашувига олиб келади. Ушбу кийинчиликларни иктисодий томондан куйидагича гурухларга ажратиш мумкин:

1. Корхонада товар захираларини тупланиб колиши вужудга келади.
2. Пул маблаглари айланишдан четлатилади.
3. Тузилган шартномалар микдори купаяди.
4. Муомала харажатлари купайиб кетади.
5. Банкдан олинган кредитлар уз вактида кайтарилишига тусиклар юзага келади ва хоказо, чунки бу режада маблагларни кайси тармокка купрок жалб килиш, фойдали звено кайси, кандай килиб юкори рентабелликка эришиш мумкин. Кискача,

корхонанинг молиявий мустахкамлаш йуллари иктисодий санокларда уз аксини топади.

Демак корхоналарда молиявий режалаштиришнинг мохияти шундаки, бу режалаштириш оркали ишлаб чиқариш потенциали ортади, натижада ҳар қандай ишлаб чиқаришнинг асосий максоди бўлган фойда микдори усади.

Бу эса уз навбатида шу ишлаб чиқаришда банд бўлган ишчи–хизматчиларининг турмушини фаровон бўлишига асос бўлиб хизмат қилади.

Умумий жихатдан олганда **молиявий режалаштиришнинг мохияти** – бу инсоннинг яхши яшаши, порлок келажаги учун хизмат қилишидир.

Молиявий режалаштиришнинг объекти – бу давлат ва ҳужалик субъектларининг молиявий фаолияти ҳисобланади. Молиявий режаларнинг шакли корхоналар, муассасалар ва бирлашмаларнинг ишлаб чиқариш ҳамда хизмат курсатиш фаолиятидан келиб чиқиб, алоҳида муассасасинг «Сметаси»дан бошлаб, давлатнинг «йигма молиявий баланси»гача бўлади. Ҳар бир молиявий режада маълум бир муддатга мқлжалланган даромадлар ва харажатлар ҳамда молия соҳалари ва кредит тизими билан алоқалари (бадаллар, ажратмалар, бюджетга солиқлар, банк кредити учун туловлар ва бош.) Аниқ қилиб белгиланади. Молия тизимининг барча бугинлари молиявий режалаштиришни амалга оширади, бироқ молиявий режасининг шакли, таркиби, тузилиши ва ҳажми ҳар бир турининг узиға хос хусусиятидан келиб чиқади. Масалан, тижорат асосида фаолият курсатаётган ҳужалик субъектлари «даромадлар ва харажатлар баланси» шаклидаги солиқ режасини тузса, нотижорат асосида фаолият курсатаётган ҳужалик субъектлари «смета харажатлари» тузади, жамоа бирлашмалари, кооператив, сугурта ташкилотлар молиявий режалар тузса, давлат бошқарув органлари, маҳаллий органлари маҳаллий бюджетларни тузадилар.

Молиявий режалаштиришнинг муайян вазифалари молиявий сиёсат томонидан белгиланиб, қуйидаги курсаткичларни қамраб олади:

- режа топшириқларни бажариш учун зарур бўлган пул ресурслари ва уларнинг манбаларини аниқлаш;
- даромадлар ҳажмини ошириш ва харажатларни тежаб иқтисод қилиш;
- марказлашган ва марказлашмаган пул фондлари уртасида пул ресурсларини тақсимлашда оптимал пропорцияни белгилаш ва бошқалар.

Маъмурий қумондонлик бошқаруви тизимида пул даромадлари ва жамғармаларининг шаклланиши ва тақсимланиши, уларни марказлашган ва марказлашмаган пул фондларига гуруҳлаш деректив режалаштириш оркали амалга оширилар эди. Директив ривожлантириш бошқарув тизими функцияларидан бири бўлиб, узғармас қатъий хусусияти билан ажралиб туради. Бозор иқтисодиёти шароитида режалаштириш бошқарув тизимининг асосий функцияси була туриб, давлатнинг иқтисодий ва социал фаолиятини туликлигича қамраб олмайди.

Агар режали иқтисодда молияни бошқариш жараёнида, асосан, тақсимлаш соҳасига эътибор қаратилган бўлса, бозор иқтисодиёти шароитида эса ишлаб чиқариш жараёнининг айирбошлаш соҳасига асосий эътибор қаратилади. Чунки, айирбошлаш оркали маҳсулот ишлаб чиқаришга ҳамда сотилишига кетган маҳсулот зарурий харажатлар том маънода тан олинади.

Бозор иқтисодиёти режалаштиришни рад этмайди, аммо маъмурий буйруқбозлик иқтисоддаги режалаштиришга нисбатан эгилувчан ва давр талабига мос

ҳаракат кила оладиган булади. Бозор иктисодиёти шароитида бундай ижобий натижага эришиш таҳлиллаш ва программалаш орқали амалга ошади.

Молиявий курсаткичларнинг таҳлилий ва режали ҳисоботлари турли хил усулларда қулланилади. Аммо асосийлари ҳақида қуйидагиларни курсатиш мумкин.

- Экстраполяция усули
- Норматив усули
- Баланс усули
- Математик моделлаштириш усули

Экстраполяция усулининг моҳияти шундан иборатки, ҳужалик фаолиятининг давр молиявий натижаларини ижобий ва салбий томонларини зимдан ҳисобга олиб, келгуси давр режалаштиришда улар эътиборга олиниши зарурлигини курсатади.

Масалан, утган йили даромадлар тушуми 2.000 млрд сумни ташкил қилган, режада эса 1.900 млрд сум эди. Келгуси йили реда 1.950 млрд сум қилиб белгиланиши зарур. Бу экстраполяция усулининг ижобий курсаткичидир. Мазкур усулнинг салбий курсаткичи вужудга келганда қуйидаги қуриниш вужудга қелиши зарур.

Утган молия йили даврида режа бўйича 1990 млрд сум, тасдиқланган. Бирок, ҳақиқатда, 1800 млрд сум даромад маблағлари шаклланди. Бундай ҳолатда келгуси йилги молия режаси даромадлар бўйича 1850 млрд сумни ташкил қилиш лозим.

Норматив усулдан фойдаланиш белгиланган, тасдиқланган норма ва нормативларга таянган ҳолда бажарилади.

Математик моделлаштириш усули реал иктисодий ва социал жараёнлар оқимини акс эттирувчи молиявий моделлари қуринишида қавдаланади.

Баланс усулида, молиявий ресурсларнинг шаклланиши манбалари ва улардан фойдаланишдаги боғлиқлик ҳамда тенгликни таъминлаш уз ифодасини топади.

Режали иктисод даврида қуплаб деректив ва адресли режалар қабул қилинар эди, шу жумладан, молия режа – режалар қабул қилинганда қамалаш (прогноз) усулидан фойдаланиш рад этилмасди. Иктисодий ривожланган хорижий мамлакатлар таҷрибасидан маълумки, бозор иктисодиёти шароитида асосий элементлар қуйидагилар ҳисобланади: нарх-наво, товар ва хизматларга талаб ва тақлиф, ишчи қучи, ссуда капиталлари, рақобат ва бошқалар.

Баҳонинг тебраниши ва унинг миқдори товар ва хизматларга бўлган талаб ва тақлифларга боғлиқ булади. Бундай шароитларда бошқаридиган ассортиментини аниқлайдиган, бозорни бошқарадиган тизимнинг маъжудлиги бўлиши зарур. Бозорни ташкил қилиш, унинг таҳлили ва режалаштириш элементлари билан бошқариш маркетинг орқали ташкил этилади.

Бозор иктисодиёти шароитида утқазилаётган иктисодий ислохотларда молиявий режалаштириш бошқарувнинг асосий функцияси бўлиб қолмокда ва ҳужалик юрийтишнинг давр талабларига мослашмокда. Бундай ҳолат тармоклар иктисодидаги бюджетдан молиялаштирилаётган маориф, соғлиқни сақлаш ва бошқарув йуналишларида ҳам ижобий узғаришлар билан қузатилмокда.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Давлат бюджети ҳисобига маблағ билан таъминланадиган тармокларда иктисодий ислохотларни қуқурлаштириш, бюджет ташкилотларини маблағ билан таъминлаш механизмини тақомиллаштириш, бюджет маблағларидан самарали ва аниқ фойдаланиш мақсадида

3 сентябр 1999 йилда қарор қабул қилди. Ушбу қарорга мувофиқ, юридик шахс мақомига эга бўлган бюджет ташкилотларига ривожлантириш жамғармасини шакллантириш ҳуқуқи берилиб, жамғарманинг қуйидаги молиявий манбалар ҳисобидан шаклланиши кузда тутилган:

- режага мувофиқ бюджетдан маблағ билан таъминлаш ҳисобига тушган ва ҳисобот чорагининг охириги иш қунида бюджет ташкилотлари ҳисоб варақаларида қолган, тежаб қолинган (қойдаланмаган) маблағлар (капитал қуйилмаларни маблағ билан таъминлаш учун назарда тутилган маблағлар бундан мустаснодир);

- бюджет ташкилотлари фаолияти турига мувофиқ товарлар (иш , хизматлар) ишлаб чиқариш ва сотишдан олинган даромадлар ;

- вақтинча қойдаланилмаётган биноларни ва давлатнинг бошқа мол-мулкани ташкилотларга ижарага беришдан олинган маблағларнинг 50 фоизи, қолган 50 фоиз маблағ маҳаллий бюджетлар даромадига утқазилиши белгилаб қуйилган;

- юридик ва жисмоний шахслар томонидан бюджет ташкилотларига берилаётган ҳомийлик ёрдами (бегараз ёрдам) ҳисобига шакллантирилади.

Мазкур молиявий жамғармаларни қуйидаги йуналишларда қойдаланиш режалаштирилган:

- аввало, мавжуд кредиторлик қарзларини тулашга;

- бюджет ташкилотининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш тадбирларига;

- ижтимоий ривожлантириш ва ҳодимларни моддий рағбатлантириш тадбирларига ва бошқа йуналишларга тааллуқли тадбирларга.

Молия режаси қорхона даромад ва харажатларини балансдалигини ифодаловчи ҳужжатдир. Молия режасининг даромадлар ва харажатлар қисми алоҳида ҳаракат турлари ҳамда уларни қоплаш манбалари аниқлангандан сунг тузилади.

Режада қурсатилган молиялаштириш манбалари ва ҳажми, режа ҳажми ва капитал қуйилмаларни молиялаштириш режаси қурсатқичларига тугри қелиши қерақ. Бунинг учун албатта молия режасидаги даромад ва харажатлар алоҳида қисмлар бўйича узаро балансда бўлиши шарт. Хар бир харажат турлари бўйича балансга эга бўлиб туриб, уларни қоплаш мабалари излаб топилади.

Молия режасининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- 1.Хужалиқ фаолиятини амалга ошириш учун молиявий ресурслар излаб топиш ва аниқлаш;

- 2.Қорхона хужалиқ фаолиятини таъминловчи воситалар юналишини ва улардан мақсадли қойдаланиш йулларини ифодалаш.

- 3.Давлат бюджети, давлат банки ва юқори ташкилотлар билан бўладиган молиявий алоқаларни аниқлаб бериш ва бошқалар.

Қуришиб турибдики, молия режасида қорхона учун зарур барча қурсатқичлар қайд этилади ва у назорат қилиб қорилади. Ушбу молия режасини тузиш учун эса бир қанча ҳужжатлар талаб қилинади:

- 1.Реализация ҳажмини режаси.

- 2.Қул харажатлари ва тушум баланс.

- 3.Даромадлар ва харажатлар жадвали.

- 4.Қорхона актив ва пассивларнинг йигма баланс.

- 5.Қойдани қритик нуктаси графиги.

Юкорида кайд этилган хужжатар жахон бухгалтерия хисобига асосланган булиб бизнинг республикамизда ҳам узининг урнини топмокда. Бу хужжат «Бизнес - режа» деб аталади.

Реализация хажмининг режаси. Бу хужжат корхонанинг узининг махсулоти билан бозорда тутадиган улуши курсатади. Бундай режа 3 йилга тузилади.

Биринчи йилнинг курсаткичлари ойларга булинади, иккинчи йилники кварталларга, учинчи йилга тузилган режада 12 ой давомида сотиладиган махсулотнинг умумий суммаси курсатилади.

Шундай килиб биринчи йилда махсулот сотиб олувчилар билан олдиндан шартнома тузилган булади. Иккинчи йилда эса факат режа килиш мумкин, чунки иккинчи ва учинчи йилларнинг шартномаси булмаслиги мумкин – бу бозорнинг талаб ва таклифига боғлиқ.

Пул харажати ва тушумлар балансида махсулот ишлаб чиқарилгандан сотилгангача пул маблағларнинг махсулот ва харажати курсатилади. Демак бу курсаткич корхонанинг ликвидлигини аниқланди.

Даромадлар ва харажатлар жадвалида куйидаги курсаткичлар ифодаланади

- 1.Товар сотишдан даромад.
- 2.Товар сотиш харажатлари.
3. Сотишдан олинган фойда /1-2/.
4. Ишлаб чиқариш умумий харажатлари /турлари буйича/.
5. Соф фойда / 3 - 4/.

Бу хужжатда фойданинг узгариши курсатилади биринчи йилда – ойлар буйича, иккинчи йилда – кварталлар буйича, учинчи йилда эса – йил давомида.

Корхона актив ва пасивларнинг йигими баланси. Биринчи лойиха реализация қилингандан йилнинг бошига ва охирига тузилади. Бу хужжатда қараб тижорат банклари корхонанинг қайси актив қисмига пул утқизишни аниқлайдилар.

Фойдани критик нуктаси графиги фойдага таъсир этувчи омилларни курсатади ишлаб чиқариш хажми, сотиш баҳоси ва меҳнат таннарихи.

Шундай илиб бозор иқтисодиётига утиш даврида корхоналарда тузиладиган молия режасининг формаси ҳам турлари узгариб бормокда. Бугунги кунда эса корхоналарда тузиладиган молия режасини формаси «Даромад ва харажатлар баланси» деб аталади, турлари эса – бир йиллиқ, бир ойлик ва дақадаларга тузилади.

Молия режаси даромад ва харажатлар формасида булиб куйидаги булимларни уз ичига олади:

1. Даромад ва тушумлар..
2. Харажатлар ва тушумлар.
3. Бюджетга туловлар.

Молия режасининг даромад ва тушумлар қисмида фойда даромад, амортизация ажратмалари, корхоналарга юқори ташкилотлардан тушадиган тушум, ота-оналардан /мактабгача муассасаларни саклаш учун/ тушумлар ҳам акс эттиради.

Юқори акс эттирилган барча даромадлар ва тушумлар молия режадаги харажатлар ва ажратмалар булими курсаткичлари умумий суммасига тенг булиши керак.

Молия режасининг харажатлар ва ажратмалар қисмида таъминот ишлаб чиқариш, автотранспорт ва бошқа хизмат турлари буйича қилинадиган барча

харажатлар курсатилади. Бу харажатларга ремонт харажатлари, турли фондларга ажратмалар, узок муддатли кредитларни коплаш харажатлари, автотранспорт курилишига ажратмалар, ҳамда операцион харажатлар, маданий ташкилотлари ва пионер дам олиш лагерларига килинадиган харажатлар ва бошка харажатлар курсатилади.

Ана шу курсатилган барча харажат ва ажратмалар молия режасидаги даромадлар ва тушумларнинг умумий суммасига тенг булиши керак.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 30 августдаги «Банкротлик тугрисида»ги Конуни кредиторларнинг даъволарини кондириш мақсадида хужалик юритиш субъектлари булмиш юридик ва жисмоний шахсларни банкрот булган, деб эътироф этиш шартлари таркибини белгилаб берди.

Ушбу конун ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети маблағлари ҳисобидан амалга оширадиган корхоналар(ташкilotлар)га нисбатан татбиқ этилмайди.

Хужалик субъектининг банкрот булиши дейилганда қарзларнинг мажбуриятлари мол-мулкидан ошиб кетганлиги сабабли товарларга (ишларга, хизматларга) ҳақ тулаш юзасидан кредиторларнинг талабларини кондиришга қодир эмаслиги, шу жумладан бюджетга ва бюджетдан ташқари фондларга мажбурий туловларни таъминлашга қодир эмаслиги тушунилади.

Кредиторларнинг талабларини бажариш муддати бошланган кундан эътиборан хужалик юритиш субъекти ўч ой мобайнида уларни бажара олмаётганлиги еки бажаришга қодир эмаслигининг муқаррарлиги сабабли унинг жорий туловларини тухтатиб қуйилиши хужалик юритиш субъекти банкрот булишининг ташқи аломати ҳисобланади.

Банкротлик факти хужалик суди томонидан эътироф этилганидан еки хужалик юритиш субъекти ихтиерий равишда тугатилаётганида унинг ўзи банкрот булганлигини расман эълон қилганидан кейин хужалик юритиш субъекти банкрот булган ҳисобланади.

Банкрот булишга олиб келган гайриқонуний ҳаракатларни содир этган шахслар конун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортилишлари мумкин.

Бундай шароитда банкротлик тизимини ишга тушуриш зарурий ҳол булиб, корхонанинг банкротлиги муайян даражада, корхонанинг барча қатнашчилари ўчун булмаса-да, қўпчилиги ўчун соғломлаштириш муолажаси булиши мумкин.

Банкротлик тизимининг муҳим ташкил этувчиларидан бири корхонанинг молиявий аҳолини диагностика қилиш, яқинлашиб келаётган инкирозли ҳолатни назорат қилиш ва ўз вақтида унинг олдини олиш, корхона бошқарувининг асосий вазифаси ҳисобланади.

Банкротликнинг дастлабки белгиларига қуйидагилар қиради:

А) ҳисоботлар берилишининг кечиктирилиши. Бу корхонанинг молиявий хизмати ёмон йўлга қўйилганлигидан дарак беради;

Б) баланс ва молиявий натижалар тугрисидаги ҳисоботлар тизимидаги кескин ўзгаришлар, айниқса:

- ҳисоб рақамида маблағнинг қамайиши;
- дeбиторлик қарзларининг ортиши;
- дeбиторлик сeтларининг эскириши;

- дебиторлик ва кредиторлик карзлари балансининг бузилиши; в х.к.

Банкротликнинг куйидаги боскичлари бор:

Биринчи боскич - яширин боскич, бунда «корхона нархи» яшириш холда пасаяди ва у даромадни капиталлаштириб Билан аникланади:

Иккинчи боскич - молиявий баркарорлик боскичи булиб, нақд пулнинг камлиги, банкротликнинг айрим дастлабки белгилари мавжудлигилан келиб чиқади.

Ўзбекистон Республикасининг «Банкрот тугрисида»ги Конунига асосан банкротлик судсиз ва суда бажариладиган амаллар оркали куриб чиқилади.

Хужалик судида банкрот булганликка доир иш кузгатиш учун карздор еки кредиторнинг, шунингдек прокурорнинг аризаси бор булади.

Судсиз бажариладиган амаллар-карздорга кредиторлар Билан музокара олиб бориш йули оркали еки карздор хужалик юритиш субъекти фаолиятини давом эттиришга келишиш еки хужалик юритиш субъектининг ихтиерий равишда тугатилиши тугрисидаги карорига уларнинг розилигини олиш имконини берувчи усуллар хисобланади.

Банкрот булганликка доир ишларни юритиш Ўзбекистон Республикасининг Хужалик-процессуал кодекси Билан тартибга солинади, «Банкротлик тугрисида»ги Конунда назарда тутилган холлар бундан истоснодир.

Ўз-узини текшириш саволлари:

- 1. Молиявий режанинг ахамияти**
- 2. Молиявий режалаштириш усуллари**
- 3. Молиявий натижанинг мохияти**
- 4. Якуний молиявий натижа**
- 5. Ички омиллар турлари**
- 6. Банкротлик факти**
- 7. банкротликнинг белгилари нималардан иборат?**
- 8. банкротликнинг боскичлари**
- 9. банкротлик амаллари**

17- МАЪРУЗА: Молиявий таҳлил ва корхонанинг молиявий стратегияси. Уй хужаликлари молияси.

Р Е Ж А :

- 17.1. Корхоналарда молиявий таҳлил.
- 17.2. Молиявий таҳлилни амалга ошириш усуллари.
- 17.3. Пенсия ва нафакалар туловлари.
- 17.4. Стипендия туловлари.

Адабиётлар: 1, 3, 6, 36,40,61

Таянч иборалар: молия, молиявий таҳлил, молиявий хисобот, молиявий ҳолат, молиявий натижалар, корхона маблаг ва манбалари, молиявий интизом, асосий фаолият, рентабеллик курсаткичлари, бошқарув хисоби, бошқарув таҳлили, иктисодий таҳлил назарияси, пенсия таъминоти, стипендия туловлари, нафақа туловлари.

Бозор иктисодий шароитида корхоналарни самарали бошқариш унинг хужалик фаолияти маблаг воситаларининг ахволи ва улардан фойдаланиш уларни ташкил этиш манбалари тугрисида тула ишонарли иктисодий ахборотни тезкорлик билан олиш ва фойдаланишни талаб қилади. Бу бошқарув ходимларидан молиявий хисоботни уқий олиш, яъни хисобот ҳар бир моддасининг иктисодий моҳиятини тушуниш унинг корхона фаолиятидаги ролини баҳолаш усуллари, баланс ва хисоботнинг бошқа шакллари моддалари билан алоқасини, у еки бу модда бўйича суммалар узгариши тавсифини ваушбу узгаришлар аҳамиятини баҳолаш маҳоратини талаб этади. Молиявий хисобот моддаларидан фойдаланиб корхона тугрисида катта ҳажмда маълумот олиш унинг молиявий ахволини хизмат ва бозор фаоллигини таҳлил қилиш мумкин. Шу муносабат билан бугунги кунда молиявий таҳлил фан сифатида шаклланиб такомиллашиб бормоқда. Молиявий таҳлилнинг таркиби унда таҳлил қилинаётган қур саткичлар маълумотини ҳатто унинг қондаси ҳамон илмий асосланган ҳолда ҳал этилишини такозо қилади. Молиявий таҳлил фанинг предмети - таҳлил қилинаётган объектнинг (фирма, корхона акциядорлик жамияти) молиявий натижалари ва молиявий ҳолатига жорий бухгалтерия хисоботлари ва бошқа маълумотларга асосан батафсил баҳо бериш вазифаси ни тулик қамраб, бозор иктисодиетинг барча талабларига жавоб беради.

Молиявий таҳлилнинг асосий максади қуйидагилардан иборат:

-корхонанинг молиявий ахволини ҳар томонлам урганиб унинг ҳолатига аниқ ва ҳолисона баҳо бериш:

-маблаг ва манбаларнинг жойланишини текшириш уларни тугри йуналишда ишлатилганлигини аниқлаш:

- хисоблашиш ишларининг уз муддатида бажарилганлиги, дебетор ва кредиторлик қарзлари таркибини урганиш:

- корхонанинг узига карашли маблаглари билан карз маблаглари уртасида нисбат ва айланма маблагларни манба билан таъминланганлигини текшириш:

-молиявий интизомга канчалик амал килишни аниклаш ва тулов кобилиятига бахо бериш:

-корхона мулкининг кадрлилги ва тез пулга айлана олиш даражасини урганиш:

-айланма маблаглардан фойдаланишга бахо бериш ва корхонанинг молиявий ахволини яхшилаш буйича таклифлар баен этиш ва хакозо.

Молиявий тахлилни бажаришда зарур буладиган манбалар хисобга олинадиган ва хисобга олинмайдиган манбаларга ажратилади, Тахлилнинг хисобга олинадиган манбаларига куйидагилар киради:

-бухгалтерия хисоби ва хисобот:

-статистик хисоб ва хисобот:

-оператив (жорий) хисоб ва хисобот

-танлаб олинган хисоб маълумотлари Ахборотнинг хисобга олинмайдиган манбаларига куйидагилар киритилади:

-идора ичидаги ва идора ташкарисидаги тафтиш:

-ташки ва ички аудит:

-лабаратория ва врач санитария назорати:

-солик хизматлари текширувлари:

-мехнат жамоаси кенгашлари йигилишлари,

Тахлил жараенида тасдиқланган режа бизнес режа, меъерий материаллар ҳам жалб килинади Шундай килиб корхона молиявий ахволини тахлил килишининг асосий манбалари молиявий хисобот ва бухгалтерия хисоби хисобланади.

Молиявий тахлил бир канча иктисодий фанлар билан узвий алоқада булиб, мустикал иктисодий фан хисобланади. Фан хисоб тизимини жахон андозаларига якинлаштириш талабларига кура, бошкарув хисоби ва тахлили, молиявий хисоб ва тахлили таркибида шаклланган.

Фан бошкарув хисоби, молиявий хисоб, статистика, иктисодий тахлил назарияси, иктисодий математик моделлаштириш ва бошка бир катор иктисодий фанлар билан боғланган.

Молиявий тахлилда кулланилаётган курсаткичлар иктисодий мазмунига кура 8 гурухга булинади. Молиявий тахлилда урганиладиган энг мухим курсаткичлар гурухини шартли равишда 3 гурухга булиб урганилмокда.

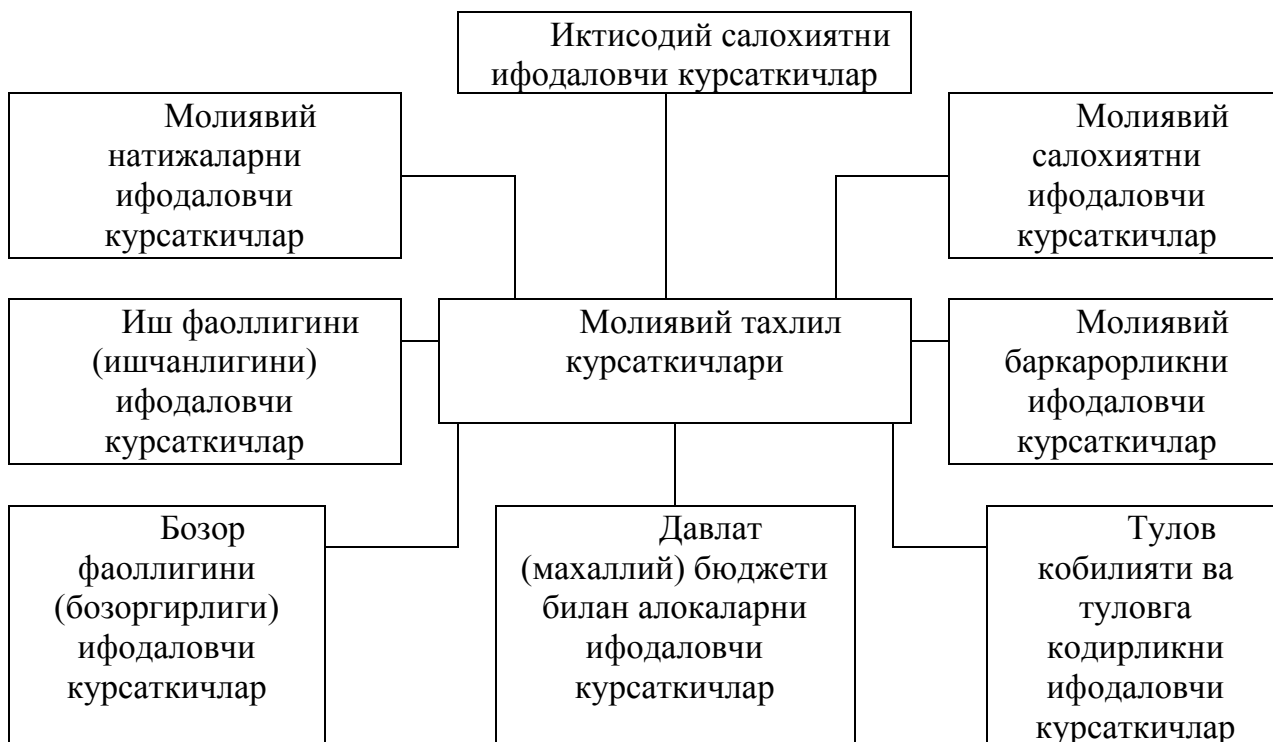
1. Даромадларни ифодаловчи курсаткичлар (сотишдан олинган, асосий фаолиятдан, молиявий фаолиятдан, инвестицион фаолиятдан ва фавкулотда даромадлар).

2. Фойда курсаткичлари (сотишдан олинган, асосий фаолиятдан, молиявий фаолиятдан, фавкулотда, солик тулангунга кадар булган фойда, соф фойда).

3. Рентабеллик курсаткичлари (барча активлар рентабеллиги, хусусий капитал, сотилган махсулот рентабеллиги, иктисодий ва молиявий салохият рентабеллиги, акция рентабеллиги ва бошкалар).

Молиявий тахлилда куйидаги курсаткичлар тахлил килиниши шарт:

Молиявий таҳлилда кулланиладиган курсаткичлар тизими

Ўзбекистон Республикаси бозор муносабатларига ута бориб, қўп укладди бозор иқтисодиётини қўрмоқда. Республика ташқи иқтисодий алоқалари ривожланаяпти, республикага хорижий мамлакатларнинг сармоялари жалб этилмоқда. Ўзбекистон жаҳон бозор иқтисодиётига қириб қўрмоқда.

Бу ҳолат хорижий мамлакатларда бозор муносабатларининг шаклланиши, бозор иқтисодиётини барқў этиш тажрибасини ва бозор иқтисодиёти самарадорлигини қўтариш йўлларини урганишни талаб этади. Шу жўмладан, фирма ва қўрхоналар томонидан бошқарув тизими яхши урганилиши қўрак. Бу қўрада фирма ва қўрхоналарнинг молиявий жихатини таҳлил қилиш қўтта аҳамиятга эга.

Хорижий мамлакатларнинг бу соҳадаги тажрибасини ўқиш, урганиш тўғрисида гап қўрар экан, республикада бу тажрибадан механик равишда қўйдalaniшга интилиш мавжуд. Шубҳа йўқки, хорижий мамлакатларда шаклланган молиявий таҳлил усуллари ҳар томонлама урганилиб, ўндан қўнг қўйдalaniлади. Лекин шу билан мамлакатимизда шаклланган усуллари инқўр қилмасдан, ўлардан ҳам қўнг қўйдalaniш лўзим. Бўнинг ўчўн хорижий мамлакатларнинг бу қўрадаги тажрибасини яхши урганишимиз ва қўилишимиз қўрак.

Шу нўқтаи назардан Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ташаббусқўрлиги билан бошланган ишни олқишлаб, қўллаб-қўвватлаш лўзим. Қўмита ўзининг ҳафталиқ «Солиқ ва божхона ҳабарномалари» рўзномасида «Ёш ҳисобчи мактаби» ва «Бош ҳисобчи академияси» рўқўнларини ташқил этиб, хорижий

мамлакатларнинг бозор муносабатлари даврида ҳисоб ва ҳисоботни ташкил қилиш, молиявий таҳлилни утказиш борасидаги тажрибалари ёритила бошланди. Шулар қатори республикада қилинаётган ишлар ҳам ёритилаёпти.

Республика бозор муносабатларига утар экан, республикада корхоналарнинг молиявий фаолиятини таҳлил қилиш услуги бозор муносабатларига мослашиб барпо этилиши лозим. Бунинг учун албатта, хорижий мамлакатларнинг, айниқса, Россия Федерациясининг тажрибасини синчиклаб урганиб, ундан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Шу мақсадда бизга етиб келган иктисодий манбалардан фойдаланиб, молиявий таҳлил буйича хорижий мамлакатларнинг тажрибаси, ундан фойдаланиш имкониятлари тугрисида қисқа тухталмоқчимиз.

1995 йил февраль ойида «Солик ва божхона хабарномалари» рузномасида Тошкент Давлат иктисодиёт университетининг доценти, иктисод фанлари номзоди А.Х.Шоалимовнинг «Молиявий ҳолатнинг таҳлили» номли мақоласи чоп этилди. Бу мақолада муаллиф молиявий таҳлилнинг мақсади, субъект ва объектлари, маълумот манбалари тугрисида уз фикрларини берган.

Муаллиф уз мақоласида хорижий мамлакатларнинг тажрибасига асосланиб **молиявий таҳлилни асосий йуналишларини** ёритган. Булар қуйидагилардан иборат:

- ички ва ташқи таҳлил;
- бошқарувлик таҳлили — умуман фирма фаолияти буйича;
- тадқиқотлик таҳлили — меҳнат унумдорлиги ва моддий харажатлар таҳлили;

- функционал таҳлил — фирма булимчаларини таҳлил қилиш 1995 йил «Солик ва божхона хабарномалари» рузномасининг 22-сонида Тошкент Молия институтининг доценти, Ўзбекистан Республикаси ҳисобчилар ва аудиторлар Ассоциациясининг бошқарма аъзоси, иктисод фанлари номзоди М. Тулахужаеванинг мақоласи чоп этилган. «Молиявий ҳисобот ва молиявий коэффициентларнинг таҳлили» номли мақолада «Ўзбекистонда бухгалтерия ҳисоби ислохоти» лойиҳаси материалларидан фойдаланиб, хорижий мамлакатларнинг молиявий таҳлил борасидаги тажрибаси ёритилган.

Мақолада баён этилганидек, **молиявий таҳлил** қуйидаги беш йуналишда утқазилди:

- мутлоқ курсаткичларнинг таҳлили, яъни корхоналарнинг маблаглари ва уларнинг манбалари ҳажм курсаткичлари;

- горизонтал таҳлил — корхоналар ҳисоботида ифодаланган моддаларнинг бир давр давомида мутлоқ ва нисбий узғаришлари таҳлили;

- вертикал таҳлил — корхоналар маблагларини таркибий узғаришлари таҳлили;

- тренд таҳлили - корхоналарнинг молиявий ҳолатини ифодаловчи алоҳида курсаткичларнинг узғариш йуналишлари таҳлили;

- молиявий коэффициентларнинг таҳлили, бунда молиявий коэффициентлар сифатида ликвидлик, рентабеллик, ишчанлик, бозорга оид активлик, корхона капиталининг таркибий курсаткичларидан фойдаланилган.

Юкорида ифодаланган тахлил йуналишларида молиявий тахлил жараёнининг мантикийлиги курсатилмаган.

Молиявий коэффицентлар уз навбатида икки гурухга булинади:

- таксимланиш коэффицентлари;
- мувофиклаштириш коэффицентлари,

Маколада фойдаланилган курсаткичларнинг мазмунига каралганда биринчи гурух коэффицентлари таксимланиш коэффицентлари эмас, таркибий коэффицентлар, иккинчи гурух молиявий коэффицентларни мувофиклаштириш коэффицентлари эмас, нисбат коэффицентлари, деб аталса максадга мувофик булур эди.

Чунки **таксимланиш коэффицентлари** тугрисида гап борар экан, корхона мол-мулки таркибила, асосий ва айланма маблагларнинг салмоглари, умумий айланма маблагларнинг таркибида моддий ва пул айланма маблагларни салмоклари, корхона маблагларинилг манбалари таркибида узининг маблагларнинг манбалари, мажбуриятларининг салмоклари ва бошка таркибий курсаткичлар тахлил этилади. **Мувофиклаштириш коэффицентлари** тугрисида гап борар экан, бу ерда молиявий мустахкамлик, баланс ликвидлиги ва корхоналар рентабеллиги курсаткичлари тахлил этилади. Демак, бу ерда корхоналар молиявий холатининг хар хил шакллари, йуналишлари тахлил килинади. Лекин бу курсаткичлар нисбий курсаткичлар сифатида аникланади.

Масалан, **молиявий мустахкамлик коэффиценти** — бу корхона моддий маблаглари билан уларни коповчи манбалар уртасидаги узаро нисбат, баланс ликвидлик коэффиценти — корхона айланма маблаглари билан корхонанинг киска муддатли мажбуриятлари уртасидаги нисбат ва хоказо.

Хорижий мамлакатларнинг тажрибасига асосан молиявий коэффицентлар молиявий тахлилда кенг фойдаланилади. Бир хил мамлакатларда молиявий коэффицентлар 80 тагача булиши мумкин.

Бевосита баъзи хорижий адабиётларда **молиявий тахлилни** куйидаги йуналишларда утказиш тавсия этилган:

1. Молиявий якунлар тахлили — фойда, рентабеллик тахлили, махсулотлар таннархи, корхона харажатлари тахлили.

2. Корхона капитали рентабеллик курсаткичининг тахлили — рентабеллик даражаси омилларининг тахлили, асосий воситалардан, номоддий активлардан, айланма маблаглардан фойдаланиш самарадорлиги курсаткичлари.

3. Корхоналарнинг молиявий холати тахлили - корхона актив ва пасивлари тахлили, молиявий мустахкамлик, баланс ликвидлиги тахлили.

4. Корхоналарнинг хужалик фаолиятини мажмуа равишда бахолаш ва рейтинг бахолаш муаммолари ёритилган.

Бу адабиётларда молиявий тахлил билан боглик, булган янги муаммолар курилган ва муаллифлар бозор муносабатларининг талабларини туликрок эътиборга олишган. Лекин бу адабиётларда:

- молиявий тахлил боскичлари мантикий равишда кетма-кет ёритилмаган;

- молиявий ҳолат ва корхоналарнинг самарадорлик
курсаткичлари аралаштириб юборилган;
- молиявий таҳлилнинг ҳамда молиявий ҳолатнинг асосий
курсаткичларига камрок эътибор берилган;
- фойда ва рентабеллик курсаткичлари узаро боғланган
равишда қурилмаган.

Бозор муносабатларини шаклланиши даврида бизга етиб келган хорижий
мамлакатларнинг тажрибасидан келиб чиқиб, таҳлилни утказиш борасидаги
иктисодий адабиётларини урганиб, уни умумлаштириб республикамизда фанни
услубиётини яратишда қуйидаги ҳулосаларга келинди:

- хорижий мамлакатларда бу борада бозор
муносабатларининг талабларига жавоб бера бориб кенг равишда
илмий тадқиқот ишлари бажарилмоқда;

- шаклланаётган молиявий таҳлил усулларида
корхоналарнинг бозор муносабатлари давридаги молиявий
ҳолатини ҳар томонлама таҳлил қилиш учун керакли
курсаткичлар тизими ишлаб чиқарилмоқда;

- бизнинг республикамиз шароитларига мослаб
шаклланаётган молиявий таҳлил усулини батафсил ишлаб
чиқишда хорижий мамлакатларнинг тажрибасидан, албатта,
фойдаланиш имкониятлари мавжуд;

- лекин хорижий мамлакатларда фойдаланилаётган
тажрибадан механик равишда фойдаланиш мақсадга мувофиқ,
эмас. Чунки хорижий мамлакатлар тажрибасида ҳали охиргача
ечилмаган муаммолар, камчиликлар бор;

қўпчилик хорижий мамлакатларда бозор иктисодиёти тулик
шаклланган, бизнинг республикамизда эса бозор муносабатлари
энди шаклланмоқда.

Демак, келгусида молиявий таҳлил усулларини такомиллаштиришда ҳам
узимизда мавжуд тажрибадан, ҳам хорижий мамлакатларнинг тажрибаларидан
фойдаланиш лозим.

Корхоналарнинг умумий иктисодий, ҳужалик фаолиятини, жумладан, молиявий
фаолиятини таҳлил қилиш муаммолари одатда икки йўналишда олиб борилади:

Биринчидан, илмий-тадқиқот ишлар олиб борилиб, мақолалар, қўлланмалар,
монографиялар чоп этилади.

Иккинчидан, молия вазирлиги ва корхоналарнинг молиявий фаолиятдан
манфаатдор бўлган бошқа орган, ташкилотлар томонидан молиявий таҳлилнинг
меъёрий асослари, услубий курсатмалари барпо этилади.

Бу одат ҳозирги пайтда ҳам республикада давом этапти. Илмий-тадқиқот ишлари
бажариляпти, меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилияпти. Бу ишлар бозор муносабатларига
мосланган равишда республикада бошланган бўлсада, лекин бажарилган ишлардан
молия таҳлил услубини ҳали батафсил шаклланган деб бўлмайти.

Тошкент Молия институти таҳлил кафедрасининг мудир иктисод фанлари
номзоди, доцент Акрамжон Ибраҳимовнинг ўзбек тилида чоп этилган «Молиявий таҳлил»

номли рисоласида молиявий тахлилни утказиш учун куйидаги курсаткичлар таснифи тавсия этилган:

1. Корхонанинг молиявий фаолияти тахлили:

- баланс тахлили;
- мол-мулк таркиби тахлили;
- корхона маблагларининг манбалари тахлили;
- молиявий мустахкамлик тахлили;
- карзларни кайтиб бериш кадрининг тахлили;
- корхона маблаглари харакати тахлили.

2. Корхона молиявий фаолияти якунлари тахлили.

- балансдаги фойданинг таркибий ва динамик тахлили;
- махсулот реализациясидан олинган фойда ва унга таъсир курсатувчи омиллар тахлили;

- корхонанинг бошка даромадлари ва харажатлари тахлили;
- корхонанинг ялпи ва соф фойдаси тахлили;

- корхона рентабеллиги ва унга таъсир курсатувчи омиллар тахлили;

- корхона фойдасининг тахсимланиши тахлили.

Куруниб турибдики, юкорида келтирилган курсаткичлар таснифида корхоналар молиявий ҳолатининг ҳамма йуналишлари шакллари ифодаланган эмас. Масалан, баланс ликвидлиги ва ҳоказо.

1995 йили Молия вазирлиги томонидан ҳар ойда чоп этиладиган «Ўзбекистон Республикаси молиявий конунлари» тупламида А.Н.Ли ва С.И.Шевченколари «Корхоналар молиявий тахлилининг асосий тамойиллари» номли маколasiда молиявий тахлил учун куйидаги курсаткичлардан фойдаланиш тавсия этилган:

1. Молиявий ҳолатни умумий баҳолаш

2. Молиявий баркарорликни (мустахкамликни) тахлил этиш
коэффициентлари, ликвидлик коэффициентлари, корхона капиталининг таркибий коэффициентлари, молиявий мустахкамликни баҳолаш критерияси.

3. Корхоналар фаолияти самарадорлигининг тахлили -
корхоналарнинг ҳақиқий самарадорлиги, рентабеллик коэффициентлари, бозорга оид активлик коэффициентлари, корхоналарнинг потенциал курсаткичлари, ишчанлик-активлик коэффициентлари ҳамда корхона харажатларига, фойдасига таъсир этувчи омиллар тахлили.

Муаллифлар тавсияларида молиявий ҳолатнинг мустахкамлигини баркарорлик билан, молиявий мустахкамликни баланс ликвидлиги билан аралаштирган ва корхоналарнинг молиявий фаолиятини ҳамма шакллари эмас, бир қисм шакллари, йуналишлари ифодаланган.

Молиявий тахлил муаммолари буйича республикада кузга курунган иқтисод олимлардан, иқтисод фанлари доктори И.Т.Абдукаримовнинг ҳам рус, ҳам ўзбек тилида чоп этилган «Молиявий ҳисоботни қандай ўқиш ва тахлил қилиш керак» номли монографиясида молиявий тахлил куйидаги икки босқичда амалга оширилади:

1. Молиявий хисобот, унинг тавсифи. Бу боскичда молиявий хисоботнинг моҳияти, мазмуни, таркиби курилади, бухгалтерия "баланси молиявий таҳлилнинг асосий манбаи сифатида ифодаланади, бухгалтерия баланснинг бошқа молиявий хисобот шакллари билан алоқаси ёритилган ва бухгалтерия балансини ҳақиқийлигини ва балансни таҳлил қилишга тайёрлаш муаммолари ёритилган.

2. Молиявий хисоботга асосланиб, корхоналарнинг молиявий фаолиятини таҳлил қилиш ёритилган. Бу боскичда бозор муносабатлари даврида молиявий таҳлилнинг тутган урни, корхона баланснинг таркибини таҳлил қилиш, корхона маблағларининг ҳолати ва фойдаланиш даражаси таҳлили, корхона маблағларининг манбалари таҳлили, қарзларни қайтиб бериш қадри, молиявий мустаҳкамлик, дебиторлик, кредиторлик қарзларни таҳлил қилиш, шахмат балансини тузиш муаммолари, корхоналар фаолияти молиявий яқунларини таҳлил қилиш масалалари қурилган.

Ўзбекистон Республикаси ёш иқтисодчи олимларидан иқтисод фанлари номзодлари М.К.Пардаев, Б.И.Исроиловлар 1999 йили «Молиявий таҳлил» номли услубий қўлланмалар ва тавсиялар албомини chop etдилар. Бу қўлланма уч қисмдан иборат.

Биринчи қисм. «Молиявий таҳлилнинг назарий асосида молиявий таҳлилнинг мазмуни, таркиби, шакллари ва мақсади қурилган.

Иккинчи қисм. «Корхона молиявий ҳолатининг таҳлили»да корхоналарнинг иқтисодий салоҳиятини баҳолаш ва таҳлил қилиш, корхона маблағларининг алоҳида турлари таҳлили, корхоналарнинг узлик ва ташқаридан олинган маблағлар таҳлили, корхона барқарорлиги, ликвидлигини, молиявий мустаҳкамлигини, банкротликни ва бозор фаолиятининг таҳлил қилиш қўрсаткичлари қурилган.

Учинчи қисм. «Молиявий натижалар таҳлилида молиявий яқунлар таҳлили, корхонада фойда таҳлили, рентабелликни, савдо, акциядорлик жамиятларида фойда ва рентабеллик қўрсаткичлари таҳлил этилган.

Республикада молиявий таҳлил усулини шаклланишида керакли услубий-меъёрий материалларни тайёрлаш ҳам уз урнини топган. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан керакли материаллар ишлаб чиқарилмоқда. Юқорида айтилганидек, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги уз буйруғи билан 1997 йил 15 январда янги молиявий хисобот тизимини тасдиқлади. 1998 йил 26 июлда қабул қилинган буйруғига биноан корхона балансига илова бўлмиш «Молия-иқтисодиёт ҳолати тугрисида маълумотнома»ни (26-шакл) тулғазиш буюртномаси тасдиқланди.

1997 йил 17 апрелда корхоналарни банкрот ва санація масалалари бўйича Ўзбекистон Республикаси Ҳукумат комиссияси томонидан «Корхонанинг молиявий таҳлили бўйича услубий тавсиялар» қабул қилиниб, унда қуйидаги молиявий таҳлил шакллари утқазилиши қўзда тутилган:

1. Молиявий ҳолатнинг таҳлили-баланс валютаси динамикасини, баланс пасивлари таркибини, асосий воситалар ва айланмадан ташқари активларни ва молиявий натижаларнинг таҳлили.

2. Молиявий мустаҳкамликнинг таҳлили-заҳира ва харажатларни шакллантириш манбалари билан таъминланганлиги» молиявий мустақиллик коэффициентлари, узлик ва қарзга олишган маблағларнинг уртасидаги нисбат, заҳира ва харажатларни узлик

манбалари билан таъминланганлик, карзларни кайтиб беришга кодирлик коэффиценти.

3. Корхоналарнинг иктисодий ҳолати тахлили-карзларни кайтариб бериш крбилиятини тиклаш коэффиценти, фаолиятни маневрлаш коэффиценти, корхонанинг ишлаб чиқариш мол-мулкини реал қиймати коэффиценти.

4. Корхона рентабеллиги тахлили-маҳсулотларни реализация қилишнинг реал коэффиценти, асосий воситаларнинг рентабеллик коэффиценти, перманент капиталининг рентабеллик коэффиценти, капиталнинг умумий айланишининг рентабеллик коэффиценти.

Бу услубий курсатмаларда корхоналар молиявий фаолиятининг шакллари, йуналишлари тулик равишда узифодасини топмаган.

Ўзбекистон Республикаси Давлат мол-мулк кумитаси томонидан 1996 йили тасдиқланган «Корхона молиявий ҳолатининг тахлилий услуби»да молиявий ҳолат қуйидаги йуналишларда тахлил қилиниши тавсия этилган:

1. Молиявий ҳолатни умумий баҳолаш, баланс валютасининг динамикаси, корхона маблағлари ва уларнинг манбалари курсаткичлари.

2. Корхонанинг молиявий мустаҳкамлиги тахлили - молиявий мустаҳкамлашнинг мутлоқ, меъёрий, номуеъёрий ва инкироз шаклдаги курсаткичлари, корхонанинг узлик ва карзга олинган маблағлари уртасидаги нисбат, ташқаридан олинган карзларни узок, муддатлик коэффиценти, узлик маблағларнинг маневрлик коэффиценти, асосий воситалар ва моддий айланма маблағлар қийматининг реаллик коэффиценти.

3. Корхона томонидан олинган карзларни кайтариш кадри (ликвидлик) курсаткичлари-баланс ликвидлигининг мутлоқ, утиш ва умумий коэффицентлари, соф фойда коэффиценти.

Аҳолининг ижтимоий хизматини яхшилаш мақсадида, давлат ижтимоий соҳани молиялаштиришнинг шундай механизмини жорий қиладики, бита одамга тугри келадиган ижтимоий харажат ва бошқа курсаткичлар ҳисобида аниқланадиган бюджетдан ажратиладиган корхоналар асосида корхона ва ташкилотлар молиялаштирилади. Бундан ташқари, муассаса ва ташкилотлар томонидан бюджет ажратмаларини ишлатишнинг мураккаб реламентацияси бошланиб, бу муассаса ва ташкилотлар фаолияти мақсадли йуналтиришни ифодалайдиган нормативлар буйича молиялаштиришга бюджетдан харажатларнинг айрим модалари буйича маблағлар ажратилади.

Охириги йилларда иш хақи тулаш буйича муассаса ва ташкилотлар раҳбарларининг ҳуқуқлари кенгайтирилган эди. Биринчидан, улар иш хақи фонди таркибида белиланган таълим доирасидаги уртача маошга риоя қилмай мустақил равишда мансаб маошларини белгилаш ҳуқуқини оладилар.

Ҳозири пайтда халқ таълими муассасалари томонидан олинадиган даромаддан олинган солиқ имтиезлари масаласи халқ килинмокда.

Иктисодиётнинг нобозор сектори корхона ва муассасаларида молиявий ресурслар ҳисобига барча жорий харажатлар, бошқа ташкилот билан ҳисоблар ва

кредит фоизларини тулаш жорий килинган. Охиргисига куйидагилар киради: ишлаб чиқариш ва ижтимоий ривожланиш фондлари, иқтисодий рағбатлантириш фондлари (иш хаки фонди), валюта ажратмалари фонди.

Хозирги вақтда мактаб, техникум, олий укув юр்தларини молиялаштириш тизимида бу муассасаларда ташкил этилган хайрия советлари ва хайрия маблаглари узларининг тижорат тузилмаси фаолиятини кенгайтиришни давом эттирмоқдалар.

Улар таъсисчи сифатида катнашганлар тижорат шаклидаги ташкилотларнинг фойдасининг бир қисмини уз харажатларини молиялаштиришга ишлатмоқдалар.

Пенсия фонди-бу, пенсия таъминотининг давлат молия бошқаруви идораси, маблаглари давлат бюджети таркибига кирмайдиган мустақил молия банк тизими. Пенсия фонд ива давлат бюджет узаро муносабатларнинг фаркли хусусияти булиб, уз ресурслари қисмининг юқорилиги ва марказлашган манбалардан дотацияларнинг йирик суммаларидан воз кечиш ҳисобланади. Махсус пенсия бадаллари пенсия фондида тупланиб, ижтимоий сугурта доирасида уз функционал вазифасига эга булган тушум ва маблаглар билан қушилиб кетади.

Пенсия фондининг бош вазифаси булиб, пенсия ва болалар нафақаларини тулаш учун маблагларини мақсадли туплаш ва аккумуляциялаш, шунингдек, уларни молиялаштиришни ташкил этиш ҳисобланади.

Пенсия фондини шакллантиришда сугурта услубидан фойдаланиш, келгуси туловларини унинг қупгина иштирокчилари уртасида нисбатан узок муддатга тақсимлаш имконини беради.

Бюджет ҳисобидан молия билан таъминладиган муассасалар бадалларини, ойнинг иккинчи ярим учун уларга иш хаки сифатида бюджетдан ажратиладиган пуллар ҳисобига тулайдилар. Қолган ташкилотлар, мулк ва ҳужалик юритиш шаклларида катъий назар, бадални ойнинг ҳам биринчи, ҳам иккинчи ярим учун иш хаки туладиган муддатларда утқазадилар.

Амалдаги қонунларга қура давлат ижтимоий сугурта қилиниши лозим булган фуқароларнинг барча тоифалари пенсия фондига иш хақининг белгиланган фоизи миқдорида мажбурий сугурта бадалларини утқазадилар.

Уз-узини назорат қилиш саволлари:

- 1. Бозор иқтисодиёти шароитида қорхоналарни самарали бошқариш нима учун иқтисодий ахборотларга боғлиқ?**
- 2. Нима учун ҳар бир мулкдор ёки бошқарув ходими молиявий ҳисоботларни уқий олиши шарт?**
- 3. Қандай мақсадда молиявий таҳлил фани фан сифатида шаклланган?**
- 4. Молиявий таҳлил фанининг предмети нимадан иборат?**
- 5. Молиявий таҳлил фанининг мақсади деганда нимани тушунаси?**
- 6. Молиявий таҳлил фанининг асосий вазифалари ва мақсади нималардан иборат?**
- 7. Нима учун таҳлил манбалари икки гуруҳга ажратилади?**
- 8. Молиявий таҳлилда ҳисобга олинладиган манбаларга қандай маълумотлар киради?**
- 9. Таҳлилда ҳисобга олинмайдиган манбаларга қандай ахборотлар киради?**

**18- МАБРУЗА: Инновацион фаолликни молиявий рағбатлантириш.
Халқаро молия ва унинг жаҳон таракқиетида роли.**

РЕЖА :

- 18.1 Инновацион фаолликни молиявий рағбатлантириш.
- 18.2. Халқаро иқтисодий муносабатларда молиянинг урни.
- 18.3. Марказлашган валюта фондлари.
- 18.4. Корхоналарнинг жаҳон бозорига чиқишида молиянинг роли.
- 18.5. Марказлашган валюта фондлари.

Адабиетлар: 1,4,3,67,77,80,95,34

Таянч иборалар: халқаро молия, марказлашган валюта, хорижий валюта, валюта фонди, резидент, транзит, интеграцион жараён, экспорт, импорт, инновация, лойиҳа, мезон.

Молия хужалик юритишнинг иқтисодий инструментлари сифатида, халқаро интеграцион тартибларни амалга оширишда фойдаланилади. Халқаро иқтисодий муносабатларда юзага келган молия механизми халқаро ҳам корлик областида давлатни молиявий сиёсатини ошириш воситаси бўлиб хизмат қилади. Халқаро соҳада молия амал қилиб, халқаро алоқалар катнашчилари иқтисодий манфаатга таъсир этиб, халқаро иқтисодий интеграцияни ривожлантиришни рағбатлантирувчи сифатида иштирок этади.

Халқаро алоқаларни ривожлантиришда молиянинг роли уч йўналишда намоён бўлади:

1. Халқаро ҳам корликни турли йўналишларини молиялаштириш уч манбаларини қидириб топиш зарурий молиявий ресурсларини жалб этиш;
2. Халқаро интеграцион жараёнларни тартибга солиш;
3. Халқаро муносабатларни ҳар бир тури ва муносабатлари бевосита иштирок этувчиларни рағбатлантириш.

Молия биринчи навбатда экспорт, импорт оператсияларга таъсир этади, унинг ёрдамида жаҳон бозорида талабга рақобатга бардош берадиган маҳсулотни ишлаб чиқариш рағбатлантирилади. Молия ташки иқтисодий фаолият натижасида фойдаланиладиган миллий даромадни бир қисмини юзага келишга таъсир этади.

Халқаро ҳамкорликнинг асосий шакли бўлиб Ўзбекистоннинг халқаро ташкилотлар ва фондларда иштирок этиши ҳисобланади. Бу ташкилотларнинг катнашиши учун уларнинг устав капитали ва бюджетга тегишли квота тулаш лозим. Бадаллар манбаи бўлиб, миллий фондлари ресурслар ҳисобланади. Халқаро ташкилотларнинг маблағлари тегишли фондлар тупланади ва фаолият юналишлари бўйича мақадли дастурлар тақсимланади.

Молиянинг халқаро алоқаларни ривожлантиришга таъсирининг яна бир юналиши бўлиб хорижий инвестициялар ҳисобланади. Хорижий инвестициялар хорижий тижорат ташкилотлари, халқаро қурилиш компанияларининг маблағларини

иктисодиётимизда жалб этиши булиб, маблаглар иктисодиётининг турли тармокларида объективларини куриш ва ускуналар билан жихозлаш учун йуалтирилади.

Кредит шартномаларига ташкил этилган корхона ва объектлар Ўзбекистон хуудларида молиявий бойлик сифатида колади. Хорижий тадбиркор фирмалари фондлари хорижий давлат маблаглари хисобидан молиялаштирадиган бошка корхоналар хамкорликдаги корхона ва хорижий юридик шахарлар сифатида амал килинади.

Ўзбекистон иктисодиётига кириб келган хорижий инвестиция иктисодиётининг ривожланишига таъсир этиб, Жахон иктисодиёти интеграция учун шароит яратади.

Хорижий инвесторларни рағбатлантириш максадида молия валюта ва баъзи имтиёзларни тизими белгиланади.

Ташки иктисодий алокаларда молиявий операцияларни конуний ва тугри олиб бориш учун молия, валюта ва бож назорати амалга оширилади. Камчиликлар ва суистеъмол килиш каби холларда хукукий органлар конунга кура санкция ва жарималар белгиланиб, молия муносабатларини ташкил этишни тартибга солишдир.

Ташки иктисодий фаолият молияси алохида амал килиш сифатида, узига хос хусусиятларга эга. У факат ресурслардан эмас балки хорижий валютадан хам иборат булади. Таксимлаш муносабатларининг зарурий субъекти булиб, хорижий партнер – хорижий давлат, халкаро ташкилотлар, хорижий интеграцион жараённи камраб олиб, унинг ривожланишига ва чукурлашишига таъсир этади.

Халкаро иктисодий алокаларнинг мустахкамлаш учун фойдаланиладиган молия ресурсларнинг ташки муносабатларини юзага келтиришга таъсир этади.

Халкаро иктисодий муносабатларнинг ривожланишида марказлашган валюта фондларининг юзага келиши ва фойдаланиш оркали ташки иктисодий алокаларни молиявий жихатдан тартибга солиш мухим рол уйнайди. Валюта тушумлари массаси корхона мулки хисобланади. Давлатни халкаро муносабатларда иштирок этиши ва миллий валютани мустахкамлаш учун марказлашган валюта фондлари ташкил этилади.

Барча корхоналар мулки шаклида катъий назар товарларнинг экспорти, бажарилган ишлар ва хизматлар ва ички бозоридаги операциялардан келган тушумнинг маълум кисмини белгиланган нормативлар буйича мажбурий ташкил этилади.

Ўзбекистон банки валюта резерви – бугун мамлакат микёсидаги фонди ва махаллий хукумат органлари валюта фондинида иборат булади.

Ўзбекистон банки валюта резерви корхона ва ташкилотларни сум курси буйича валюталарни сотиш хисобидан юзага келади. Валюта резерви 2 кисмга буланиди.

Баркарорлаштириш фонди – унинг ички валюта бозорида сумни кадрини мустахкамлаш учун шароит яратишга ва уни консерватсиялаши учун шароит яратишга сарфланади.

Резервининг иккинчи кисми Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигига сотилади. Бу маблаг Давлатнинг зарурий эхтиёжлари учун зарур булган товар, предметларини сотиб олиш учун валюта туловлари (озик – овкатлар, дори даромадлар ва бошка товарлар) ва бошка давлат талабларига сарфланади. Шу мақсад учун давлат бюджетига валюта сотиб олиш учун пул маблаглари ажратилади.

Корхоналар даромадидан 30 фоизини сум курсига нисбатан сотгандан сунг, корхоналарини ички валюта бозорида валюта даромади булмаган корхоналарга маҳаллий ҳукумат органларига мажбурий тарзда сотилади.

Ўзбекистон Республикаси маҳаллий ҳукумат органларига тегишли банклар орқали бюджетлари ҳисобидан хорижий валютани сотиб олади ва ўз валюта фондларини ташкил этиш учун юналтирилади. Маҳаллий ҳукумат органлари валюта фонди маблағлари аҳоли учун ноишлаб чиқариш соҳаси муассасалари учун зарурий импорт товарларни сотиб олиш учун сарфланади.

Валюта тушуми сотилишида баъзи имтиёзлар белгиланган. Бу хорижий инвестор учун мулжалланган. Бу имтиёзлар иктисодиётимизда хорижий капитални жалб этиш учун қулай имтиёзларни яратиб беради, жакон бозорига чиқувчи республика ишбилармонлари рабатлантириш, бошқа истеъмолчиларга валюта тушумини сотиш имкониятларини беради.

Корхона резидент валюта тушумига аниқлашда хорижий юридик ва жисмоний шахслардан тушадиган хорижий валютадаги тушумининг ҳамма суммаси ҳисобланади. Тушум суммаси хорижий валютадаги туловлар ва валюта биржасида сотиб олинган хорижий валютадаги маблағлар киради. Барча ҳамкорликдаги корхоналар валюта маблағларнинг маълум қисмини ўз вақтида сотиши, тегишли банкдаги ўз ҳисоб счётига валюта тушумини утқизиш учун жавобгар ҳисобланади. Молия назорати бегишли банк органлари томонидан банк валюта назоратини олиб борадилар.

Транзит валюта счётларига валюта суммаларини утқизишга камчиликларга йул қуйилса, Республика давлат солиқ инспекцияси санкция қуллаб яширилган барча валюта суммасини жарима сифатида Республика давлат солиқ инспекцияси санкция қуллаб яширилган барча валюта суммасини жарима сифатида Республика бюджетига утқизилади.

Хорижий валюталарни сотиш, сотиб олиш оператсияларни бажарувчи тегишли банкларнинг фаолияти Ўзбекистон Республикаси Ташки иктисодий фаолият Миллий банки инспектори, давлат солиқ инспекцияси маҳаллий органлари билан биргаликда текширилади.

Валютани сотиш бўйича камчиликлар юзага чиқса, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тегишли банк фаолиятини тухтатиш ва уни хорижий валютадаги операцияларини бажариш ҳуқуқидан маҳрум қилиши мумкин.

Марказлашган валюта фондлари ва резервларини юзага қелиши учун мажбурий тарзда валютанинг сотилиши ҳамда биржасида сотилиши ҳукумат томонидан белгиланган нормативлар асосида олиб борилади. Ўзбекистон Республикаси учун молия ресурсларининг асосий манбалари бўлиб, Халқаро Валюта Фондининг мақсади фондлари ва кредит маблағлари ҳисобланади. Бу маблағлар Ўзбекистон жакон иктисодиётига интеграцияни молиявий жикатдан ёрдам сифатида фойдаланилади.

Юридик шахс ҳуқуқларига эга бўлган экспорт имкониятлари бўлган корхона, бирлашма, ташкилотлар жакон бозорида мустанкил равишда чиқиш, хорижий даромадлар билан тугридан тугри муносабатлар урнатиш ҳуқуқига эга. Ташки иктисодий фаолият валюта маблағлари билан ўз ўзини қоплаш асосида амалга оширилади.

Унинг натижалари корхона хужалиги фаолиятининг умумий ҳисобига операцияларни молиялаштириш мақсадида корхоналарда валюта фонди ташкил етилди. Валюта фонди валюта маблағларини маълум мажбурий тарзда сум курсига кура сотилгандан сунг валюта тушуми булиб, у корхона ихтиёрида қолади ва тегишли банкдаги жорий валюта счётига утказилади. Валюта фондининг миқдори ташки иқтисодий фаолият операциялар натижаларига боғлиқ бўлади.

Уз-узини назорат қилиш саволлари:

- 1. Молияни хужалик юритишнинг қандай иқтисодий инструментлари мавжуд?**
- 2. Валюта фондининг нечта турлари мавжуд?**
- 3. Халқаро алоқаларни ривожлантиришда молиянинг қандай усуллари мавжуд?**
- 4. Ташки иқтисодий фаолият молиясини қандай узиға хос хусусиятлари мавжуд?**
- 5. Валюта захираси нечта қисмдан иборат?**
- 6. Халқаро ҳамкорликни таърифлаб беринг?**
- 7. Барқарорлаштириш фонди қандай фонд?**
- 8. Валюта тушуми деганда нимани тушунасиғ?**
- 9. Халқаро молия деганда нимани тушунасиғ?**
- 10. Марказлашган валюта фонди қандай фонд?**

ИБОРАЛАРНИНГ ИЗОХЛИ ЛУГАТИ.

БЮДЖЕТ – давлатнинг маълум муддатга мулжаллаб узилган ва конун билан тасдиқланган даромадлари ҳамда харажатлари ҳисоби бандлар бўйича тақсимланган ҳужжат.

ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ – марказлашган давлат пул фондини шакллантириш ва ундан фойдаланишнинг асосий молиявий режаси.

ДИВИДЕНДЛАР - тақсимлашга мулжалланган акционерларнинг соф фойдаси (даромади), акционерлик жамияти еки корхона соф фойдасидан ҳар бир акция учун акционерларга маълум даврдан сунг (ҳар йили, айрим ҳолларда ҳар чоракда) туланадиган даромад.

ДОТАЦИЯ – давлат еки маҳаллий бюджетдан қайтариб бермаслик шарти билан маблағ ажратиш.

ИНВЕСТИЦИЯ – иқтисодни ривожлантириш мақсадида мамлакат ёки чет элларда турли тармоқларга узок муддатли капитал киритиш.

КВОТА – умумий ишлаб чиқариш, сотиш, экспорт, импорт ва бошқа иқтисодий фаолият соҳаларида қилишув асосида ҳар бир иштирокчи учун жорий қилинадиган ҳисса.

МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТ – Давлат бюджетининг тегишли вилоят, туман, шаҳар пул маблағлари фондини ташкил этувчи бир қисми бўлиб, унда даромад манбалари ва уларнинг тушумлари микдори, шунингдек, молия йили давомида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва микдори назарда тутилади.

МЕҲНАТ ҲАКИ ХАРАЖАТЛАРИ – асосий ишлаб чиқариш персоналининг иш ҳаки муқофотлари, рағбатлантирувчи ва тикловчи туланмалар, натурал ҳақ сифатида бериладиган маҳсулотларнинг қийматномалар бўйича ҳодимларга бериладиган меҳнат ҳаки ва бошқа туланмаларни уз ичига олади.

МОДДИЙ ХАРАЖАТЛАР – ҳом ашё ва асосий материаллар, ёрдамчи материаллар, ёкилги, энергия ва бошқа харажатлардан иборат. Моддий ресурсларнинг қиймати уларни сотиб олиш баҳоси, таъминот ва ташқи иқтисодий ташкилотларга туланадиган устамалар, комиссиян муқофотлар, бож туловлари, товарлар биржасининг хизмат қийматлари, ташиш, саклаш, етказиб бериш ҳақларининг йиғиндисидан ташкил топади.

МОЛИЯ ЙИЛИ – календарь йил (биринчи январдан уттиз биринчи декабрь куни охиригача булган вақтни уз ичига олувчи давр).

МОЛИЯВИЙ БОЗОР - жамиятдаги молия хизматлари бозори, молия маблағларини вақтинча ҳақ тулаб ишлатиш ёки уларни сотиб олиш юзасидан булган муносабатлар.

МОЛИЯ ЛИЗИНГИ – ижара берувчи куйган капиталнинг тулик амортизация килиниши ва унга муайян фойда келтиришга ётарли булган пул миқдорини катъий белгиланган муддат давомида тулаб туриш, контрактда кузда тутилади.

МОЛ-МУЛК СУГУРТАСИ – сугуртанинг махсус тури, турли куринишдаги мулк – бинолар, иншоотлар, хайвонлар, кишлок хужалиги экинлари, уй-рузгор буюмлари сугурталанади.

МУОМАЛА ХАРАЖАТЛАРИ- товарлар муомаласи жараенига хизмат килувчи харажатлардан иборат.

ПОЛИС – шахсий ёки мулкый сугурта шартномаси ва унинг шартлари ҳақидаги хужжат.

РЕНТАБЕЛЛИК – тармок еки корхоналарнинг фойда олиб ишлаши, фойда олиш даражасини курсатади.

САРМОЯ – кенг маънода асосий савдо маблағи.

СУБСИДИЯ – корхоналар, ташкилотлар ва хорижий давлатларга бериладиган маблағ.

СУГУРТА – мол-мулк ва инсон ҳаёти ҳавф-хатарга йулликанда курилган зарарни коплаш хусусидаги иктисодий муносабатлар.

ТАННАРХ КАЛЬКУЛЯЦИЯСИ – махсулот, ишлаб чиқариш, иш ва хизматлар харажатларининг пулдаги ифодаси.

ТРАНСФЕРТ – чет эл валютаси еки олтинни бир мамлакатдан бошқасига утказиш.

ФОЙДА – сотилган махсулот (хизматлар)нинг киймати билан таннархи айирмаси, қушимча махсулотнинг пул шакли.

АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ:

1. И.А. Каримов «Узбекистан в ХХI веке; угроза безопасности, условия и гарантии прогресса» Ташкент, Узбекистан, 1997 год
2. И.А. Каримов «Узбекистан в ХХI веке; угрозу безопасности, условия и гарантии прогресса». Ташкент, «Узбекистан» 1997.
3. Узбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент, - «Узбекистон», 1992 й.
4. Узбекистон Республикаси Олий Мажлиси 3 сессия материаллари халк сузи , 31 август, 1995 й.
5. «Узбекистон Республикаси Марказий банки тугрисида» ги конун Т.:1996 й
6. «Узбекистон Республикаси Банклар ва банк фаолияти тугрисида» ги Т.: 1996 й.
7. «Узбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни олиб бориш тугрисида» 60- сонли қоида. Т.: 1996 й.
8. «Узбекистон Республикаси Банк муассасаларида эмиссия, касса иши, пул тушумини инкассация қилиш ва бойликларни ташишга доир йуриқнома» Т.: 1998 й. Узбекистон
9. Узбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент,
10. Закон Руз О государственной налоговой службе т 29.08.97 г.
11. Сборник законов РУз. Ташкент, 1992-1998 г.
12. Красавина Л.Н.Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Учебник.М.:ИНФРА-М,1998.
13. Максимов В.Энг,Фрэнсис А.Лис,Лоуренс Дж.Мауер.Мировые финансы.Университет Сент Джон.М.:Издательско- консалтинговая компания.»Дека»1998.
- 14.Радионова «Основ финанс» Москва 1995 г.
- 15.В.А. Чжен «Пул ва молия бозори» Тошкент 1997 й.
- 16.А.Улмасов, М. Шарифхужаев «Иқтисодиёт назарияси» Тошкент 1995й.
- 17.Ойнома «Иқтисодиёт ва ҳисобот» № 4 1997 й. № 1998 й.
- 18.Раманова З. «Международный валютный фонд и латинская Америка»
- 19.Економикс 1996 № 12, с 80.
- 20.Узбекистон Республикаси Олий Мажлиси 3 сессия материаллари халк сузи , 31 август, 1995 й.
- 21.Вознесенский Э.А. Финансы как стоимостная категория, - М.: Финанс и статистика 1995 г.
22. Финансы Учебник /под ред В.М. Радионовой: - М.: Финанс и статистика 1995 г. 7-21/.
23. Финансово – кредитный словарь – М.: Финанс и статистика. 1998 г. 1.3. стр. 338.
24. «Финансы» Радионова 1994 й.
25. «Общая теория финансов» Г. Дробозина
26. «Финансы» Ковалева.

27. Л. С.Стойнова «Финан. менедж.»
28. Финансы пред. Отраслей народного хозяйства
29. Дефицит гос. Бюджет 1998 Жуманов. Алиева, Маматхонова
30. Финан. полит. гос. Жуманова О. 1998 й.
31. Семенов К.А.Международные валютные и финансовые отношения. М.:ТЕИС,1999
32. Иктисодиёт асослари А. Улмасов.
33. Валюта, Молия, Кредит Банк ва сугурта муаммоси. Гуломов С.С.,
34. Тожиев Р.Р, Жумаев Н.Х.,Марказий банкнинг монетар сиесати. Укув кулланма.Т.:ТДИУ.2002
35. Финансовое законодательство Рuz. Ташкент 1992-1998 г.
36. Налоговое законодательство Рuz. Ташкент 1992-1998 г.
37. Налоговый кодекс РУз. Ташкент, 1997 г.
38. Бородина Э.И. Финанси предприятий: Учебное пособие – М.: Банки И биржи, «ЮНИТИ», 1995. – 208 с.
39. Хакимова М., Хужаев Х., Махмудов Б.Халқаро иктисодий муносабатлар.Т.:Укитувчи,1997.
40. Вилкова Н.Международный финансовый лизинг. Экономика и жизнь.№ 20.1996
41. Закон Рuz О государственной налоговой службе от 29.08.97 г.
42. Сборник законов РУз. Ташкент, 1992-1998 г.
43. Финансовое законодательство Рuz. Ташкент 1992-1998 г.
44. Налоговое законодательство Рuz. Ташкент 1992-1998 г.
45. Бородина Э.И. Финанси предприятий: Учебное пособие – М.: Банки И биржи, «ЮНИТИ», 1995. – 208 с.
46. Бознесенский Э.А. Финансу и статистика, 1985 - 159 с.
47. Ван Хорн Дж. К Основу управления финансами. Пер.с. англ. – ФИС. 1996 - с.
48. Джуманов А.М., Алиева Л.К., Махаматханова З.Н. «Дефитсит
49. Государственный бюджет». Учебное пособие. Ташкент, ТашГЕУ, с.
50. Джуманов А.М. «Содержание государственных финансов». Учебное пособие. Ташкент. ТашГЕУ с. 22.
- 51 Маликов Т.С. «Бозор иктисодиётига утиш шароитида молия механизмини такомиллаштириш масалалари». Укув кулланма – ТИНХ, 1990 - 66 б.
52. «Молиянинг умумий назарияси» Драбоина. Москва, 1996 й.
53. Эгамов., Т. Маликов. «Молия механизми: муаммо ва ечимлар» Тошкент. «Ўзбекистон».
54. А. Улмасов. «Иктисодиёт асослари» Тошкент «Мехнат» 1997 й.
55. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 3 се
56. Галимов Л.С. Сергненко А.И. Смирнов З.Л. Финансы сельского хозяйства М.: ФИС 1985 - 255 с.
57. Джуманов А.М., Алиева Л.К., Махаматханова З.Н. «Дефицит государственного бюджета». Учебное пособие. Ташкент, ТашГЕУ, с. 30.
58. Джуманов А.М. «Содержание государственных финансов». Учебное пособие. Ташкент. ТашГЕУ с. 22.
59. Коволева А.М. Финансу в управлении предприятием- М.: ФИС, 1995 г,160 с.

60. Муллажонов Ф. и др. Банковская система Узбекистана в период независимости. Т.: «Узбекистан» 1996 г.
61. Абдуллава Ш. З. Пул ва пул тизими. Т.: 1997 й.
62. Барлтон Дж. Д., Мак. Нотон. Банки на развивающихся рынках. т. 1,2. М.: 1994
63. Банки, информация, анализ. Москва- Вашингтон 1996 г 102 том.
64. Букадо В.И. и др. Банки и банковские операции М.: 1996 г.
65. Маманова И. Д. Банковский надзор и аудит. М.: 1995 г.
66. Стоянова Е.С. Финансовый менеджмент. М.: Респектива,
67. Усоскин В. М. Банковские и пластиковые карточки М.: ИПТс, 1995 г.
68. Уткин Э.А. Банковский маркетинг М.: 1996 г.
69. Фридрих А. Хаек. Частные деньги. Институт Национальной модели экономики.
70. Шаров А.Н. Эволюция денег при капитализме. М.: Финансы и статистика 1990
71. Шерри де Ковен, К. Такки. Стратегия хеджирования. М.: 1996 г.
72. Яковлев Г.А. Кассовая работа в коммерческих банках. М.: АО Менатеп Информ, 1995 г.
73. «Узбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни олиб бориш тугрисида» 60- сонли қоида. Т.: 1996 й.
74. «Узбекистон Республикаси Банк муассасаларида эмиссия, касса иши, пул тушумини инкассация қилиш ва бойликларни ташишга доир юриқнома» Т.: 1998 й. Узбекистон

Интернет тармоғи бўйича тавсия этиладиган веб-сайтлар:

1. [http: \ www.bankofengland.co.uk\market\forex\ index\ htm](http://www.bankofengland.co.uk/market/forex/index/htm)
2. [http: \ www.ukland.uz](http://www.ukland.uz).

М У Н Д А Р И Ж А

СУЗ БОШИ	Бет 5
1- маъруза: Молиянинг умумий назарияси ва трансформациялашуви, Молия ҳақидаги иқтисодий таълимотлар.	6-9
2 - маъруза: Молия сиесати ва молия механизми. Молия тизими. Бюджет тизими.	10-18
3-маъруза: Давлатнинг бюджетдан ташқари мақсадли пул фондлари.	19-23
4-маъруза: Давлат кредити. Маҳаллий молия.	24-28
5 – маъруза: Молияни бошқариш. Молиявий баҳолаш.	29-37
6 – маъруза: Солик ва соликка тортиш. Сугурта.	38-46
7-маъруза: Давлат буюртмалари, захиралари ва эҳтиёжларини молиялаштириш.	47-55
8-маъруза: Иқтисодиётнинг давлат ва тадбиркорлик секторлари молиясининг хусусиятлари.	56-60
9-маъруза: Турли ташкилий-ҳуқуқий шакллардаги корхоналарнинг молиявий хусусиятлари.	61-62
10-маъруза: Корхоналарнинг молиявий ресурслари. Тижорат асосида фаолият юритувчи корхоналар ва ташкилотлар молияси.	63-70
11-маъруза: Нотижорат фаолиятини олиб боровчи муассасалар ва ташкилотлари молияси. Хиссадорлик жамиятлари молиясининг хусусиятлари.	71-79
12-маъруза: Молия-саноат гуруҳлари. Корхоналарни молиялаштириш ва кредитлаш.	80-83
13-маъруза: Корхона пул маблағлари оқимларини бюджетлаштириш.	84-86
14 – маъруза: Корхонанинг оборотдан ташқари активлари.	87-90
15-маъруза: Корхоналар айланма маблағларини молиялаштириш.	91-94
16-маъруза: Тадбиркорлик фаолиятининг молиявий натижалари. Корхоналарнинг молиявий ночорлиги(банкротлиги).	95-102
17-маъруза: Молиявий таҳлил ва корхоналарнинг молиявий стратегияси. Уй ҳужаликлари молияси.	103-112
18-маъруза: Инновацион фаолликни молиявий рағбатлантириш. Халқаро молия ва унинг жаҳон таракқиетида роли.	113-116
ИБОРАЛАРНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУГАТИ	117
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	119

